Kosek, Pavel

Historická mluvnice češtiny I

Historická mluvnice češtiny I 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014

ISBN 978-80-210-6906-0; ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle):
https://hdl.handle.net/11222.digilib/130625
License: CC BY-NC-ND 3.0 CZ
Access Date: 27. 11. 2024
Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

Historická mluvnice češtiny I

Pavel Kosek

Masarykova univerzita
Brno 2014

evropský sociální fond v ČR
EVROPSKÁ UNIE
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY
OP Vzdělávání pro konkurenceschopnost
INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Historická mluvnice češtiny I

Pavel Kosek

Masarykova univerzita
Brno 2014

evropský sociální fond v ČR
EVROPSKÁ UNIE
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY
OP Vzdělávání pro konkurenceschopnost
INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozoficka fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

Autoři: Luboš Bělka, Attila Kovács, Josef Krob, Zuzana Kubovčáková, Dalibor Papoušek, David Václavík, David Zbíral

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz.
Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.
Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-6906-0 (brož. vaz.)
ISBN 978-80-210-6907-7 (online : pdf)
ISBN 978-80-210-6908-4 (online : ePub)
ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Obsah

PŘEDMLUVA 10

DEKLINACE 11

Pád 11
Rod 12
Číslo 13
Vývojové trendy české deklinace: 14
JMENNÁ DEKLINACE 22
Vokalické kmeny 27

O-kmeny maskulin 27

Jo-kmeny maskulin 35

Kolísání mezi *o*- a *jo*-kmeny 39

Substantiva se sufixy *-*jan-in-ъ*, *-*teĺь* a *-*arь*. 40

Ijo-kmeny maskulin 42

U-kmeny maskulin 45

O-kmeny neuter 46

Jo-kmeny neuter 47

Ijo-kmeny neuter 50

Ja-kmeny 57

Kolísání mezi *a*- a *ja*-kmeny 62

Ija-kmeny 63

I-kmeny 67

Konsonantické kmeny 74
N-kmeny maskulin 75
N-kmeny neuter 77
T-kmeny maskulin 78
Ъv-kmeny feminin 79
R-kmeny feminin 80
S-kmeny neuter 81
Nt-kmeny neuter 83
ZÁJMENNÉ SKLOŇOVÁNÍ 85
Bezrodá zájmenná deklinace 86
Rodová zájmenná deklinace 89
A/ Měkká deklinace 89
a) Vývoj měkké deklinace 91
b) Vývoj zájmena ****jь, ja, je*** 91
c) *Náš, nášě, náše / váš, vášě, váše* 94
d) *S(en), sie, se (sie)* 95
e) *Čí, ký(ž), tý(ž)* 96
B/ Tvrdá deklinace 97
C/ Nepravidelné deklinace 100
a) *Mój, tvój, svój* 100
b) *Sám, sama, samo* 103
c) *Kto, čso* 105
d) *Veš, všě, vše* 106
DEKLINACE ADJEKTIV A ADJEKTIVÁLIÍ 109
Jmenné skloňování adjektiv (adjektiválií) 110
a) *O*-kmeny a *a*-kmeny 111

b) *Jo*- a *ja*-kmeny 118
c) Stažené *ijo*- a *ija*-kmeny 119
SLOŽENÉ SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV (ADJEKTIVÁLIÍ) . . . 120
1. Tvrdá složená deklinace 123
2. Měkká složená deklinace 127
KOMPARATIV 128
Tvoření komparativu a superlativu. 128
Skloňování komparativu a superlativu 131
ČÍSLOVKY 133
Číslovky základní 133
Číslovky řadové. 144
Číslovky druhové. 145
Číslovky násobné 147

Konjugace. 149

VÝVOJ GRAMATICKÝCH KATEGORIÍ ČESKÉHO SLOVESA . 149
Osoba 149
Číslo 150
ČAS 150
Způsob. 151
Slovesný rod 151
Vid 151
VÝVOJ FLEKTIVNÍ MORFOLOGIE ČESKÉHO SLOVESA. . 153
Vývojová východiska 153
Tematická slovesa 153

VÝVOJOVÉ TRENDY VE FLEKTIVNÍ MORFOLOGII ČESKÉHO SLOVESA 160

1. Vliv hláskových změn 160

2. Přechod od neproduktivních tříd k produktivním 163

3. Sjednocení kořene infinitivního a prézentního kmene. 166

4. Sjednocení forem v rámci paradigmatu 167

5. Přechod mezi slovesy I. a V. třídy 168

KONJUGACE - TABULKY SLOVESNÝCH FOREM 171

I. třída, prézentní téma -e-. 172

I.A třída, infinitivní téma *-Ø-* 172

I.A.1 Typ *vésti* 172

I.A.2 Typ *péci* 174

I.A.3 Typ *mřieti* 176

I.A.4 Typ *pieti* 178

I.B třída, infinitivní téma *-a-* 180

I.B.1 Typ *bráti* 180

I.B.2 Typ *mazati* (v psl. III. třída) 182

II. třída, prézentní téma -ne- 184

II.A Typ *tisknúti* 184

II.B Typ *minúti* 186

III. třída, prézentní téma -je- 188

III.A třída, infinitivní téma *-Ø-* (etymologicky viděno atematické) 188

III.B třída, infinitivní téma *-ova-* (etymologicky viděno *-a-*). 190

IV. třída, prézentní téma ***-i-*** 192

IV.A třída, infinitivní téma *-i-* 192

IV.B třída, infinitivní téma *-ě-* (*-a-*) 194

V. třída, prézentní téma ***-á-, -ie-*** 198

V.A třída, infinitivní téma *-a-* 198

V.B třída, infinitivní téma *-ie-* 200

V.C třída, infinitivní téma *-Ø-* 202

ATEMATICKÁ SLOVESA 205

Býti 205

Dáti 208

Jiesti 209

Jmieti 211

Věděti 213

VÝVOJ JEDNOTLIVÝCH SLOVESNÝCH FOREM
A KATEGORIÍ 215

PRÉZENS 215

Tematická slovesa 215

Atematická slovesa 222

IMPERATIV. 223

AORIST ASIGMATICKÝ (SILNÝ, TEMATICKÝ) 232

AORIST SIGMATICKÝ (SLABÝ, SLOŽENÝ) 234

IMPERFEKTUM 239

INFINITIV 245

SUPINUM 246

PARTICIPIUM ***L***-OVÉ 248

PARTICIPIUM ***NT***-OVÉ 249

PARTICIPIUM ***S***-OVÉ 252
PARTICIPIUM PASIVNÍ 254
DĚJOVÉ SUBSTANTIVUM 256
PRÉTERITUM 257
ANTEPRÉTERITUM (PLUSQUAMPERFEKTUM) 261
KONDICIONÁL 262
FUTURUM 267
PASIVUM 274

ZKRATKY A ZNAČKY 279

SEZNAM LITERATURY 280

PŘEDMLUVA

Předložená příručka vznikla jako textová opora určená posluchačům vysokoškolského předmětu *Historická mluvnice češtiny*. Vzhledem k tomu, že na detailní výklad vývoje jednotlivých morfologických fenoménů češtiny není v tomto předmětu tolik prostoru, je tato příručka zaměřena právě na tento aspekt vývoje češtiny. Vývoj české fonologické stavby a ortografie je možno a nutno nastudovat v publikacích jiných, jako jsou *Vývoj fonologického systému českého jazyka* (Lamprecht 1966), *Historická mluvnice češtiny* (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986), *Nástin fonologického vývoje českého jazyka* (vydáno původně 1982, nověji jako součást Komárek 2012), *Das Tschechische: Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte* (Vintr 2001) či *Stará čeština pro nefilology* (Pleskalová 2001).

DEKLINACE

Deklinační systém pozdní psl. si lze představit následovně:

	↗	jmenná
deklinace	→	zájmenná
	↘	složená

Jmenná a zájmenná deklinace jsou starobylé, jejich kořeny sahají až do ide. jazykového dávnověku. Naproti tomu deklinace složená je vývojově výrazně mladší: konstituovala se v rámci adjektivních deklinací v rané psl. (možná již o něco dříve, což napovídá fakt, že se velmi podobnou deklinací adjektiv vyznačují baltské jazyky).

Pád

Psl. pádový systém tvoří stejně jako nč. sedm pádů: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál. Jednotlivé pády se liší svým stářím. Lze předpokládat, že některé z nich se vyvinuly již v období ide. (zejména nominativ a akuzativ), jiné až v obdobích mladších (např. genitiv nebo instrumentál), vývoj jednotlivých pádů je však velmi složitý proces, jehož projevy a výsledky v ide. jazycích přesahují cíle této příručky.

V uspořádání pádového systému stč. proběhlo v porovnání s psl. velmi málo změn. Za dvě hlavní lze považovat:

a) Změnu bezpředložkového lokálu v předložkový: v průběhu 14. stol. se lokál definitivně ustavuje jako obligatorně předložkový pád, a proto se v památkách pocházejících ze 14. století objevují relikty bezpředložkového lokálu, obvykle v adverbiálních funkcích: místa *dal Ploškovicích zem´u* (v Ploškovicích), času *zímě Durink děťátko na led vyvede* (v zimě), způsobu *jsú konvrši, ješto neumějí latíně* (latinsky).

b) Splynutí vokativu s nominativem (tj. fakticky zánik vokativu) se v češtině na rozdíl od většiny ostatních slovanských jazyků neprosadilo. V nespisovných útvarech nč. se objevuje v *a*-kmenové deklinaci (*to máš, holka, těžký*) a u substantiva v nominální frázi, která obsahuje atribut *pan* (*pane Novák*). Jisté náznaky nominativu-vokativu lze pozorovat již ve staré češtině: *liška, co to neseš* (‚liško‘). Ve slezsko-českých dialektech převažuje forma nominativu-vokativu u vlastních jmen.

Rod

U substantiv se v ide. jazykovém prazákladu patrně rozlišoval rod personální (životný) a věcný (neživotný/nerozlišený) – toto pojetí můžeme pozorovat na nč. zájmenech *kdo – co*. Později došlo k přebudování tohoto systému následujícím způsobem: 1. z personálního rodu se vyvinuly rody dva, které se lišily podle sexuálních znaků na mužský a ženský, 2. z věcného rodu se vyvinul rod vzhledem k sexuálním znakům bezpříznakový, tj. neutrum. Toto lišení se internalizovalo (stalo se součástí gramatického systému), a tak jmenný rod vyjadřovaly na základě shody se substantivem také adjektiva, zájmena, číslovky a slovesa. Gramatická kategorie rodu byla do značné míry spojená s jazykovým systémem,

neboť nositelem mužského a ženského rodu byla také řada neživotných substantiv: **gradъ* = maskulinum, **krьvь* = femininum (rodovou příslušnost jmen denotující neživé předměty ovlivňovala řada faktorů jazykové i mimojazykové povahy: příslušnost ke jmennému kmeni, slovotvorný typ či magické představy o duších neživých objektů apod.). Pojetí rodu podle sexuálních znaků v zásadě zdědila psl., nicméně na jejím sklonku se v rámci mužského rodu začala krystalizovat kategorie personálnosti a životnosti. Ustálení kategorie životnosti podnítilo řadu zásadních změn české deklinace (o tom níže).

Číslo

V psl. se vedle jednotného a množného čísla vyskytovalo číslo dvojné neboli duál. Původně zřejmě signalizovalo, že entity označované substantivem se vyskytují v páru, v dalším vývoji se proměnilo v gramatickou kategorii, jejímž prostřednictvím se signalizovalo, že substantivem označované entity se vyskytující v počtu dva. Tím se stalo gramatickou kategorií závaznou také pro adjektiva, zájmena, číslovky a slovesa, které ji přijímaly od svého substantiva na základě kongruence, jak ukazuje stč. věta *šla dva tovařišě*. Stč. zdědila kategorii duálu ještě v plném rozsahu, její flexe se však vyznačovala zarážející symetričností. S výjimkou tvarů osobních zájmen bylo každé duálové paradigma tvořeno třemi pádovými formami: jednou pro nominativ, akuzativ a vokativ, druhou pro genitiv a lokál, třetí pro dativ a instrumentál. Ústup duálu je možno pozorovat v psaných památkách 15. století, nejprve u slovních druhů, u nichž plnil funkci shodové kategorie, později také u substantiv; v textech z 16. století již duálové tvary zpravidla schází (z toho lze usuzovat, že duál zanikl v mluveném jazyce v průběhu 15. století). Původ-

ní duálové formy zůstaly zachovány do nč. jen ve zbytcích: u číslovek *dva, oba*, ve větší či menší míře u substantiv označujících párové lidské orgány *oči, uši, ruce, nohy, ramena, kolena* a ve spojení *dvě stě, našima rychlýma nohama*. Původně duálové zakončení proniklo do instr. pl., kde se stalo prostředkem rodové unifikace: *pány → pánama, ženami → ženama, městy → městama* (s výjimkou číslovek *dva, oba* tyto relikty duálu již duálovou interpretaci neumožňují!).

Vývojové trendy české deklinace:

1. Vliv kategorie rodu a životnosti na vývoj české deklinace

Již od pozdní psl. se ve vývoji flexe mužských substantiv projevovalo působení kategorie životnosti. Jeho prvním výrazným projevem byl tzv. genitiv-akuzativ u životných maskulin. Původní psl. mužské *o*- a *jo*-kmeny se vyznačovaly homonymií nominativu a akuzativu, a tak z psl. věty **otьcь bijetь synъ* nebylo jasné, kdo je původcem děje a kdo je dějem zasažen. Z tohoto důvodu začaly pronikat formy genitivu do akuzativu (proto genitiv-akuzativ). Spojovacím článkem obou pádů byla pravidelná transformace akuzativu záporných forem tranzitivních sloves na genitiv: *měl rodiče → neměl rodičů*. Genitiv-akuzativ se prosadil již ve stč. období u osobních jmen, formy typu *člověk opustí otec i máteř* jsou ve stč. textech vzácné. Starý akuzativ se držel déle u osobních jmen v předložkové frázi: *já budu jemu za otec*, a u jmen zvířat (až do 17. stole-

tí): *kázal beránek upraviti* (je možné, že zpočátku genitiv-akuzativ sloužil nikoli pro signalizování kategorie životnosti, nýbrž osobovosti). Stopy starého akuzativu zůstaly v nč. frazémech (resp. spřežkách) typu *pro-bůh* (srov. jiné znění *proboha*).

V dalším vývoji se projevil vliv kategorie životnosti na nominativ pl. neživotných maskulin. Původní tvary *potoci, meči* byly nahrazeny formami akuzativními (jde tedy o tzv. akuzativ-nominativ) *potoky, meče*. Tato změna se vysvětluje jako výsledek systémové harmonie přenesené ze singuláru do plurálu. Výchozí stav demonstruje následující tabulka:

	sg.		**pl.**	
	+životné	**-životné**	**+životné**	**-životné**
1.	*vlk*	*potok*	*vlci*	***potoci***
4.	*vlka*	*potok*	*vlky*	*potoky*

Z tabulky je patrné, že po provedení genitivu-akuzativu v sg. deklinaci byla koncovka nominativu a akuzativu neživotných substantiv v singuláru neživotných substantiv shodná, kdežto v plurálu se lišila. Proto byla v pl. převzata koncovka akuzativu do nominativu: symetrie tedy byla nastolena tak, že pádové formy nominativu a akuzativu životných substantiv se jak v sg., tak pl. odlišovaly, kdežto tytéž pádové formy neživotných substantiv zůstaly shodné:

	sg.		**pl.**	
	+životné	**-životné**	**+životné**	**-životné**
1.	*vlk*	*potok*	*vlci*	***potoky***
4.	*vlka*	*potok*	*vlky*	*potoky*

Akuzativ-nominativ se prosadil velmi brzy u toponym vzniklých z etnonym: *Dušníky, Moravany*. U apelativ se jeho koncovky definitivně ustálily až na počátku 17. století (staly se prostředkem odlišení kategorie životnosti). Tato koncovka se výjimečně objevovala u některých životných maskulin *aby jě muchy a ptáky snědly* (což může být opět symptomem, že tento proces mohl původně sloužit k signalizování kategorie osobovosti – ukazují to např. podoby známé z č. dialektů v užším smyslu *ptáčky*).[1]

Uplatnění rodového principu je patrné zejména na deklinaci mužských *a*-kmenových a *ja*-kmenových substantiv, které měly původně pádové formy zcela shodné s formami ženských *a*- a *ja*-kmenů. Projevy působení rodového principu na deklinaci *a*-kmenů znázorňuje následující tabulka:

Plurál *a*-kmenů

	stč.			**nč.**
	f.	**m.**	**inovace**	**vzor *předseda***
1.	*žen-y*	*vévod-y*	personální koncovka *-ové*	*předsed-ové*
2.	*žen-Ø*	*vévod-Ø*	mužská koncovka *-óv*	*předsed-ů*
3.	*žen-ám*	*vévod-ám*	mužská koncovka *-ům*	*předsed-ům*
4.	*žen-y*	*vévod-y*		*předsed-y*
5.	*žen-y*	*vévod-y*		*předsed-y*

[1] Nč. forma *lidičky* je novotvar podle *a*-kmenů.

6.	*o žen-ách*	*o vévod-ách*	mužská koncovka *-ech*	*o předsed-ech*
7.	*žen-ami*	*vévod-ami*	tvrdá mužská koncovka *-y*	*o předsed-y*

2. Stírání rodových rozdílů v plurálu

Od 17. století můžeme pozorovat trend vedoucí k unifikaci plurálových koncovek rodově odlišených (tj. trend, který je k procesu uplatňovaní rodového principu popsanému v předchozí podkapitole právě opačný). Moderní spisovná čeština, která je vybudována na normě jazyka náročné literární tvorby konce 16. století, a jejíž morfologická stavba je proto velmi konzervativní, o tomto procesu moc svědectví neposkytuje. Nicméně ho lze velmi dobře pozorovat v nespisovných útvarech češtiny. Stírání rodových rozdílů se např. projevuje v složené a zájmenné deklinaci. V nominativu pl. došlo ve všech nespisovných útvarech k sjednocení forem neživotného maskulina, feminina a neutra: *ti dobří chlapci, ty dobré hrady / ženy, ta dobrá děvčata* ⟶ *ti dobří chlapci, ty dobré* (*-ý*) *hrady / ženy / děvčata*. V českých dialektech v užším smyslu a v obecné češtině dokonce splynuly i tyto dvě formy: *ti dobří chlapci, ty dobrý hrady / ženy / děvčata* ⟶ *ty dobr-ý chlapci / hrady / ženy / děvčata*.

Unifikační tendence vedoucí ke stírání rodových rozdílů v plurálu jsou patrné na nářečním vývoji forem dativu, lokálu a instrumentálu substantivních deklinací. Např. v řadě českých dialektů se alespoň ve formě dublety vyskytuje lokálová podoba *-ách / -ach* (*o plotách, ženách, městách*) a plurálová *-ama* (*chlapama, ženama, městama*):

lok.			
m.	*-ích / -ech*		
f.	*-ách*	→	*-ách* (*-ach*)
n.	*-ích / -ech*		
instr.			
m.	*-y*		
f.	*-ami*	→	*-ama*
n.	*-y*		

Unifikaci koncovek instrumentálu lze chápat jako projev reinterpretace nepřímých pádů plurálových forem, v nichž se osamostatňuje komponent *-a-* signalizující plurál a vlastních pádových koncovek (kategorie rodu přestala být v těchto formách vyjadřována). Svědčí o tom struktura dativu, lokálu a instrumentálu některých dialektů, v němž se z vokálu *-a-* stává kmenotvorná přípona, která je nositelem rysu +plurál. Tento vývoj je V. Skaličkou (1941) považován z příklon k aglutinaci:

spisovná č.	**některé dialekty č.**[2]
strom-ům	*strom-**á**-m*
strom-ech	*strom-**á**-ch*
strom-y	*strom-**a**-ma*

[2] Zejména jde o dialekty české v užším smyslu.

3. Pádový synkretismus

Jak je z předchozího výkladu patrné, pro vývoj české deklinace je příznačný pádový synkretismus, tzn. vzájemné vyrovnávání pádových forem. Již výše jsme konstatovali případy 1. vyrovnávání forem genitivu-akuzativu či akuzativu-nominativu motivované působením kategorií životnosti či rodu na deklinaci maskulin, 2. vyrovnání forem nominativu-vokativu. Vedle toho se však lze setkat s celou řadou dalších případů pádového synkretismu, např. lokálu-instrumentálu sg. m. a n. složené deklinace (*dobrém* ⟶ *dobrým*) nebo lokálu-genitivu v deklinaci číslovek (*tří* ⟶ *třech*).

4. Vliv hláskových změn

Podstatným činitelem ovlivňujícím vývoj deklinace již od psl. byly hláskové změny. Hláskové změny zejména působily na rozvinutí flektivního charakteru psl., pč. a stč. deklinace, neboť jejich zásluhou vznikly další podoby koncovek:

a) Psl. přehlásky posílily formální odlišení tvrdých deklinací od deklinací měkkých (*o*-kmenů od *jo*-kmenů): **lěto* X **mor´o* > **lěto* X *mor´e*.

b) Toto odlišení mezi tvrdými a měkkými deklinacemi podpořily další stč. přehlásky: *´a / ´ä* > *ě*, *´u* > *i*, zčásti také *´o* > *ě*: **města* X **mor´a* > *chlapa* X *moře*, **městu* X **mor´u* > *městu* X *moři*, **městóm* X **mor´óm* > *městóm* X *mořiem*.

c) Kontrakce vedla k emancipaci deklinačních typů: i) složené deklinace, u níž byla v jejím důsledku definitivně odstraněna původní vnitřní struktura obsahující část jmennou a část kdysi zájmennou: nom. pl. **dobri-ji* > **dobr´í* > *dobří* (více viz oddíl složená deklinace), ii) odlišení *ijo-* a *ija*-kmenů od *jo-* a *ja*-kmenů: gen. sg. **oráča* X **r´ebr´ija* > **oráč**a*** X **r´ebr´**á***; tento vývoj ještě posílily přehlásky, diftongizace a monoftongizace: **oráč**a*** X **r´ebr´**á*** > *oráč**e*** X *řebří*.

d) Zánik a vokalizace jerů způsobily vznik nulových koncovek v deklinaci maskulin **chlap-ъ > chlap-Ø, *oráčь > oráč-Ø*; jako stopa po měkkém jeru se zachovala nulová koncovka působící palatalizace: *pán-Ø* X > *hosť-Ø* (tento stav byl odstraněn depalatalizacemi). Zánik a vokalizace jerů podstatným způsobem proměnil slabičnou strukturu pádových forem: zejména vyvolal alternace *e ~ Ø*: *sen ~ sna*.

5. Přechod substantiv od neproduktivních typů k produktivním

Ve vývoji české deklinace lze pozorovat zánik celé řady deklinačních typů. Tento proces je příznačný pro deklinace konsonantické a stažené mužské *ijo-* a ženské *ija*-kmeny. Zánik deklinace je dlouhodobý proces a jeho symptomem je, že se podle dané deklinace skloňují nepočetné uzavřené skupiny substantiv. Jakmile daná deklinace zanikne, dané substantivum, které se podle ní skloňuje, nezaniká s ní, nýbrž přechází k deklinaci jiné. Přechod k jiné deklinace se obvykle realizuje následujícími způsoby:

a) Jméno si zachovává svůj rod a přechází k jiné produktivní deklinaci, s níž ho spojuje zakončení některých pádových forem (zejména akuzativu a nominativu), např. mužské *u*-kmeny přecházejí k *o*-kmenům, s nimiž sdílí homonymní tvar nominativu a akuzativu (*med, syn* atd.), event. jména přecházejí k jiné deklinaci téhož rodu, jestliže to umožňuje zakončení kořene (*úl-í* ⟶ *úl-Ø*).

b) Jméno zůstane u dané deklinace, která je produktivní, avšak v jiném rodě: při takovém přesunu tedy substanti-

vum změní rod, což je patrné na osudu některých substantiv původně mužských *i*-kmenů (*ten zvěř* ⟶ *ta zvěř*).

c) Jestliže není fonologická struktura finální části slova kompatibilní s žádnou č. deklinací, i) je slovo opatřeno sufixem, který přechod umožní (*mati* ⟶ *mat-k-a*), ii) je slovo fonologicky modifikováno, aby se mohlo skloňovat (např. vokalické zakončení slova je doplněno o hiatické *h*: *klí* ⟶ *kli-h-Ø*), iii) slovo se neskloňuje, jako je tomu u jmen *máti, paní* (tyto formy by však bylo možno interpretovat jako izolovaná substantiva s pádovou polyhomonymií – tento jev je velmi řídký).

6. Odstranění koncovek vyvolávajících neproduktivní alternace

Ve vývoji české flexe lze sledovat proces, který vede k odstranění alternací na morfologickém švu mezi tvarotvorným základem a koncovkou. Např. v *o*-kmenové deklinaci jsou koncovky působící nefunkční singulárové palatalizace odstraněny: sg. vok. *hoše* ⟶ *hochu*, lok. *hoše* ⟶ *hochu*. V pl. však zůstává zachována koncovka *-a* způsobující palatalizaci předchozího konsonantu, protože umožňuje odlišení nominativu od akuzativu: *hoši* X *hochy*.

JMENNÁ DEKLINACE

Původně se jmenné skloňování řídilo kmenovým principem. Tento princip spočívá v tom, že pádová forma substantiva se netvoří pouhým připojením koncovky rovnou ke slovnímu základu (tak jako v nové češtině), nýbrž v tom, že se koncovky připojují ke slovnímu základu rozšířenému o kmenotvornou příponu (tzv. téma). Tento princip tvoření flektivních forem je v nč. deklinaci běžně zastoupen (např. v rodové zájmenné deklinaci nebo v deklinaci složené), avšak u skloňování substantiv se téměř neužívá (byl během historického vývoje češtiny u drtivé většiny deklinačních typů odstraněn). Kmenový způsob tvoření flektivních forem demonstruje v následující tabulce paradigma substantiva *muž* (jehož formy se kmenovým způsobem netvoří) a novočeské deklinace měkkých adjektiv (jejíž formy se kmenovým způsobem naopak tvoří):

	√muž[3]		***√pěš***
sg.		X	
1.	*muž-Ø*		*pěš-í-Ø*
2.	*muž-e*		*pěš-í-ho*
3.	*muž-i*		*pěš-í-mu*
4.	*muž-e*		*pěš-í-ho*
5.	*muž-i*		*pěš-í-Ø*

[3] Symbol √ slouží k označení lexikálního morfu (slovního kořene).

6.	*o muž-i*		*o pěš-í-m*
7.	*muž-em*		*pěš-í-m*

Z levého sloupce plyne, že takto tvořené pádové formy mají vnitřní strukturu:

lexikální morf (*√muž*) **+ koncovka** (*-Ø / -e / -i / -e / -i / -em*)

Na proti tomu z pravých sloupců plyne, že pádová forma měkkých adjektiv má v nč. strukturu:

lexikální morf (*√pěš*) **+ kmenotvorný sufix** (*-í-*) **+ koncovka** (*-Ø / -ho / -mu / -ho / -m*)

Zbytky kmenového systému lze v nové češtině pozorovat na některých deklinačních typech:

	√slon	***√kam***	***√sém***
	sg.		
1.	*slůn-ě*[4]	*kám-en-Ø*	*sém-ě*
2.	***slůn-ět-e***	***kam-en-e***	***sem-en-e***
3.	***slůn-ět-i***	***kam-en-i***	***sem-en-i***
4.	*slůn-ě*	*kám-en-Ø*	*sém-ě*
5.	*slůn-ě*	*kám-en-Ø*	*sém-ě*
6.	***o slůn-ět-i***	***o kam-en-i***	***o sem-en-i***
7.	***slůn-ět-em***	***kam-en-em***	***sem-en-em***

[4] Pádové formy vysázené normálním řezem písma jsou buď původní nepravidelné formy (vzniklé na základě hláskových změn), anebo formy nepůvodní vzniklé mladšími morfologickými procesy.

Kmenový princip deklinace byl v psl., potažmo ve stč. v zánikovém stádiu. Lze to demonstrovat na následujícím případu *u*-kmenové deklinace:

sg.	**raná psl.**		**pozdní psl.**		**stč.**
1.	* *sūn-u-s*	→	*syn-ъ*	→	*syn-Ø*
2.	* *sūn-åu-s*		*syn-u*		*syn-u / syn-a*
3.	* *sūn-åu-ei*		*syn-ovi*		*syn-ovi / syn-u*
4.	* *sūn-u-m*		*syn-ъ*		*syn-Ø / syn-a*
5.	* *sūn-åu-Ø*		*syn-u*		*syn-u*
6.	* *sūn-åu-Ø*		*syn-u*		*syn-u / syn-ovi*
7.	* *sūn-u-mi*		*syn-ъmь*		*syn-em*

V rané psl. byla vnitřní struktura pádových forem zcela zřetelná: mezi slovním základem a koncovkami se nacházela kmenotvorná přípona, která měla dva alomorfy **-u-/-åu-*. V důsledku série hláskových a morfologických změn pak došlo ke splynutí koncovky a kmenotvorné přípony, čímž se zcela zastřela původní vnitřní struktura pádových forem – splynutí kmenotvorné přípony a koncovky se charakterizuje jako proces fúze.

Z přehledu je tedy zřejmé, že v období stč. byla kategorie kmene u substantiv mrtvá. Dobře patrné je to na deklinaci mužských *o*-kmenů, u nichž se kmenotvorné *-o-* manifestuje pouze ve třech pádových formách:

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*chlap-Ø*	*chlap-a*	*chlap-i*
2.	*chlap-a*	*chlap-ú*	*chlap-Ø*
3.	*chlap-u*	*chlap-**o**ma*	*chlap-**ó**m*
4.	*chlap-Ø / chlapa*	*chlap-a*	*chlap-y*
5.	*chlape-e*	*chlap-a*	*chlap-i*
6.	*o chlap-ě*	*chlap-ú*	*chlap-iech*
7.	*chlap-em*	*chlap-**o**ma*	*chlap-y*

Klasifikace kmenových deklinací v psl. (a stč.):

kmeny podle fonologické struktury tématu

↗ vokalické – téma tvoří jen vokál (*o*-kmeny, *jo*-kmeny, *ьjo*-kmeny, *a*-kmeny, *ja*-kmeny, *ьja*-kmeny, *u*-kmeny, *i*-kmeny)

↘ konsonantické – téma tvoří vokál a konsonant; deklinace jsou pak klasifikovány podle konsonantu (*n*-kmeny, *nt*-kmeny, *r*-kmeny, *s*-kmeny, , *t*-kmeny, *ъv*-kmeny)

↗ mužské (*o*-kmeny, *jo*-kmeny, *ьjo*-kmeny, *a*-kmeny, *ja*-kmeny, *ьja*-kmeny, *u*-kmeny, *i*-kmeny, *n*-kmeny, *t*-kmeny,)

kmeny podle gramatického rodu → <u>ženské</u> (*a*-kmeny, *ja*-kmeny, *ьja*-kmeny, *ъv*-kmeny, *i*-kmeny, *r*-kmeny)

↘ <u>střední</u> (*n*-kmeny, *nt*-kmeny, *r*-kmeny, *s*-kmeny, *ъv*-kmeny)

kmeny podle produktivity

↗ <u>produktivní</u> (*o*-kmeny, *jo*-kmeny, *ьjo*-kmeny, *a*-kmeny, *ja*-kmeny, ženské *i*-kmeny)

↘ <u>neproduktivní</u> (*ьja*-kmeny, *i*-kmeny, *n*-kmeny, *nt*-kmeny, *r*-kmeny, *s*-kmeny, *n*-kmeny, *ъv*-kmeny)

<u>Produktivní deklinace</u> = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je otevřená, tzn. do této deklinace náleží velký počet substantiv, event. podle těchto deklinací se skloňují nově tvořená/přejatá substantiva.

<u>Neproduktivní deklinace</u> = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je uzavřená, počet substantiv náležejících do této deklinační třídy je nízký; tato substantiva přecházejí k jiným deklinacím, např. mužské *u*-kmeny k mužským *o*-kmenům.

Vokalické kmeny

O-kmeny maskulin

	sg.	du.	pl.
1.	*chlap-Ø*	*chlap-y*	*chlap-i*
2.	*chlap-a*	*chlap-ú*	*chlap-Ø*
3.	*chlap-u*	*chlap-oma*	*chlap-óm*
4.	*chlap-Ø*	*chlap-y*	*chlap-y*
5.	*chlap-e*	*chlap-y*	*chlap-i*
6.	*o chlap-ě*	*o chlap-ú*	*o chlap-iech*
7.	*chlap-em*	*chlap-oma*	*chlap-y*

Tato stč. deklinace navazovala na psl. stav. Na rozdíl od jihoslovanských jazyků měla v instr. sg. koncovku **-ъmь > -em*. V nominativu, akuzativu a vokativu duálu nahradila původní koncovku *-a* koncovka *u*-kmenová *-y*.

Vývoj této deklinace ovlivnilo prosazení kategorie životnosti v deklinaci maskulin. Vliv této tendence je pozorovatelný v následujících pádech:

1. Genitiv singuláru

Původní koncovka *-a* byla u neživotných maskulin nahrazena koncovkou *-u*, která k *o*-kmenům pronikala z *u*-kmenů:

hrada	→	*hradu*

U některých frekventovaných neživotných substantiv, která náležejí do centrální slovní zásoby, nebo u slov zakončených na sufixy *-ín, -ov*, včetně toponym, byla koncovka *-a* zachována: *les – lesa, komín – komína, ostrov – ostrova, Hulín – Hulína, Holešov – Holešova*. Některá substantiva se vyznačují oběma formami. Jejich distribuce může být řízena významově: *složila ruce do klína* X *formace postupovala ve tvaru klínu*. Obecně platí, že se těžko hledají formální kritéria pro jména s genitivem na *-a*. V moravských dialektech je původní koncovka *-a* mnohem živější: *přijeli zme z Broda, dva pytle cimenta*.

2. Dativ singuláru

V dativu singuláru byla původní koncovka *-u* nahrazena *u*-kmenovou koncovkou *-ovi*. Tato koncovka u *o*-kmenů zpočátku hledala svou funkci, jak je zřejmé z toho, že se ve stč. památkách ojediněle objevovala také u substantiv neživotných (*k bojovi*).

chlapu	→	*chlapovi*

Na rozdíl od gen. sg. mají koncovky *-ovi* a *-u* u životných substantiv status alomorfů bez komplementární distribuce (*pánu/pánovi*). Přišel *k panu Karlu Komárkovi, přišel k panu Karlovi*).

3. Akuzativ singuláru

V akuzativu sg. nahradila starou formu s nulovou koncovkou genitivní koncovka *-a*. Jde o jeden z případů tzv. genitivu-akuzativu typického pro mužské deklinace. Genitivní koncovka byla přejata do akuzativu proto, aby ho odlišila od nominativu: ve větách s tranzitivním slovesem nebylo totiž morfologicky odli-

šeno substantivum označující agens od substantiva označujícího patiens (viz úvod oddílu *Deklinace*).

4. Lokál singuláru

Na základě pádové synkrasie pronikla koncovka *-ovi* z dativu do lokálu singuláru (viz níže). Tato forma se podobně jako v dativu začala během historického vývoje pojit jen s životnými substantivy (ve stč. je ovšem zřídka doložena také u substantiv neživotných: *po břěhovi s bratrem chodě*).

5. Nominativ plurálu

U neživotných substantiv se od 16. stol. prosadila nová forma nominativu přejatá z akuzativu (tzv. akuzativ-nominativ): *potoci* (viz úvod oddílu *Deklinace*).

Nadto se v nominativu projevuje vliv jiných deklinací:

a) U životných substantiv se začala v době mladší ustalovat koncovka *-ie* (> *-í*) přejatá z *i*-kmenů. Tuto koncovku přinesla k *o*-kmenům substantiva, která se původně skloňovala jako mužské *i*-kmeny a která po zániku této deklinace v mužském rodě přešla k *o*-kmenům: *červ, holub, šúr* ‚švagr'. Přejetí této koncovky je mladšího data, jak svědčí palatalizovaná forma *vlcie*, u níž by podle hláskových zákonů měla být podoba *vlčie*.
b) Koncovka konsonantických kmenů *-e* (viz níže).
c) Koncovka *-ove* (později *-ové*), která přešla k *o*-kmenům z *u*-kmenů a která měla na rozdíl od současné češtiny distribuci nerozlišenu z hlediska rodu, se mohla pojit s životnými, neživotnými, personálními či nepersonálními substantivy: *pánové, Parthové, býkové, hadové, soudové, rtové*. Omezení její distribuce na personální substantiva se definitivně ustanovilo v 19. stol. V moderní češtině má koncova

-ové u nepersonálních substantiv status archaické formy. (O této koncovce viz také níže.)

Vedle toho je pro vývoj *o*-kmenové deklinace typická tendence odstranit koncovky působící neproduktivní alternace:

1. Vokativ singuláru

U *o*-kmenů končících na veláru *k, h, ch* byla původní koncovka vokativu *-e*, která způsobovala 1. palatalizaci velár, vystřídána *u*-kmenovou koncovkou *-u*:

junoše	→	*jinochu*
vlče	→	*vlku*

Pouze u dvou mužských *o*-kmenů zůstala zachována původní koncovka: *člověče, bože.*

2. Lokál singuláru

V tomto pádě byla koncovka *-ě* působící 2. palatalizaci velár *k, h, ch* > *c z š* a působící palatalizovanost alveolár *t, d, n* > *ť ď ň* nahrazena koncovkou *-u* jak u životných, tak i neživotných substantiv a koncovkou *-ovi* u substantiv životných. Tato koncovka pronikla do lokálu z dativu, a tak ji lze považovat za případ dativu-lokálu.

o jazycě	→	*o jazyku*
o bratřě	→	*o bratru / o bratrovi*

U životných substantiv byla koncovka *-ě* zcela odstraněna, kdežto u neživotných zůstala zachována jako vývojově ústupová varianta: drží se u frekventovaných slov centrální slovní zásoby, zejména jmen místních (obvykle platí pravidlo, že jde o substantiva mající v gen. koncovku *-a*): *v lese, na voze*. Někdy jsou tyto koncovky odlišeny funkčně: koncovka *-u* se užívá v případě, že je předložka objektovým komplementem slovesa, kdežto koncovka *-ě* tehdy, jestliže je předložková vazba adjunkční (v místním významu): vyprávěl o *strašidelném hradu – sídlil na hradě* (míra využití této koncovky je vyšší v moravských nářečích).

3. Nominativ plurálu

V nominativu pl. byla původní koncovkou *-i*, která působí palatalizaci předchozího konsonantu. Vedle této koncovky se u některých substantiv začaly užívat koncovky z jiných deklinací, které tuto palatizaci odstranily:

- Koncovka *-e* (později *-é*), přejatá z konsonantických kmenů (obyvatelských jmen na *´-ěnin*), se užívala u substantiv jak životných, tak neživotných: *židé, súsědé, pohané, kostelé, listé*.
- Koncovka *-ove* (později *-ové*), viz výše.

U neživotných substantiv se v 17. století ustálila podoba akuzativu-nominativu (*potoci* ⟶ *potoky*).

4. Lokál plurálu

Původní koncovka *-iech* působila palatalizace ve stejném rozsahu jako koncovka nominativu pl. *-i*: *po dařiech, po pániech* začala být nahrazována *u*-kmenovou (anebo *i*-kmenovou) koncovkou *-ech* (*o darech, o pánech*). Tato změna vyvrcholila ve spisovné č. až v 19. stol., avšak s výjimkou substantiv zakončených na veláru a některých substantiv zakončených na *-s, -z, -l,* u nichž

se zůstala zachována původní koncovka *-ích* (*o bozích, o vlcích, o archeolozích, o kostelích, o lesích*). Od 17. stol. se začala šířit koncovka *-ách*, která bránila palatalizaci velár (*o bohách, o vlkách, o archeologách*). Tato koncovka je velmi produktivní, neboť umožňuje sjednocení lokálových podob všech rodů: *o chlap-ech – o žen-ách – o měst-ech* X *o chlap-ách – o žen-ách – o měst-ách*. Současná kodifikace ji však toleruje jen u substantiv zakončených na veláru (*o teplák-ách, o bubínk-ách*).

Ve vývoji mužských *o*-kmenů je patrná snaha zabránit nežádoucí homonymii některých pádových forem:

1. Tato tendence se projevuje zejména v genitivu pl. homonymním s nominativem a akuzativem sg., ve kterém původní nulovou formu nahrazuje *u*-kmenová koncovka *-óv*. Ve stč. byly podoby s nulovou koncovkou řídké, vyskytovaly se jen u některých substantiv, a to v jistých spojeních, z nichž byla jejich genitivní platnost zřejmá (zejména po předložce): *Benátčané jezdie do Turek, ode všěch súsěd*. Ve stč. mohl být tvar genitivu dlouhý: *čas – čás, hod – hód*.

Dlouhá byla také přejatá *u*-kmenová koncovka *-óv*. Tato koncovka podlehla diftongizaci *-uov*. Jelikož bylo *v* původně bilabiální [*w*], došlo v pozici po tomto diftongu k jeho zániku (jako snaha odstranit slabiku obsahující dvě neslabičné *-w-*). Poté došlo k monoftongizaci *-uo* > *-ú* (resp. *-ů-*). Tento vývoj lze znázornit následovně:

hradóv > *hraduov* > *hraduo* > *hradú* (*hradů*)

Původní koncovka se drží u některých pomnožných místních jmen: *do Bavor, z Uher, z Valach*.

Pronikání této koncovky není omezeno jen na tvrdé *o*-kmeny, ale je příznačné pro všechny produktivní deklinace maskulin: *o-, jo-, a-* a *ja*-kmeny. Její šíření lze proto chápat nikoli jen

jako projev snahy odlišit homonymní pádové formy, ale také jako projev uplatnění rodu jako základního principu české deklinace.

2. Výsledky působení této tendence se projevují také v instrumentálu pl. homonymním s akuzativem pl. (viz níže).

V deklinaci substantiv také působila tendence k unifikaci pádových koncovek (jako důsledek stírání rodových rozdílů):

1. Jak už bylo řečeno, v lokálu pl. se v mluvených útvarech češtiny (ve velké části dialektů a v obecné češtině) začala prosazovat koncovka *-ách*.

2. Podobně se začala v instrumentálu pl. nejprve prosazovat koncovka *-mi/-ami*. Původní formy *časy, rohy* se změnily na podoby *časmi, rohami* (u neživotných substantiv se objevuje již ve stč.). Tyto koncovky začaly pronikat k *o*-kmenům od mužských i-kmenů (*-mi*) a *a*-kmenů (*-ami*). Od 17. stol. se začaly objevovat původně duálová formy *-ama* (*časama, rohama*). Jde o velmi progresivní koncovku, i když ji moderní kodifikace odmítá. Tyto koncovky jsou výhodné proto, že zabraňují homonymii akuzativu a instrumentálu pl., jak upozornil již V. J. Rosa: *zuby kousati* X *kousati zubami*.

Na vývoj některých pádových forem měly vliv kvantitativní rozdíly. Zejména se to týká dativu pl., v němž došlo v části českých dialektů ke zkrácení *-ó-*. Po provedení této změny pak nemohla proběhnout diftongizace *ó* > *ou* a následná monoftongizace *uo* > *ů*. A tak se lze v českých a moravských dialektech setkat s podobami *k pánom, k hradom*.

U některých substantiv, která obsahovala v poslední slabice tvarotvorného základu *´-a-*, došlo v důsledku odlišného vývoje při pračeské přehlásce *´a* > *ě* ke vzniku „kořenové“ alternace:

	pádové formy s neměkčícím vokálem v kořeni	**pádové formy s měkčícím vokálem v kořeni**
Jan	gen. sg. *J**a**na*, dat. sg. *J**a**nu*	vok. sg. *J**ě**ne*, lok. sg. *o J**ě**ně*
čas	gen. sg. *č**a**sa*, dat. sg. *č**a**su*	vok. sg. *č**ě**se*, lok. sg. *o č**ě**sě*
ďábel	gen. sg. *ď**á**bla*, dat. sg. *ď**á**blu*	nom. pl. *ď**ie**bli*

Tento vývoj se projevil zejména ve vývoji substantiv, která přešla k *o*-kmenům od konsonantických kmenů (se sufixem **-janinъ* a **-telъ*; viz níže).

Vývoj mužských *o*-kmenů vyústil ve spisovné č. ve vznik životné a neživotné deklinace:

	životné[5]	**neživotné**
sg.		
1.	*pán-Ø*	*hrad-Ø*
2.	*pán-a*	*hrad-u / les-a*
3.	*pán-u / pán-ovi*	*hrad-u*
4.	*pán-a*	*hrad-Ø*
5.	*pan-e / hoch-u*	*hrad-e*
6.	*pán-u / pán-ovi*	*o hrad-u / les-e*
7.	*pán-em*	*hrad-em*
pl.		
1.	*pán-i / pán-ové / žid-é*	*hrad-y*

[5] Nepůvodní koncovky jsou odlišeny podtržením.

2.	*pán-ů*	*hrad-ů*
3.	*pán-ům*	*hrad-ům*
4.	*pán-y*	*hrad-y*
5.	*pán-i*	*hrad-y*
6.	*o vlc-ích / pán-ech*	*o luc-ích / hrad-ech*
7.	*pán-y*	*hrad-y*

Jo-kmeny maskulin

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*oráč-Ø*	**oráč-a > oráč-ě*	*oráč-i*
2.	**oráč-a > oráč-ě*	*oráč-ú*	*oráč-Ø*
3.	*oráč-u*	*oráč-oma*	*oráč-óm*
4.	*oráč-Ø*	*oráč-a > oráč-ě*	*oráč-ě*
5.	*oráč-u / otč-e*	*oráč-a > oráč-ě*	*oráč-i*
6.	*o oráč-i*	*o oráč-ú*	*o oráč-ích*
7.	*oráč-em*	*oráč-oma*	*oráč-i*

Jo-kmenová deklinace má stejné vývojové východisko jako deklinace *o*-kmenová. Na rozdíl od *o*-kmenů však *jo*-kmeny obsahovaly v psl. v kmenotvorném sufixu neslabičné **-i̯-*, které způsobilo a) palatalizaci (jotaci) předchozí souhlásky, b) přehlásku **o > e*. Na základě tohoto hláskového vývoje se *jo*-kmeny konstituovaly jako měkká deklinace. Podobně jako v psl. měla

substantiva zakončená na sufix *-ьсь a *-ęgъ vokativní koncovku *o*-kmenovou *-e*, která působila 1. palatalizaci veláry na konci tvarotvorného základu (*otec – otče, kněz – kněže*); původně tato substantiva končila na tvrdou veláru (*-*k*-, *-*g*-), avšak na konci období klasické psl. přešla k *jo*-kmenům (tento morfologický přechod od tvrdé deklinace k deklinaci měkké je založen na palatalizaci koncové veláry *otъ**k**ъ > *otъ**c**ь).

Stč. deklinace v zásadě navazovala na psl. stav. Psl. dativní koncovka *-emъ se však nedochovala, neboť byla nahrazena *o*-kmenovou koncovkou *-óm*. Podobně byla nepůvodní duálová koncovka *-oma* (očekávali bychom *-ema*), která byla rovněž přejata z *o*-kmenů.

Jelikož se koncovky připínaly k tvarotvornému základu končícímu na měkkou souhlásku, měl vokál v iniciální pozici koncovky status přední varianty (´*a*, ´*u*, ´*o*). Z tohoto důvodu koncovky začínající nepředním vokálem podlehly staročeským přehláskám:

přehláska		
´*a* > ´*ä* > *ě*	genitiv singuláru	**oráča > *oráčä > oráčě*
´*u* > *i*	dativ singuláru	*oráču > oráči*
´*o* > *ě*	dativ plurálu	*oráčóm > oráčiem*

Ve východomoravských a slezkomoravských dialektech nebyly přehlásky ´*a* > *ě* a ´*u* > *i* provedeny (*k oráču, vidím oráča*). V českomoravských a středomoravských dialektech se tyto podoby také vyskytují, nicméně je nutné je chápat spíše jako výsledek morfologického ovlivňování tvrdé a měkké deklinace po provedení depalatalizace.

Výsledky přehlásky *´o* > *ě*, která měla obecně velmi omezený rozsah, byly v této deklinaci převážně odstraněny, a to pod vlivem koncovek *o*-kmenových:

Dativ singuláru

*chlap-**o**vi* ↓		
*oráč-**ie**vi*	→	*oráč-**o**vi*

Dativ plurálu

*chlap-**ó**m* ↓		
*oráč-**ie**m*	→	*oráč-**ó**m*

Pouze u substantiva *kóň* zůstaly zachovány podoby s přehláskou, které pak podlehly diftongizaci dlouhého *ē* a následné monoftongizaci diftongu *ie*. Tento vývoj lze demonstrovat na dativ pl.: *koňóm* > *konēm*>*koniem* > *koním*.
Deklinace *jo*-kmenů podlehla podobným morfologickým procesům jako deklinace *o*-kmenová. Na rozdíl od *o*-kmenů zde byl menší vliv koncovek deklinace *u*-kmenové (tyto koncovky byly tvrdé, a tím méně vhodné pro měkkou deklinaci).
Nicméně *u*-kmenová koncovka *-óv* pronikla do genitivu pl., kde nahradila nulovou formu: *mnoho oráč* ⟶ *mnoho oráčóv*. Této koncovce však konkurovala *i*-kmenová (nebo *ijo*-kmenová) koncovka *-í* (*pět rádcí, mnoho muží*), která zůstala ve spisovné češtině zachována jen u substantiva *kůň* (*mnoho koní*) a

v některých moravskoslezských dialektech (*pekaři* < *pekaří*). Také v této deklinaci jsou zachovány zbytky původního pl. s nulovou koncovkou, jako *jsou bez peněz, od přátel, bez dvou tisíc návštěvníků.*

V *jo*-kmenové deklinaci se prosadily podobné morfologické procesy jako v deklinaci *o*-kmenové. Do akuzativu singuláru životných maskulin pronikly koncovky genitivu (tzv. genitiv-akuzativ): *náhlým skokem na kóň vsěde* ⟶ *vsedl na koně rychlým skokem.* V nominativu plurálu neživotných maskulin se ustálily koncovky původně akuzativu (tzn. nominativ-akuzativ): *meči* ⟶ *meče.* Tato koncovka se dokonce prosadila u životných substantiv *koně* a *rodiče* (u posledně jmenovaného by snad mohla být konsonantického původu). V dativu sg. a nominativu pl. se šířily původně *u*-kmenové koncovky *-ovi* a *-ové*, ale v mnohem menší míře než u *o*-kmenů. V genitivu není vůbec využita *u*-kmenová koncovka *-u*. Podobně jako u *o*-kmenů se v lokálu sg. prosazují koncovky dativní (tzv. dativ-lokál); tyto koncovky jsou známy z východomoravských a moravskoslezských dialektů: *v háju, o měšcu, po ciesařu.*

Plurálové formy deklinace *jo*-kmenové se stejně jako formy deklinace *o*-kmenové vyznačují tendencí k unifikaci instrumentálových koncovek: *muži, meči* ⟶ *mužmi, mečmi* ⟶ *mužma, mečma / mužema* (*-ama*), *mečema* (*-ama*).

Vývoj mužských *jo*-kmenů vyústil ve spisovné češtině ve vznik životné a neživotné deklinace:

---

[6] Nepůvodní koncovky jsou odlišeny podtržením.

	životné[6]	**neživotné**
sg.		
1.	*muž-Ø*	*stroj-Ø*
2.	*muž-e*	*stroj-e*
3.	*muž-i / muž-ovi*	*stroj-i*
4.	*muž-e*	*stroj-Ø*
5.	*muž-i / otč-e*	*stroj-i*
6.	*muž-i / muž-ovi*	*o stroj-i*
7.	*muž-em*	*stroj-em*
pl.		
1.	*muž-i / muž-ové / anděl-é*	*stroj-e*
2.	*muž-ů*	*stroj-ů*
3.	*muž-ům*	*stroj-ům*
4.	*muž-e*	*stroj-e*
5.	*muž-i*	*stroj-e*
6.	*muž-ích*	*stroj-ích*
7.	*muž-i*	*stroj-i*

Kolísání mezi *o*- a *jo*-kmeny

Substantiva přejatá do stč. z cizích jazyků (zejména latiny), která končila zpravidla na *-l* a *-r* byla adaptována nejednoznačně, protože čeština měla pro latinské *-l* a *-r* k dispozici dvojice *ĺ* (> *l*) – *ł* a *ŕ* (> *ř*) – *r*. Proto tato jména kolísala mezi tvrdým a měkkým skloňením: tvrdé *čtyři artikul**y** pražské* X měkké *čtyři artikul**e** pražské*; tvrdé *klášte**r*** X měkké *klášte**ř***.

Podobné kolísání pozorujeme v domácích slovech v moravských dialektech, v nichž zanikla měkkostní korelace (*l – ł > l*, *ś – s > s*, *ź – z > z*) a v nichž substantiva původně tvrdá přešla k měkké deklinaci (*v lesi, na vozi*).

Substantiva se sufixy **-jan-in-ъ*, **-teĺь* a **-aŕь*

Tato substantiva náležela původně ke konsonantické deklinaci. Již v předhistorickém období se přiklonila k deklinaci *o*-kmenové (**-jan-in-ъ*) a *jo*-kmenové (**-teĺь*), přičemž si archaicky uchovávala některé původní konsonantické formy.

1. Substantiva derivovaná sufixem **-jan-in-ъ*

Jde o obyvatelská substantiva, která mají ve formách singuláru a duálu tvořených dvěma sufixy **-jan-in-ъ* formy *o*-kmenové (*zeměnín, zeměnína, zeměnínu…*), kdežto ve formách plurálu derivovaných pouze sufixem jedním *-an-* pádové formy konsonantické. Mezi původní konsonantické plurálové pádové formy náleží také velmi archaická podoba lokálu *Dolas, Radlas, Vrbčas*, která vznikla z tvaru **Dolan-sъ* (‚v Dolanech‘), **Radlan-sъ* (‚v Radlanech‘), **Vrbčan-sъ* (‚ve Vrbčanech‘). Tyto lokálové formy byly silně adverbializované a dochovaly se až do 16. století. Stč. plurálové formy demonstruje následující paradigma (původní formy jsou odlišeny tučným řezem písma):

	pč.
sg.	
1.	*zeman-**e***
2.	*zeman-**Ø***
3.	*zeman-óm*
4.	*zeman-y*
5.	*zeman-**e***
6.	*zeměn-ech / zeměn-iech* (*Dola-**s**, Radla-**s***)
7.	*zeman-y*

Jak je z tabulky patrno, také plurálové formy obsahují řadu nepůvodních koncovek: dativ, akuzativ a instrumentál pl. jsou *o*-kmenovové (včetně lokálu *zeměniech*), lokálu pl. *zeměnech* zase pochází od *i*-kmenů. Z tabulky jsou také zřejmé alternace vokálu *a* ~ *ě* v poslední slabice tvarotvorného základu, které jsou způsobeny odlišnými výsledky přehlásky *´á* > *ě* před měkkými, anebo tvrdými konsonanty. Původní koncovky se drží v nominativu a genitivu plurálu; v genitivu pl. však jen u pomnožných toponym *z Hradčan, od Lipan*.

2. Substantiva derivovaná sufixem **-teĺь*

Jde o činitelská substantiva odvozená sufixem *-tel*, která se převážně skloňují jako *jo*-kmeny a která si konsonantické formy udržují pouze v nom. a gen. plurálu: *kazatel-e, kazatel-Ø*. Jelikož jsou tyto pádové koncovky neměkčící, mohou se i jiné plurálové pádové formy přiklonit k *o*-kmenové, tj. k tvrdé mužské deklinaci: zejména to platí pro substantivum *přátele* (akuzativ a instrumentál *přátely*), ale i některé jiné, např. *obyvately*. Podobně jako u jiných substantiv také u substantiva *přietel – přátele* došlo k alternaci kořenného *-a-* ~ *-ie-*, které souviselo s rozdílným

vývojem *´a* před měkkými a tvrdými souhláskami (v konsonantických a *o*-kmenových formách došlo k pračeské depalatalizaci: **přá**ť**ełe* > *přá**t**ełe* X **přát´eĺ* > **přět´eĺ* > *přietel*).

3. Substantiva derivovaná sufixem **-arь*

Tato substantiva, která představovala konatelská jména, se stejně jako předchozí skupina skloňovala podle *jo*-kmenů. Pouze v genitivu pl. zachovávala konsonantické formy *těžar, Psár, Kravar* a formy nominativu pl. toponym *Psáře, Kravaře* (původně obyvatelská pojmenování podle činnosti, jíž se obyvatelé dané obce věnovali). Zbytky těchto forem žijí v okrajových východomoravských dialektech: *kravaří* (*kravaře*), *pekaří* (*pekaře*).

Ijo-kmeny maskulin

	pč.	**stč.**	**střč.**
sg.			
1.	*řebř-í*	*řebř-í*	*řebř-í*
2.	*řebř-á*	*řebř-ie*	*řebř-í*
3.	*řebř-ú*	*řebř-ú*	*řebř-í*
4.	*řebř-í*	*řebř-í*	*řebř-í*
5.	*řebř-í*	*řebř-í*	*řebř-í*
6.	*o řebř-í*	*o řebř-í*	*o řebř-í*
7.	*řebř-ím*	*řebř-ím*	*řebř-ím*
du.			
1.	*řebř-á*	*řebř-ie*	†*řebř-í*
2.	*řebř-ú*	*řebř-ú*	†*řebř-í*

3.	*ŕebŕ-ē̄ma*	*řebř-íma*	†*řebř-íma*
4.	*ŕebŕ-á*	*řebř-ie*	†*řebř-í*
5.	*ŕebŕ-á*	*řebř-ie*	†*řebř-í*
6.	*o ŕebŕ-ú*	*o řebř-ú*	†*o řebř-í*
7.	*ŕebŕ-ē̄ma*	*řebř-íma*	†*řebř-íma*
pl.			
1.	*ŕebŕ-í*	*řebř-í*	*řebř-í*
2.	*ŕebŕ-í*	*řebř-í*	*řebř-í*
3.	*ŕebŕ-ē̄m*	*řebř-ím*	*řebř-ím*
4.	*ŕebŕ-ē̄*	*řebř-ie*	*řebř-í*
5.	*ŕebŕ-í*	*řebř-í*	*řebř-í*
6.	*o ŕebŕ-ích*	*o řebř-ích*	*o řebř-ích*
7.	*ŕebŕ-í*	*řebř-ími*	*řebř-ími*

Vývojově viděno je tato deklinace totožná s deklinací *jo*-kmenovou. Na rozdíl od ní obsahovala v psl. období v kmenotvorném sufixu navíc komponent *-*ь*-, který se v pozici před *-j-* (tzv. jer v pozici napjaté) vokalizoval na *-i-*. Tento pozdně psl. vývoj byl však v 10. stol. převrstven kontrakcí, která zasáhla všechny pádové formy *ijo*-kmenové deklinace a důsažně proměnila jejich morfematickou strukturu. Zejména splynuly v pádovou koncovku původní kmenotvorný sufix a koncovka, jak demonstrují následující formy genitivu a dativu sg.:

sg.			
	před kontrakcí		**po kontrakci**
2.	**ŕebŕ-ij-a*	>	**ŕebŕ-á*
3.	**ŕebŕ-ij-u*		**ŕebŕ-ú*

Tím byla konstituována zcela specifická pč. a stč. deklinace. Jak ukazuje úvodní tabulka s rekonstruovaným pč., stč. a střč. stavem, tato deklinace prošla sérií hláskových a morfologických změn. Zejména důležité jsou stč. přehlásky, diftongizace *ē̆ > ie* a následná monoftongizace *ie > í*. Tyto změny způsobily, že se *ijo*-kmenová deklinace vyznačovala značnou homonymií pádových forem (v sg. se např. objevovaly jen dvě pádové podoby: *řebří – řebřím*). Dále vývoj této deklinace ovlivnily formy složené měkké deklinace, s níž *ijo*-kmenovou deklinaci spojovaly některé homonymní pádové tvary: z tabulky je zřejmé, že v dativu a lokálu du., v dativu a instrumentálu pl. přejala koncovky měkké složené deklinace.

Podle této deklinace se skloňovala jen nemnohá substantiva *hřěbí* (‚hřebík'), *hřěbí* (‚los, losování'), *črěví/třěví/střěví* (‚střevíc'), *klí, pondělí, řěpí, úlí* a jména osobní, povětšinou vzniklá z latinských jmen zakončených na *-ius*: *Alexí, Antoní, Bartolomí, Juří, Jiljí…* Druhotně přešlo k této deklinaci substantivum *září*.

Tato deklinace byla neproduktivní, a tak postupně zanikla. Substantiva, která se skloňovala podle této deklinace, musela najít jiný způsob tvoření pádových forem. Část substantiv přešla rovnou k *o*-kmenům, pokud to umožňovala fonématická struktura na konci jejich tvarotvorného základu: *úlí → úl, Inocencí → Inocenc*. Část se rozšířila pomocí slovotvorného sufixu a přešla k *o*-kmenům: *střěví → střěv-íc* (*jo*-kmen), *řebří → žebř-ík* (*o*-kmen). Část substantiv přebudovala svou fonématickou strukturu na konci tvarotvorného základu: *úlí → úl*, *klí → klih* (*h* je hiatického původu, vytvořilo se v adjektivní formě *kli-ový → kli-**h**-ový*), *Antoní → Antoní-n*. Osobní jména *Jiří* a *Jiljí* si uchovala původní formy ve frazémech: *na sv. Jiří*, jinak se začala skloňovat podle složené deklinace.

Pouze substantiva *pondělí* a *září* si uchovala *ijo*-kmenové formy, avšak za cenu změny rodu: přešla k produktivní deklinaci *ijo*-kmenových n.: *ten září, ten pondělí → to září, to pondělí*.

U-kmeny maskulin

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*syn-Ø*	*syn-y*	*syn-ove*
2.	*syn-u*	**syn-ovu*	*syn-óv*
3.	*syn-ovi*	**syn-ma*	**syn-em*
4.	*syn-Ø*	*syn-y*	*syn-y*
5.	*syn-u*	*syn-y*	*syn-y*
6.	*o syn-u*	**syn-ovu*	*syn-ech*
7.	*syn-em*	**syn-ma*	**syn-mi*

Stč. deklinace *u*-kmenů ještě zachovává z velké části psl. stav, ačkoli má ve stč. silně neproduktivní charakter. Skloňují se jen některá subst.: *čin, dól, dóm, jěd, jíl, led, med, pól, sad, stan, vól, vrch.*[7] Některé původní psl. formy nejsou ve stč. doloženy (genitiv a lokál du., dativ a instrumentál du., dativ a instrumentál pl.). Na jejich místě se užívají formy *o*-kmenové. Substantiva původně skloňovaná jako *u*-kmeny přešla k deklinaci *o*-kmenové. Tento proces započal již v psl., jak svědčí stsl. Přechod *u*-kmenových substantiv do *o*-kmenové deklinace se stal podkladem pro nové využití původně *u*-kmenových koncovek u *o*-kmenů, potažmo u deklinace maskulin obecně.

[7] Podle J. Gebauera (1896: 334) není *mír u*-kmen.

O-kmeny neuter

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*měst-o*	*měst-ě*	*měst-a*
2.	*měst-a*	*měst-ú*	*měst-Ø*
3.	*měst-u*	*měst-oma*	*měst-óm*
4.	*měst-o*	*měst-ě*	*měst-a*
5.	*měst-o*	*měst-ě*	*měst-a*
6.	*o měst-ě*	*o měst-ú*	*o měst-iech*
7.	*měst-em*	*měst-oma*	*měst-y*

Tato stč. deklinace navazuje na psl. stav. Na rozdíl od jihoslovanských jazyků má v instr. sg. koncovku **-ъmь* > *-em*. Střední *o*-kmeny nepodlehly takovým morfologickým procesům jako jejich mužské protějšky. Zejména se zde neprojevoval vliv *u*-kmenů a proces uplatňování kategorie životnosti, který zasáhl jen mužské deklinace. Vliv *u*-kmenů lze snad zprostředkovaně hledat v lokálu pl. *městiech* → *městech*, kam pronikla koncovka *-ech* proto, aby zabránila alternaci konsonantu na konci tvarotvorného základu; ovšem je také možné, že koncovka *-ech* pronikla k středním *o*-kmenům od konsonantických deklinací středních rodů. Tento proces se mohl realizovat např. díky substantivům dříve náležejícím ke středním *n*-kmenům, která přešla *o*-kmenům, a která tudíž mohla tuto koncovku přinést k *o*-kmenům. Vedle toho pronikala do lokálu pl. od nejstarších dob koncovka *-ách*, která se však ve spisovné jazyce nikdy plně neprosadila. I když jde o velmi produktivní formu, která je rozšířena na velké části českého jazykového území, současná kodifikace ji akceptuje jen u substantiv zakončených na veláru (*o jadérkách, jhách, mangách, rouchách*).

Z podobných důvodů je v lokálu sg. původní koncovka *-ě* způsobující palatalizace předchozího konsonantu nahrazována již od 14. stol. koncovkou *-u*, původem dativní (dativ-lokál): *v svém uš**ě*** → *v svém uch**u***. V nč. tato konkurence stále pokračuje, pravidla distribuce *-ě* ~ *-u* jsou poměrně složitá, nicméně je zřejmé, že produktivní je koncovka *-u*, neboť se objevuje zpravidla u nově utvořených anebo přejatých slov: *na ministerstvu, o rádiu, v tempu*.

Podobně jako v mužských *o*-kmenech se také ve středních *o*-kmenech projevují od 14. stol. výsledky procesů unifikace plurálových forem, které se během historického vývoje češtiny prosadily ve větší části českých dialektů:

1. V dativu pl. *a*-kmenová koncovka *-ám* (*městám, jadýrkám*).
2. V lokálu pl. *a*-kmenová koncovka *-ách* (viz výše).
3. V instrumentálu pl. ve starší době plurálové koncovky *i*-kmenová *-mi* a *a*-kmenová *-ami* (*slovmi/slovami*), v mladší době (od 17. století) koncovky původně duálové od stejných kmenů *-ma/-ama* (*slovma/slovama*).

Jo-kmeny neuter

	pč.	**stč**
sg.		
1.	*moŕ-e*	*mor̆-e*
2.	*moŕ-a*	*mor̆-ě*
3.	*moŕ-u*	*mor̆-u*
4.	*moŕ-e*	*mor̆-e*
5.	*moŕ-e*	*mor̆-e*
6.	*o moŕ-i*	*o mor̆-i*

7.	*moŕ-em*	*moř-em*
du.		
1.	*moŕ-i*	*moř-i*
2.	*moŕ-ú*	*moř-ú*
3.	*moŕ-ema*	*moř-oma*
4.	*moŕ-i*	*moř-i*
5.	*moŕ-i*	*moř-i*
6.	*o moŕ-ú*	*o moř-ú*
7.	*moŕ-ema*	*moř-oma*
pl.		
1.	*moŕ-a*	*moř-ě*
2.	*moŕ-Ø*	*moř-í*
3.	*moŕ-em / moŕ-óm*	*moř-óm*
4.	*moŕ-a*	*moř-ě*
5.	*moŕ-a*	*moř-ě*
6.	*o moŕ-ích*	*o moř-ích*
7.	*moŕ-i*	*moř-i*

Jo-kmenová deklinace neuter je stejně jako *jo*-kmenová deklinace maskulin vývojově spřízněna s deklinací *o*-kmenovou. Rozdíly mezi oběma deklinacemi byly způsobeny neslabičným *-i-*, které způsobilo palatalizaci (jotaci) předchozí souhlásky a psl. přehlásku *´o > e*. Palatalizace zapříčinily, že se tato deklinace ustálila jako měkká deklinace. Stč. deklinace v zásadě navazuje na psl. stav. Již v pč. podlehla některým morfologickým změnám: zejména byly formy jak dativu a lokálu du., tak dativu pl. nahrazovány formami *o*-kmenovými (**moŕ-ema → moř-oma, *moŕ-óm → moř-em*). Psl. dativní koncovka **-emъ* byla nahrazena koncovkou *o*-kmenovou *-óm*. Podobně byla nepůvodní duá-

lová koncovka *-oma* (očekávali bychom *-ema*), která byla rovněž přejata z *o*-kmenů.

V přímém protikladu k tomuto unifikačnímu procesu působily staročeské přehlásky *´a > ě, ´u > i, ´o > ě*, které vedly k dalšímu odlišení měkké a tvrdé deklinace:

TVRDÁ DEKLINACE				**MĚKKÁ D.**
přehláska				
´a > ´ä > ě	gen. sg.	*moŕa > moŕä > moŕě*	X	*města*
´u > i	dat. sg.	*moŕu > moŕi*	X	*městu*
´o > ě	dat. pl.	*moŕóm > moŕiem*	X	*městóm*

Ve východomoravských a moravskoslezkých dialektech nebyly přehlásky *´a > ě* a *´u > i* provedeny (*bez moŕa, k moŕu*). Ve středomoravských a českomoravských dialektech se tyto podoby také vyskytují, nicméně je nutné chápat je spíše jako výsledek mladšího morfologického sbližování koncovek tvrdé a měkké deklinace po provedení depalatalizace.

Výsledky přehlásky *´o > ě*, která měla obecně velmi omezený rozsah, byly v této deklinaci na rozdíl od ostatních deklinací zachovány, což ještě více podpořilo její měkký charakter:

MUŽSKÉ *JO*-KMENY	**STŘEDNÍ *JO*-KMENY**
mečóm > mečuom > ***mečúm*** (*mečům*)	*moŕóm > moŕiem >* ***moŕím***

V neutrálních *jo*-kmenech se v genitivu pl. (podobně jako v mužské deklinaci) objevovala nová koncovka na místě původní koncovky nulové. Jelikož byly *jo*-kmeny měkkou deklinací a je-

likož se koncovka *-óv* stala koncovkou mužských deklinací, přijaly *jo*-kmeny koncovku *-í* původem ze středních *ijo*-kmenů. Její produktivitu jistě podporoval fakt, že šlo o koncovku pronikající do ženských (*duší, kostí*) a zčásti též mužských deklinací (*koní*).

Podobně jako v mužských *jo*-kmenech také zde pronikala forma dativu sg. do lokálu sg.: *na poĺu, v smutném líc´u*. Tato forma však byla zastřena mladší přehláskou *´u* > *i*.

V archaických dialektech, ve kterých neproběhly přehlásky, byla velká část pádových forem *o*-kmenové a *jo*-kmenové deklinace neuter shodná, a tak došlo k jejich vzájemné integraci. Výsledkem byl vznik nové koncovky původně měkkých neuter typu *srco, lico, mořo*: tato inovace byla výhodná, protože pomohla odstranit jak homonymii nominativu, genitivu a akuzativu sg., tak také nominativu a akuzativu pl.

Jak již bylo řečeno, *jo*-kmenová deklinace neuter se po provedení přehlásek a zániku jotace vyznačovala tvarovou homonymií nominativu a genitivu sg. Zřejmě proto některá substantiva středního rodu přecházela od *jo*-kmenů k *nt*-kmenům: ve stč. jsou doloženy *nt*-ové pádové formy u substantiv *vole* (gen. sg. *volete*) a *hradiště* (gen. pl. *hradišťat*). Do nč. přešla k *nt*-kmenové deklinaci substantiva středního rodu *vole, koště*. V některých českých a moravských dialektech však k *nt*-deklinaci přešlo mnohem více substantiv: *hnízdo – hnízděte, vejce – vejcete*.

Ijo-kmeny neuter

	pč.	stč.	střč.
sg.			
1.	*znamen-ě̆*	*znamen-ie*	*znamen-í*
2.	*znameň-á*	*znamen-ie*	*znamen-í*
3.	*znameň-ú*	*znamen-ú*	*znamen-í*
4.	*znamen-ě̆*	*znamen-ie*	*znamen-í*
5.	*znamen-ě̆*	*znamen-ie*	*znamen-í*
6.	*o znamen-í*	*o znamen-í*	*o znamen-í*
7.	*znamen-ím*	*znamen-ím*	*znamen-ím*
du.			
1.	*znamen-í*	*znamen-í*	†*znamen-í*
2.	*znameň-ú*	*znameň-ú*	†*znamen-í*
3.	*znamen-ě̆ma*	*znamen-iema*	†*znamen-íma*
4.	*znamen-í*	*znamen-í*	†*znamen-í*
5.	*znamen-í*	*znamen-í*	†*znamen-í*
6.	*o znameň-ú*	*o znamen-ú*	†*o znamen-í*
7.	*znamen-ě̆ma*	*znamen-iema*	†*znamen-íma*
pl.			
1.	*znameň-á*	*znamen-ie*	*znamen-í*
2.	*znamen-í*	*znamen-í*	*znamen-í*
3.	*znamen-ě̆m*	*znamen-ím*	*znamen-ím*
4.	*znameň-á*	*znamen-ie*	*znamen-í*
5.	*znameň-á*	*znamen-ie*	*znamen-í*
6.	*o znamen-ích*	*o znamen-ích*	*o znamen-ích*
7.	*znamen-í*	*znamen-ími*	*znamen-ími*

Podobně jako *ijo*-kmenová deklinace m. také deklinace n. měla v psl. stejné vývojové východisko jako deklinace *jo*-kmenová. Na rozdíl od ní obsahovala v kmenotvorném sufixu navíc komponent *-*i*- (< *-*ь*-). V 10. stol. byla morfématická struktura *ijo*-kmenových forem podstatně přebudována kontrakcí. V důsledku této změny splynuly v pádovou koncovku původní kmenotvorný sufix a koncovka, jak demonstrují následující formy genitivu a dativu sg.:

sg.	**před kontrakcí**		**po kontrakci**
2.	**znamen-ij-a*	>	**znameň-á*
3.	**znamen-ij-u*	>	**znameň-ú*

Jak již bylo řečeno v oddíle o *ijo*-kmenech maskulin, tímto způsobem byla konstituována zcela specifická pč. a stč. deklinace, kterou ještě dále ovlivnily mladší hláskové a morfologické změny: 1. stč. přehlásky, diftongizace *ē* > *ie* a následná monoftongizace *ie* > *í*, 2. pronikání forem složené měkké deklinace, s níž *ijo*-kmenovou deklinaci spojovaly tvary obsahující *-í-*. Z tabulky plyne, že *ijo*-kmenová deklinace přejala koncovky měkké složené deklinace v dativu a lokálu du., v dativu a instrumentálu pl. Uvedené změny způsobily, že se *ijo*-kmenová deklinace vyznačovala značnou homonymií pádových forem (v sg. jsou např. přítomny jen dvě formy: *znamení* – *znamením*), v nichž se po monoftongizaci *ie* > *í* emancipovalo dlouhé *-í-* coby kmenotvorný sufix. Tento vývoj sblížil měkkou složenou deklinaci s *ijo*-kmeny v českých dialektech v užším smyslu, takže se v jejich západní části substantiva vzoru *znamení* skloňují podle *pěší*, jako např. *stavení, staveního, stavenímu…*

U substantiv s kořenem zakončeným na *-l* došlo v češtině 13. stol. v koncovkách obsahujících jať k zániku jotace (*ē* > *é*). Po

monoftongizaci *ie* > *í* u *ijo*-kmenových substantiv, jejichž tvarotvorný základ nekončil na *-l*, se původní *ijo*-kmeny rozštěpily na dva podtypy (fakticky dva vzory), jak ilustruje následující tabulka znázorňující stav z konce 15. stol.:

	kořen zakončen na *-l*	**kořen zakončen na jiný konsonant**
sg.		
1.	*zel-é*	*znamen-í*
2.	*zel-é*	*znamen-í*
3.	*zel-í*	*znamen-í*
4.	*zel-é*	*znamen-í*
5.	*zel-é*	*znamen-í*
6.	*o zel-í*	*o znamen-í*
7.	*zel-ím*	*znamen-ím*
	…	…

Pozdějšímu znovusjednocení obou deklinací pomohlo úžení *é* > *í*. Po jeho provedení se obě deklinace znova plně integrovaly, což ilustruje následující tabulka:

	non *-l*	***-l***
sg.		
1.	*znamen-í*	*zel-í*
2.	*znamen-í*	*zel-í*
3.	*znamen-í*	*zel-í*
4.	*znamen-í*	*zel-í*
5.	*znamen-í*	*zel-í*

6.	*o znamen-í*	*o zel-í*
7.	*znamen-ím*	*zel-ím*

Podle této deklinace se skloňovala nemnohá substantiva *ščestie, obilé, sbožie, uhlé, zelé* a zejména substantiva utvořená podle produktivních slovotvorných typů: 1. dějová jména *-nie/-tie* (*nesenie, krytie*), 2. jména okolností se strukturou předložka + motivující základ + *-ie* (*bezvodie, násilé, mezinožie*), 3. osobní jména se stejnou vnitřní strukturou jako v bodě 2. (*podčěšie, podkomořie, podkonie, polúbratřie* ‚nevlastní bratr', *polúsestřie* ‚nevlastní sestra', *přirozenie*), 4. jména hromadná (*bodláčie, kamenie*). Produktivita těchto slovotvorných typů výrazným způsobem podpořila produktivitu středních *ijo*-kmenů. Na rozdíl od svým mužských *ijo*-kmenových a ženských *ija*-kmenových protějšků, které trpěly stejným neduhem, tj. značnou pádovou homonymií, tato deklinace nezanikla. U substantiv osobních citovaných v bodě 3. došlo ke kolizi přirozeného rodu (mužského, event. ženského) s rodem gramatickým (středním). Protože nebylo možno využít deklinačních forem mužských *ijo*-kmenů a středních *ija*-kmenů (byly v zánikovém stádiu), přešla substantiva tohoto typu ke složené deklinaci (*podkomoří – podkomoří**ho** – podkomoří**mu**…*).

V moravských dialektech byl vývoj této deklinace poněkud odlišný, což souviselo s faktem, že zde nebyly provedeny stč. přehlásky, a tak se deklinace vyznačoval mnohem pestřejším repertoárem pádových forem: sg. nom. *znamení* – gen. *znameňá* – dat. *znameňú…* Navíc se v těchto dialektech podobně jako v *jo*-kmenech prosadil dativ-lokál, což ještě více podpořilo pádovou pestrost *ijo*-kmenů. Morfologické procesy zasáhly také plurál: do nominativu a akuzativu byla přejata *jo*-kmenová koncovka *-a* (s patřičnou délkou *staveňá*) a do dativu unifikovaná koncovka *-ám* (*staveňám*).

A-kmeny

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*žen-a*	*žen-ě*	*žen-y*
2.	*žen-y*	*žen-ú*	*žen-Ø*
3.	*žen-ě*	*žen-ama*	*žen-ám*
4.	*žen-u*	*žen-ě*	*žen-y*
5.	*žen-o*	*žen-ě*	*žen-y*
6.	*o žen-ě*	*o žen-ú*	*o žen-ách*
7.	*žen-ú*	*žen-ama*	*žen-ami*

Staročeský stav *a*-kmenové deklinace velmi dobře odpovídá stavu psl. (s odchylkami způsobenými hláskovými změnami, jako jsou denazalizace či zánik a vokalizace jerů). Do nč. se dochovala většina pádových forem (s výjimkou du.), byť se některé z nich proměnily zásluhou hláskových změn (*ženú* > *ženou, rucě* > *ruce*). V instrumentálu pl. se podobně jako v jiných deklinacích na větší části českého jazykového území a v obecné češtině prosadila forma *-ama* (*chlapama, ženama*). V dialektech se v této deklinaci projevily některé morfologické procesy, např. v genitivu pl. se v části západočeských, středomoravských a východomoravských nářečí prosadila pod vlivem *ja*-kmenů koncovka *-í* (*chalupa – chalupí/chalupé*).

Podle této deklinace se skloňovala substantiva ženského a mužského rodu. Z mužských substantiv k *a*-kmenům náležela apelativa typu *hospoda, hrdina, sluha, starosta, vévoda, vladyka*, propria typu *Dobřata, Kojata, Zla* a spíše vzácná slova mužského rodu přejatá z latiny typu *kometa, planeta*, která v mladší době přešla k femininům. Na mužskou deklinaci *a*-kmenů začala působit jedna ze zásadních tendencí vývoje české deklinace, a to

uplatnění kategorie rodu: *a*-kmenová deklinace m. začala od 15. století postupně přejímat koncovky z mužských deklinací, které se konstituovaly jako typické mužské formy (v následující tabulce jsou zvýrazněny podtržením):

	stč.	**nč.**
sg.		
1.	*vladyk-a*	*vladyk-a*
2.	*vladyk-y*	*vladyk-y*
3.	*vladyc-ě*	*vladyk-<u>ovi</u>*
4.	*vladyk-u*	*vladyk-u*
5.	*vladyk-o*	*vladyk-o*
6.	*o vladyc-ě*	*o vladyk-<u>ovi</u>*
7.	*vladyk-ú*	*vladyk-ou*
du.		
1.	*vladyc-ě*	–
2.	*vladyk-ú*	–
3.	*vladyk-ama*	–
4.	*vladyc-ě*	–
5.	*vladyc-ě*	–
6.	*o vladyk-ú*	–
7.	*vladyk-ama*	–
pl.		
1.	*vladyk-y*	*vladyk-<u>ové</u>*
2.	*vladyk-Ø*	*vladyk-<u>ů</u>*
3.	*vladyk-ám*	*vladyk-<u>ům</u>*
4.	*vladyk-y*	*vladyk-y*
5.	*vladyk-y*	*vladyk-y*

6.	*o vladyk-ách*	*o vladyc-ích / předsed-ech*
7.	*vladyk-ami*	*vladyk-y*

Vyšší míru začlenění *a*-kmenové deklinace maskulin do systému mužské deklinace lze pozorovat v části středomoravských dialektů také v dalších pádech: 1. v instrumentálu sg., kde se vyskytuje podoba *s předsedem* (podle *pánem*), 2. v genitivu či akuzativu sg., kde působil vliv genitivu-akuzativu (I. sloupec následující tabulky) anebo naopak akuzativu-genitivu (II. sloupec následující tabulky):

sg.		**I.**	**II.**
1.	*žen-a*	*předsed-a*	*předsed-a*
2.	*žen-y*	*předsed-e*[8]	*předsed-o*[9]
3.	*žen-ě*	*předsed-ovi*	*předsed-ovi*
4.	*žen-u*	*předsed-e*	*předsed-o*

Ja-kmeny

	pč.	**stč.**
sg.		

[8] Výsledek středomoravské nářeční změny *y* > *e*.

[9] Výsledek středomoravské nářeční změny *u* > *o*.

1.	*duš-a* (*knieni*)	*duš-ě* (*púšč-Ø*)
2.	*duš-ě*	*duš-ě* (*duši*)
3.	*duš-i*	*duš-i*
4.	*duš-u*	*duš-u* (*púšč-Ø*)
5.	*duš-e*	*duš-e*
6.	*o duš-i*	*o duš-i*
7.	*duš-ú*	*duš-ú*
du.		
1.	*duš-i*	*duš-i*
2.	*duš-ú*	*duš-ú*
3.	*duš-ama*	*duš-ěma* (*duš-oma*)
4.	*duš-i*	*duš-i*
5.	*duš-i*	*duš-i*
6.	*o duš-ú*	*o duš-ú*
7.	*duš-ama*	*duš-ěma* (*duš-oma*)
pl.		
1.	*duš-ě*	*duš-ě*
2.	*dúš-Ø*	*dúš-Ø / duš-í*
3.	*duš-ám*	*duš-ē̆m*
4.	*duš-ě*	*duš-ě*
5.	*duš-ě*	*duš-í*
6.	*o duš-ách*	*o duš-ē̆ch*
7.	*duš-ama*	*duš-ē̆ma*

Tato deklinace je v podobném vývojovém vztahu k deklinaci *a*-kmenové, jako jsou deklinace *o*-kmenové k deklinacím *jo*-kmenovým: tj. *ja*-kmenová a *a*-kmenová deklinace se vyvíjely ze společného základu. *Ja*-kmenová deklinace však navíc

obsahovala neslabičné *-i-* vyvolávající palatalizaci (jotaci) předchozí souhlásky, s výjimkou případů typu *kročě-jě*, kde neslabičné *-i-* (*-j-*) zůstalo zachováno, protože se nacházelo v intervokalickém kontextu. Deklinace *ja*-kmenová je tedy od období klasické praslovanštiny deklinací měkkou.

Stč. deklinace v zásadě navazuje na psl. stav, včetně variantní koncovky nom. sg. *-i*, která se vyskytovala zejména u substantiv odvozených sufixem *-yn-*: *knieni, Němkyni, prorokyni* (ve stč. však na její místo rychle pronikala koncovka **-´a > -ě*). Na rozdíl od jihoslovanských jazyků je nutno předpokládat, že se v západním dialektu psl., z něhož se pč. vyvinula, vyskytovala ve formě genitivu sg., nominativu, akuzativu a vokativu pl. koncovka *-ě* (tzv. třetí jať) – jihoslovanské jazyky zde obsahovaly nosovku **-ę*.

Jelikož se koncovky připínaly k tvarotvornému základu končícímu na měkkou souhlásku, měl pč. vokál v iniciální pozici koncovky status přední varianty (*´-a, ´-u*). Z tohoto důvodu koncovky začínající nepředním vokálem podlehly staročeským přehláskám:

přehláska		
´a > ´ä > ě	gen. sg.	**duša > *dušä > dušě*
´u > i	dat. sg.	*dušu > duši*

Tímto způsobem došlo k výraznému formálnímu odlišení původně relativně jednotných *a*-kmenů a *ja*-kmenů.

Stejně jako v deklinacích *jo*-kmenových také v deklinaci *ja*-kmenové existují podstatné územní rozdíly v rozsahu provedených přehlásek: ve východomoravských a moravskoslezkých dialektech nebyly přehlásky *´a > ě a ´u > i* provedeny (nom. sg. *duša*, ak. sg. *dušu*). V moravskoslezkých a středomoravských

dialektech se podoby typu *duša, dušu* také vyskytují, nicméně nejsou výsledkem absentující přehlásky, nýbrž morfologického ovlivňování tvrdé a měkké deklinace po provedení historické depalatalizace, což ukazuje vokativ typu *dušo, opico, růžo, sviňo* přejatý v těchto dialektech z *a*-kmenů.

Duálové formy dativu a instrumentálu přejímaly pod vlivem *o*-kmenů koncovku *-oma*.

Po provedení přehlásky *´a* > *ě* vznikla velmi nevýhodná homonymie nominativu a genitivu sg. Proto začala některá substantiva *ja*-kmenová přejímat nulovou koncovku *i*-kmenovou (ženské *ja*-kmeny a *i*-kmeny spojovala měkkost). Tato změna se realizovala u neživotných *ja*-kmenů: *diežě* → *dież, pelešě* → *peleš, púščě* → *púšč*. U některých *ja*-kmenových feminin je ve stč. doložena jen forma inovovaná: *obec* (namísto původního *obcě*), *kúdel* (namísto *kúdele*), *peleš* (namísto *pelešě*). Podobným způsobem byly inovovány koncovky akuzativu (lze je chápat jako koncovky přejaté z *i*-kmenové deklinace feminin anebo jako nominativ-akuzativ). Tím byly položeny základy vzájemnému tvarovému ovlivňování ženských *ja*-kmenů a *i*-kmenů (podpořenému *i*-kmenovou homonymií genitivu a dativu sg.). Tento proces je živý ještě v nč., kde se vedle sebe běžně vyskytují podoby nominativu a akinativu *země – zem, zemi – zem, krůpěje – krůpěj, krůpěji – krůpěj*. V *ja*-kmenech se vzájemné ovlivňování obou deklinací projevuje také v dalších pádech, např. ve stč. genitivu sg. se vyskytuje forma *duši*. Nakonec tento proces vyústil ve vznik nového, nehistorického deklinačního typu *píseň* (viz níže).

Jako pravděpodobný příklad vlivu *i*-kmenů na *ja*-kmeny by bylo možno vnímat přijetí nové koncovky genitivu pl. *-í*, která nahradila původní nulovou koncovku (na rozdíl od *a*-kmenů): *mnoho dúš* → *mnoho duší, pět zém* → *pět zemí*. Tato koncovka by však mohla být také původu *ija*-kmenového. Původní nulová koncovka zůstala zachována u některých substantiv, zejména zakončených na *-yni* (*bohyň, prorokyň*) a *-ice* (*lavic, ulic*). Podobně

by snad bylo možno považovat za vliv *i*-kmenů pronikání nové formy instrumentálu pl. *-mi* na místo *-emi* (*duš-mi*), avšak mohlo by jít také o projev pádové unifikace plurálových koncovek, jak svědčí mladší koncovka instrumentálu pl. *duš-ema*, která se prosadila v měkké deklinaci substantiv všech rodů (*muž-ema, duš-ema, moř-ema*).

Jako *ja*-kmeny se skloňovala také některá substantiva mužského rodu: jednak obecná jména *dárcě, panošě, správcě, súdcě, vódcě, zločincě*, jednak vlastní jména *Jéšě, Péšě, Závišě, Mutyně*. Některá tato substantiva přešla k deklinaci *jo*-kmenové (*Mutyň, Záviš, panoš, zločinec*), jiná k mužským *a*-kmenům typu předseda (*Jíša, Píša*). Deklinace mužských *ja*-kmenů se podobně jako deklinace *a*-kmenů začala od 15. století přizpůsobovat rodovému principu české deklinace (v následující tabulce jsou inovované pádové formy zvýrazněny podtržením):

	stč.	**nč.**
sg.		
1.	*súdc-ě*	*soudc-e*
2.	*súdc-ě*	*soudc-e*
3.	*súdc -i*	*soudc-i / soudc-<u>ovi</u>*
4.	*súdc-u* (*púšč-Ø*)	*soudc-<u>e</u>*
5.	*súdc-e*	*soudc-e*
6.	*o súdc-i*	*o soudc-i / soudc-<u>ovi</u>*
7.	*súdc-ú*	*soudc-<u>em</u>*
du.		
1.	*súdc-i*	–
2.	*súdc-ú*	–
3.	*súdc-ěma* (*súdc-<u>oma</u>*)	–
4.	*súdc-i*	–

5.	*súdc-i*	–
6.	*o súdc-ú*	–
7.	*súdc-ěma* (*súdc-oma*)	–
pl		
1.	*súdc-ě*	*soudc-i / soudc-ové*
2.	*súdc-Ø / súdc-í*	*soudc-ů*
3.	*súdc-ěm*	*soudc-ům*
4.	*súdc-ě*	*soudc-e*
5.	*súdc-í*	*soudc-i / soudc-ové*
6.	*o súdc-iech*	*o soudc-ích*
7.	*súdc-emi*	*soudc-i*

Z tabulky je zřejmé, že *ja*-kmenová deklinace m. se vyznačuje ještě rozsáhlejšími projevy uplatnění rodového principu než deklinace *a*-kmenová (jak ukazuje genitiv-akuzativ sg. nebo instrumentál sg.). Ve vokativu sg. pokročil vývoj v nespisovných útvarech češtiny dále, neboť se zde vykytují podoby typu *správče, vůdče* (podle kodifikace má být *správce, vůdce*).

Kolísání mezi *a*- a *ja*-kmeny

U některých stč. feminin sledujeme od nejstarších dob kolísání mezi deklinací *a*-kmenovou a *ja*-kmenovou. Týká se to většinou slov přejatých, jejichž zakončení umožňovalo zařazení jak ke stč. tvrdému typu (*a*-kmeny), tak typu měkkému (*ja*-kmeny): *berla/berle, kapla/kaple, tabula/tabule*. Zpravidla jde o slova zakončená na *-ła / -le,* výjimečně *-ra, -na, -sa* (*byly almary čili almaře*). Toto kolísání se projevuje také v domácích slovech zakončených na *-l,* např. *jedla / jedle.*

Podobné kolísání pozorujeme v domácích slovech v moravských dialektech, v nichž zanikla měkkostní korelace *l – ł > l, ś – s > s, ź – z > z* a v nichž substantiva původně tvrdá přecházejí k měkké deklinaci: *na kosi, na břízi / březi, ve stodoli* X *na kose, na bříze, ve stodole.*

Ija-kmeny

	pč.	**stč.**	**střč.**
sg.			
1.	*pan-í / zm-ě̃*	*pan-í / pan-ie*	*pan-í*
2.	*pan-ě̃*	*pan-ie*	*pan-í*
3.	*pan-í*	*pan-í / pan-iej / pan-ie*	*pan-í*
4.	*paň-ú*	*paň-ú*	*pan-í*
5.	*pan-í*	*pan-í*	*pan-í*
6.	*o pan-í*	*o pan-í / pan-iej / pan-ie*	*o pan-í*
7.	*paň-ú*	*paň-ú*	*pan-í*
du.			
1.	*pan-í*	*pan-í*	†*pan-í*
2.	*paň-ú*	*paň-ú*	†*pan-í*
3.	*paň-áma*	*pan-iema*	†*pan-íma*
4.	*pan-í*	*pan-ie*	†*pan-í*
5.	*pan-í*	*pan-ie*	†*pan-í*
6.	*o paň-ú*	*o pan-ú*	†*o pan-í*
7.	*pan-áma*	*pan-iema*	†*pan-íma*
pl.			

1.	*pan-ē̆*	*pan-ie*	*pan-í*
2.	*pan-í*	*pan-í / pan-ích*	*pan-í / pan-ích*
3.	*paň-ám*	*pan-iem*	*pan-ím*
4.	*pan-ē̆*	*pan-ie*	*pan-í*
5.	*pan-í*	*pan-ie*	*pan-í*
6.	*o paň-ách*	*o pan-iech*	*o pan-ích*
7.	*paň-ámi*	*pan-iemi*	*pan-ími*

Jako *ijo*-kmeny měly své vývojové východisko totožné s *jo*-kmeny, tak také *ija*-kmeny se vyvinuly z deklinace *ja*-kmenové. Od této deklinace se odlišila v 10. stol., kdy skupina *i+j+*V podlehla kontrakci. Kontrakce vedla k osamostatnění *ija*-kmenové deklinace v systému českých deklinací: emancipace této deklinace plynula zejména z faktu, že původní kmenotvorný sufix splynul s pádovou koncovkou, jak demonstrují následující formy genitivu a dativu sg.:

sg.	**před kontrakcí**		**po kontrakci**
2.	**pan-ij-ě*	>	*pan-ē̆*
3.	**pan-ij-i*	>	*pan-í*

Tím se konstituovala nová pč. a stč. deklinace. Jak ukazuje úvodní tabulka s rekonstruovaným pč., stč. a střč. stavem, tato deklinace byla proměňována hláskovými a morfologickými změnami. Z hláskových změn byly důležité stč. přehlásky, diftongizace *ē̆* > *ie* a následná monoftongizace *ie* > *í*. Tyto změny způsobily, že se *ija*-kmenová deklinace vyznačovala značnou homonymií pádových forem (v sg. se např. objevuje jen forma

paní). V morfologické stavbě ovlivnily vývoj *ija*-kmenové deklinace formy složené měkké deklinace, s níž *ija*-kmeny spojovala přítomnost dlouhého měkkého *-í-* nebo diftongu *-ie-* ve všech pádových formách. Pronikaní tvarů složené deklinace lze pozorovat v následujících pádech: v nominativu sg. (*paní* → *panie*), v dativu a lokálu sg. (*paní* → *paniej*), v genitivu pl. (*paní* → *paních*).

V nominativu sg. se původně vedle sebe vyskytovaly: 1. forma *-í*, která vznikla ze skupiny **-iji*, v níž bylo přítomno *-i* stejného původu jako v podvzoru *knieni* (*laní, lodí, pradlí*), 2. forma *-ie*, která vznikla ze skupiny **-ija* (*zmie*, v mužských kolektivech typu *bratřie* a v přejatých slovech typu *historie, Libie, biblé, Máří*).

Jak již bylo naznačeno, podle této deklinace se skloňovala jen nemnohá substantiva: 1. ženského rodu (domácího původu *laní, lodí, pradlí, přědlí* ‚přadlena', *rolí, švadlí, zmie;* cizího původu *biblé, processí, Maří, Samaří…*), 2. mužského rodu: *krajčí, lovčí, plavčí, póhončí, sudí,* mužská kolektiva typu *bratřie, kněžie,* přejatá slova typu *falckrabie, hrabie, markrabie, purkrabie.* Jelikož se tato deklinace vyznačovala výraznou homonymií pádových forem, zanikla (s výjimkou singuláru substantiva *paní*). Ženská substantiva zpravidla přešla k jiným substantivním deklinacím: k *ja*-kmenům (*zmie* → *zmije, biblí* → *bible*), *i*-kmenům (*lodí* → *loď*) či *a*-kmenům (tento přechod mohl být realizován za pomoci slovotvorného sufixu: *švadlí* → *švadl-en-a*). Feminina cizího původu *historí, Libí, biblí, Máří* se většinou začala skloňovat jako ženské *ja*-kmeny: *historie, Libye, bible, Marie*, s některými výjimkami (archaická forma *Máří* si zachovalo původní flexi, *procesí* změnilo rod a přešlo ke středním *ijo*-kmenům). Mužská substantiva typu *krejčí, sudí* přešla ke složené deklinaci, přejatá maskulina typu *falckrabie, hrabie* k *nt*-kmenům. Stč. stav mužské deklinace *ija*-kmenů se vyznačuje rapidním přibližováním složené deklinaci (jak ukazuje následující tabulka se složenými pádovými formami odlišenými podtržením):

sg.	
1.	*sud-í*
2.	*sud-ie / sud-ieho*
3.	*sud-ie / sud-iemu*
4.	*suď-ú / sud-ieho*
5.	*sud-í*
6.	*o sud-í / sud-iem*
7.	*sud-ím*
du.	
1.	*sud-í*
2.	*suď-ú*
3.	*sud-iema*
4.	*sud-ie*
5.	*sud-ie*
6.	*o suď-ú*
7.	*sud-iema*
pl.	
1.	*sud-ie / sud-í*
2.	*sud-í / sud-ích*
3.	*sud-iem*
4.	*sud-ie / sud-í*
5.	*sud-ie / sud-í*
6.	*o sud-iech / sud-ích*
7.	*sud-iemi / sud-ími*

Již výše bylo řečeno, že se tímto způsobem skloňovala kolektiva typu *bratřie, kněžie*. Tato substantiva měla původně sta-

tus singulárií tantum, tj. disponovala jen singulárovými formami. tyto formy lze připodobnit nč. stavu:

sg.	**pl.**	**kolektivum**
list	*listy*	***listí***
kámen	*kameny*	***kamení***

Na rozdíl od nč. kolektiv *listí, kamení* zastupovala kolektiva *typu bratřie, kněžie* duálové a plurálové formy:

sg.	**du.**	**pl.**	**kolektivum**
bratr	–	–	***bratřie***
kněz	–	–	***kněžie***

Jelikož měla kolektiva gramatický význam singuláru, shodovaly se s nimi kongruentní přívlastky v jednotném čísle: *milá bratřie, jiná bratřie*. Nicméně již ve stč. se objevují přívlastky, které se shodují v plurálu (tj. podle smyslu): *zvěstujte bratří mým*. A tak se substantiva této deklinace postupně zařadila do deklinace duálové a plurálové: instrumentál du. *bratříma*, dativ pl. *bratřím*, lokál pl. *bratřích*, instrumentál pl. *bratřími*.

I-kmeny

I-kmenová deklinace se užívala jak v mužském (typ *gosť*), tak ženském rodě (typ *kosť*). Rozdíly mezi oběma deklinacemi byly v psl. jen ve dvou pádech, a to instrumentálu sg. a nominativu pl., přičemž původnější byly formy mužské. Podle této deklinace

se skloňovala měkká substantiva zakončená v psl. v nominativu sg. měkkým jerem a v genitivu sg. koncovkou *-i*. Jer v 10. století zanikl, avšak zůstala po něm zachována měkkost (mužský vzor měl v nominativu podobu **gosť*, ženský *kosť*). Během historické depalatalizace zanikla měkkost těchto palatalizovaných konsonantů finálních souhlásek (*hosť* > *host, kosť* > *kost*), kdežto před *-i* zůstala měkkost zachována. A tak se v *i*-kmenovém paradigmatu střídaly formy tvarotvorného základu tvrdé a měkké (*kost – kosti* [*kosťi*], *odpověd – odpovědi* [*odpovjeďi*], *zed – zdi* [*zďi*]). U většiny depalatalizovaných forem se pod vlivem pádových forem s palatalizovaným kořenným konsonantem znovuobnovila měkkost koncové souhlásky (*odpověd → odpověď, zed → zdi*). Rozsah obnovení změkčených pádových forem se územně liší, zejména v moravských dialektech se vyskytují změkčenné formy ve vyšší míře než ve spisovné č. (*bolesť, kosť, niť*).

Tato deklinace se vyznačovala značnou pádovou homonymií, což patrně způsobilo vnitrosystémový tlak na její zánik. *I*-kmenová deklinace však zanikla pouze v mužském rodě, kdežto v ženském rodě zůstala zachována. I když se během historického vývoje češtiny k zániku ženských *i*-kmenů také schylovalo, jak zejména ukazuje podíl *i*-kmenů na vzniku nehistorického vzoru *píseň* (viz níže), přesto mu nakonec zabránila vysoká produktivita slovotvorného typu názvů vlastnosti tvořeného sufixem *-ost*, který se skloňoval právě podle *i*-kmenů (*mladost, radost*). Tato deklinace se tedy v průběhu historické doby ustanovila jako deklinace ženská, což lze chápat jako jeden z projevů procesu prosazování rodového principu v deklinaci substantiv.

Mužské i-kmeny

	sg.	du.	pl.
1.	*host-Ø* (< *hosť-Ø*)	*host-i*	*host-ie*
2.	*host-i*	*hosť-ú*	*host-í*
3.	*host-i*	*hosť-ma*	*host-em*
4.	*hosť-Ø* (< *hosť-Ø*)	*host-i*	*host-i*
5.	*host-i*	*host-i*	*host-ie*
6.	*o host-i*	*o hosť-ú*	*o host-ech*
7.	*host-em*	*hosť-ma*	*host-mi*

V psl. k této deklinaci náležela nemnohá substantiva: **bolь, *čьrvь, *drьkolь, *gvozdь, *golǫbь, *gospodь, *gъrtanь, *lučь, *ľudьje, *medvědь, *navь, *pečatь, *ognь, *ǫglь, *pǫtь, *tatь, *tьstь, *zvěrь, *zętь, *žiznь, *želǫdь…* Historická doba zastihuje mužské *i*-kmeny v ústupové fázi, neboť k této deklinaci náleželo ve stč. již jen několik substantiv, event. si tato substantiva zachovávala jen některé *i*-kmenové pádové formy: *hospod, kmet, Ľudie* (jen pl.), *test* ‚tchán', *zět*. Některá z těchto substantiv byla ve stč. rodu mužského i ženského: *host, chot, san, zvěř, žizn* ‚život'. V tomto obojím rodu se zrcadlí nejen mimojazyková skutečnost (*host* i *chot* mohlo označovat muže i ženy), ale také proces zániku *i*-kmenové deklinace maskulin, na jehož základě si původně mužské *i*-kmeny hledaly novou deklinaci. V zásadě tato substantiva volila dva způsoby: 1. zachovala *i*-kmenovou deklinaci, ale změnila svůj gramatický rod (z mužského na ženský), jako např. *louč, pečet, pút, zvěř*, 2. zachovala rod, avšak a) přešla k tvrdé deklinaci maskulin (*o*-kmenové) *červ, holub, hrtan, medvěd, stín, uhel, žalud,* b) přešla k měkké deklinaci maskulin (*jo*-kmenové): *oheň, zeť*. Některá psl./stč. *i*-kmenová maskulina zanikla:

drkol ‚klacek', *náv* ‚hrob, onen svět', *tál* ‚zástava, záloha', *tat* ‚zloděj', *test* ‚tchán', *žizn* ‚život'. Do nové češtiny se uchovala téměř úplná *i*-kmenová deklinace v plurálových tvarech substantiva *lidé* (s výjimkou nominativu, pocházejícím od konsonantických kmenů). U ostatních substantiv jsou v nč. zachovány jako dublety jen některé pádové formy tvrdých maskulin (genintiv pl. *hostů – hostí*).

Ženské i-kmeny

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*kost-Ø* (< *kosť-Ø*)	*kost-i* (*kostě*)	*kost-i*
2.	*kost-i (kostě)*	*kosť-ú*	*kost-í*
3.	*kost-i*	*kosť-ma*	*kost-em* (*kost-iem*)
4.	*kosť-Ø* (< *kosť-Ø*)	*kost-i* (*kostě*)	*kost-i*
5.	*kost-i*	*kost-i* (*kostě*)	*kost-i*
6.	*o kost-i*	*o kosť-ú*	*o kost-ech* (*kost-iech*)
7.	*kosť-ú*	*kost-ma*	*kost-mi* (*kost-ěmi*)

Jak již bylo řečeno výše, tato deklinace náležela etymologicky k měkkým deklinacím a vyznačovala se nevýhodnou homonymií pádových forem. To byly okolnosti, které vedly k postupnému tvarovému ovlivňování *i*-kmenové deklinace a deklinace *ja*-kmenové, která byla kromě již jmenované měkkosti umožněna některými shodnými pádovými formami obou deklinací (dativ a lokál sg. *-i*, instrumentál sg. *-ú*, nominativ, akuzativ a vokativ du. *-i*, genitiv a lokál du. *´-ú*). Ve stč. se tento vliv projevoval výrazně v plurálových formách dativu, lokálu a instrumentálu, zejména proto, že jejich *ja*-kmenové koncovky způsobovaly palatalizace, a tak umožňovaly odstranit alternaci

měkký konsonant ~ tvrdý konsonant na konci tvarotvorného základu (formy *kost-iem, kost-iech, kost-ěmi* uvedené v tabulce v závorách). Nadto se objevuje jak v genitivu a akuzativu sg., tak v nominativu, akuzativu a vokativu pl. forma *kostě*. Nesměle se vliv *ja*-kmenové deklinace projevuje v ojedinělých stč. podobách nominativu sg. *kosti* (podle podtypu *knieni*): *svatá choti* (tato forma mohla také proniknout z vokativu do nominativu).

Speciální případy:

1. Jako *i*-kmeny se skloňovaly základní číslovky *tři, čtyři* v plurálu a číslovky od *pěti* výše v singuláru. Formy základních číslovek od pěti výše však původně nebyly číslovkami (tj. nevyjadřovaly numerický příznak substancí), nýbrž byly podstatnými jmény (tj. pojmenovávaly nějakou entitu na základě konkrétního číselného příznaku). Tzn. význam číslovky *pět* si můžeme připodobnit významem nč. substantiv *pětice* nebo *pětka* (ta mají také formu singulárovou). Dalším projevem faktu, že číslovky od *pěti* výše byly slovnědruhově substantivy, je pádová forma počítaného předmětu: ten se vyskytuje v genitivu čili v pádu neshodného přívlastku. V dalším vývoji se *i*-kmenová deklinace číslovek formálně od *i*-kmenové deklinace odlišila a počítané jméno se začalo s výjimkou nominativu a akuzativu jako větný člen závisející na substantivu označujícím počítaný předmět (více viz oddíl číslovky) – viz oddíl číslovky.
2. *I*-kmenové pádové formy měly také duálové tvary substantiv *oči, uši*. Ačkoli *oko, ucho* mělo v sg. a pl. formy středního rodu (nejprve *s*-kmenové, později o-kmenové), v duálu si ponechávalo tvary *i*-kmenové.

Vznik nehistorického vzoru *píseň*

Jak už bylo řečeno, ženská deklinace *ja*-kmenová a *i*-kmenová se vyznačovaly případy nežádoucích homonymií některých pádových forem. Jelikož byly obě deklinace původně měkké a jelikož měly některé pádové formy shodné, začaly se během historického vývoje češtiny vzájemně tvarově ovlivňovat: výsledkem tohoto tvarového prolínání byl vznik nehistorického vzoru *píseň*, který se postupně konstituoval v průběhu druhé poloviny češtiny střední doby (tj. v 17. a 18. století). Vzájemný poměr pádových forem lze demonstrovat na následující tabulce:

	stč.		**nč.**
	***i*-kmeny**	***ja*-kmeny**	***píseň***
sg.			
1.	*kost-Ø*	*duš-ě*	*píseň-Ø*
2.	*kost-i* (*kostě*)	*duš-ě*	*písň-e*
3.	*kost-i*	*duš-i*	*písn-i*
4.	*kosť-Ø*	*duš-u*	*píseň-Ø*
5.	*kost-i*	*duš-e*	= nom.
6.	*o kost-i*	*o duš-i*	*písn-i*
7.	*kosť-ú*	*duš-ú*	*písn-í*
pl.			
1.	*kost-i*	*duš-ě*	*písn-ě*
2.	*kost-í*	*dúš-Ø / duš-í*	*písn-í*
3.	*kost-em*	*duš-iem*	*písn-ím*
4.	*kost-i*	*duš-ě*	*písn-ě*
5.	*kost-i*	*duš-í*	= nom.
6.	*o kost-ech*	*o duš-iech*	*písn-ích*
7.	*kost-mi*	*duš-ěmi*	*písn-ěmi*

U některých *i*-kmenových substantiv se jako součást postupné krystalizace tohoto vzoru držely ve vyšší míře *i*-kmenové formy, a tak se v období 17. a 18. století uvažuje o smíšeném vzoru *píseň-kost* (typickým případem je deklinace substantiva *tvář*).

Ke vzoru *píseň* náležejí v nové češtině substantiva jak původně *ja*-kmenová (*díž, obec, peleš*) či *i*-kmenová (*báseň, křeč, rozkoš*), tak substantiva původem z neproduktivních ženských deklinací, jako jsou *ъv*-kmeny (*církev, konev, krev*) nebo *ija*-kmeny (*laň, loď*). Prosazování vzoru *píseň* v deklinaci feminin je stále živým procesem, a tak se zejména u řady substantiv *i*-kmenového původu drží původní formy (*nit, -ě/-i, pečeť, -ě/-i*).

Konsonantické kmeny

Praslovanština zdědila z ide. jazykového prazákladu jen některé původní konsonantické kmeny: *n-, r-, s-, t*-kmeny. Již v psl. byly tyto deklinace neproduktivní, jak je patrné z faktu, že se podle nich skloňovala jen některá substantiva a že řada pádových forem byla nepůvodní (pocházející z vokalických deklinací). Za skutečné konsonantické koncovky lze považovat: sg. genitiv *-e,* datitiv *-i,* lokál *-e* (většina stč. deklinací už má *-i*), pl. nominativ *-e* (jen u maskulin), genitiv *-Ø*. V ostatních pádech pronikají koncovky produktivních vzorů, které respektují rodový princip české deklinace, např. v dativu pl. m. koncovka *-óm*, např. *kamenóm*, dativu pl. f. *-em/-ám/-iem* (> *-ím*), např. *mateřem/mateřím/materám, svekrvem/svekrviem/svekrvám,* dativu pl. n. *-óm,* např. *loktóm, nebesóm, ramenóm.*

V psl. se vyvinul nepůvodní konsonantický *nt*-kmen, který sloužil jako prostředek velmi produktivního slovotvorného typu názvů mláďat. V psl. fázi byl také podstatnou měrou přebudován původně vokalický **ū*-kmen, v němž se původní kmenotvorný sufix **ū* rozložil na samohlásku **-ъ-* a hiatické *-v-*. Po dokončení tohoto fonologického procesu byly vytvořeny podmínky pro reanalýzu morfematické struktury **ъv*-kmenů, které se začaly chovat jako konsonantické kmeny a pojit se s jejich koncovkami (proto je zde řadíme mezi konsonantické kmeny).

N-kmeny maskulin

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*kámen-Ø*	*kamen-y* (*dn-i*)	*kamen-ie / -i / -ove / -y*
2.	*kamen-**e** / kamen-a*	*dň-ú*	*kamen-**Ø** / -óv / -í*
3.	*kamen-**i** / kamen-u*	*dn-oma*	*kamen-óm*
4.	*kámen-**Ø** / jelen-a*	*kamen-y* (*dn-i*)	*kamen-y, dn-i*
5.	*kamen-**i***	*kamen-y* (*dn-i*)	= nom.
6.	*o kamen-i* (*ve dn-**e***)	*o dň-ú*	*o kamen-ech / -iech*
7.	*kamen-em*	*dn-oma*	*kamen-y*

Tabulka znázorňuje rapidní ústup původních konsonantických koncovek (jsou odlišeny tučným řezem písma) a jejich nahrazení koncovkami produktivními: a) které byly výsledkem vzájemných pádových vlivů, jako jsou akuzativ-nominativ v singuláru (původní **kamy* vystřídala akuzativní forma *kámen*) nebo dativ-lokál (původní **kamene* nahradila forma *kameni*, stará koncovka je uchována jen v adverbializovaném užití *ve dne*), b) které byly přejaty z jiných mužských deklinací, zejména *o*-kmenové (gen. sg. *kamena*, dat. pl. *kamenóm*), event. *i*-kmenové (nom. pl. *kamenie,* lok. pl. *kamenech*); původem *u*-kmenové koncovky, jako např. v nom. pl. *kamenove* nebo gen. pl. *kamenóv*, přijímají *n*-kmeny již jako koncovky mužského rodu. Z tabulky je také zřejmé, že proces zániku původních konsonantických forem *n*-kmenových byl mnohem rychlejší v pl. než du. (duálové formy jsou však velmi málo doloženy, u substantiva *kámen* např. jen nominativ *kameny*, proto jsou uvedeny zbývající formy substantiva *den*). Svébytným vývojem se ubíralo substantivum *den*, které v psl. oscilovalo mezi deklinací konsonantickou a *i*-kme-

novou, v historické době se k tomu přidala deklinace *o*-kmenová.

V psl. se podle této deklinace skloňovala substantiva **dьnь* (jak bylo právě řečeno, toto substantivum mělo některé formy *i*-kmenové), **grebenь *ječьmenь, *jelenь, *kъmenь, *korenь ‚kořen', *kremenь, *plamy ‚plamen', *pramenь, *prьstenь ‚prsten', *remenь, *strъmenь* (‚třmen'), **sьršenь, *stepenь* (‚stupeň'). Původně sem náležela také obyvatelská jména odvozovaná sufixem **-janin-*, ta se však v době pč. vřadila k *o*-kmenům (při zachování některých konsonantických forem – viz výše). Ostatní *n*-kmeny také nakonec během historického vývoje přešly k *o*-kmenům, přičemž si některé z nich zachovaly reliktně jako dublety *n*-kmenové koncovky (sg. gen. *křemenu – křemene,* dat. *křemenu – křemeni*). Substantiva *sršeň* a *stupeň* se začala skloňovat jako *jo*-kmeny. Podobný osud měly mužské *n*-kmeny v moravských dialektech, což bylo umožněno těmi pádovými formami, ve kterých docházelo k palatalizaci (zejména v dat. a lok. sg. *kameň-i*): *deň, kameň, prameň…*

N-kmeny neuter

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	***rámě*** / *ramen-o*	*ramen-i* / *-ě*	*ramen-a*
2.	*ramen-**e*** / *-a*	*ramen-ú*	*ramen-**Ø***
3.	*ramen-**i*** / *-u*	*ramen-oma* / *-ama*	*ramen-óm* / *-ám*
4.	***rámě*** / *-o*	*ramen-i* / *-ě*	*ramen-a*
5.	***rámě*** / *-o*	*ramen-i* / *-ě*	*ramen-a*
6.	*o ramen-i* / *-ě* / *-u*	*o ramen-ú*	*o ramen-ech* / *-iech* / *-ách*
7.	*ramen-em*	*ramen-oma* / *-ama*	*ramen-y* / *-ami*

Podle této deklinace se skloňují pouze některá neutra: *břiemě, jmě, plémě, sémě* ‚semeno', *slémě* ‚trám', *tiemě* ‚temeno', *výmě* ‚vemeno'.[10] Z citované tabulky je zřejmé, že původní konsonantické formy (zvýrazněné tučným řezem písma) se vyskytují jen v některých pádových formách, a to především singulárových. Tato deklinace přejímá zejména koncovky *o*-kmenové, vedle nich také *i*-kmenové (jak je patrno např. v lokálu pl., kde se vyskytuje forma *i*-kmenová *ramenech* a *o*-kmenová *rameniech*). V plurálu se také objevuje mladší koncovka *-ách*, původem sice *a*-kmenová, ale k *n*-kmenů pronikající jako koncovka unifikovaná, tj. rodově neodlišená, plurálová forma (*ramenách* jako *hradách, ženách, městách*). V nominativu, akuzativu a vokativu sg. je ve stč. uchována tradiční podoba, v níž byl *n*-ový kmenotvorný sufix zastřen mladším hláskovým vývojem (nazalizací, denazalizací

[10] Psl. **pismę* ‚písmeno' už ve stč. nemá bezpečné doklady konsonantické deklinace.

a přehláskou): **ramen* > **ramę* > **rámä* > *rámě*. Takové alternace tvarotvorného základu jsou však ve vývoji české flexe odstraňovány, a tak se vytvořila situace příhodná pro novou formu pádů, v níž se ke tvarotvornému základu (vytvořenému podle ostatních pádů) *ramen-* mohla připojit produktivní koncovka. Ve středním rodě byly k dispozici tři možnosti: jednak tvrdá *o*-kmenová koncovka *-o*, jednak měkké koncovky *´-e* (*jo*-kmenová) nebo *-í* (*ijo*-kmenová). Jelikož byly *n*-kmeny tvrdé, zvítězila *o*-kmenová koncovka. Tím bylo rozestláno smrtelné lože *n*-kmenů, neboť po etablování *o*-kmenových koncovek v nominativu a akuzativu začalo zařazování středních *n*-kmenů do *o*-kmenové deklinace. Původní formy nominativu zůstaly zachovány jen u některých slov, a to jako stylové varianty anebo varianty odlišené významem *hadí plémě* X *psí plemeno*.

T-kmeny maskulin

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*loket-**Ø***	*lokt-y*	*lokt-**e** / -y*
2.	*lokt-**e** / -a / -u*	*lokt-ú*	*loket-**Ø** / -óv*
3.	*lokt-**i** / -u*	*lokt-oma*	*lokt-óm*
4.	*loket-**Ø***	*lokt-y*	*lokt-e / -y*
5.	–	*lokt-y*	*lokt-e / -y*
6.	*o lokt-i / -u*	*o lokt-ú*	*o lokt-ech / -iech*
7.	*lokt-em*	*lokt-oma*	*lokt-y*

K *t*-kmenové deklinaci patřila nemnohá substantiva: *dehet, drobet, drochet*, drobeť, *krapet / kropet, nehet, věchet*. Tato

deklinace uchovávala konsonantické koncovky jen v některých pádových formách (jsou zvýrazněny tučně), neboť se zařadila do deklinace *o*-kmenové. Nominativ, akuzativ a vokativ pl. *lokte* jsou patrně mladší novootvary. V moravských dialektech přešla tato substantiva k *jo*-kmenům: *loket'*.

Ъv-kmeny feminin

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	*svekrev-Ø / -a / -ě / -e*	*svekrev-i*	*svekrv-**e** / -i / -y / -ě*
2.	*svekrv-**e** / -y / -ě*	–	*svekrev-**Ø** / -í*
3.	*svekrv-**i** / -ě*	–	*svekrv-óm*
4.	*svekrev-**Ø** / -u / -i*	*svekrev-i*	*svekrv-em / -ám / -iem*
5.	*svekrv-i*	*svekrev-i*	*svekrv-**e** / -i / -y / -ě*
6.	*o svekrv-i / -ě*	–	*o svekrv-ech / -ách / -iech*
7.	*svekrv´-ú / -ú*	–	*svekrv-emi / -ami / -ěmi*

O příslušnosti této deklinace ke konsonantickým kmenům viz výše. K této deklinaci náležela feminina: *břěskev, cierkev, húžev, korúhev, krev, krokev, mrkev, ostrev, rakev, ředkev, tykev, vikev*. Postupně sem přecházely některé a-kmeny (*kuroptva, plútva, kotva*) či *i*-kmeny (*větev*). V tabulce jsou znázorněny doložené staročeské formy zkoumaných substantiv, z nichž je patrné, že původní konsonantické koncovky se vyskytují v menšině (jsou odlišeny tučným řezem písma) a že se na jejich místo derou tvary nepůvodní. Některé pádové formy jsou výsledkem procesu unifikace, např. nominativ sg. *svekrev-Ø n*amísto psl. *svekry*, lokál sg. o *svekrv-ě* (přejatý z dativu sg.) nebo akuzativ

pl. *svekrv-i* (přejatý z nominativu pl.). Ostatní pádové formy jsou původem *i*-kmenového, *ja*-kmenové, popř. *a*-kmenové. Taková variantnost souvisí s faktem, že substantiva této deklinace oscilovala mezi měkkým a tvrdým skloněním. Ve spisovné č. a části č. dialektů v užším smyslu přešla *ъv*-kmenová substantiva k měkké deklinaci typu *píseň* (vzniklé prolnutím forem *i*-kmenové a *ja*-kmenové deklinace), kdežto v moravských dialektech přešla k *a*-kmenům (*mrkva, rakva, ředkva*).

R-kmeny feminin

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	***máti*** / -Ø / -a	*meteř-i / dceř-e*	*mateř-**e** / mater-y*
2.	*mateř-**e** / -i / dcer-y*	–	*mater-**Ø** / mateř-Ø / -í*
3.	*mateř-**i** / dceř-e*	*dcer-ama*	*mateř-em / -ím / materám*
4.	*máteř-**Ø** / dcer-u*	*meteř-i / dceř-e*	*mateř-**e** / mater-y*
5.	***máti** / dcer-o*	*meteř-i / dceř-e*	*mateř-**e** / mater-y*
6.	*o mateř-i / dveř-e*	–	*o mateř-ech / -ích / mater-ách*
7.	*mateř-ú / dcer-ú*	*dcer-ama*	*mateř-mi / mater-ami*

Podle tohoto vzoru se skloňovala pouze dvě substantiva: *máti* a *dci*, dcera‘. V. Hanka se pokusil pomocí falz v *Mater verborum* „vpašovat“ do stč. slovní zásoby (resp. do obrozenských představ o stč. slovní zásobě) slovo *neť* – *neteře*; docílil však pře-

chodného rozšíření této morfologické formy v moderní spisovné češtině.

S-kmeny neuter

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	***slovo*** / *nebe*	*koles-ě*	*nebě* / ***nebes****-a*
2.	*neb-ě*	–	*neb-í* / ***nebes-Ø***
3.	*neb´-u*	–	*neb-óm* / ***nebes****-óm*
4.	***slovo*** / *nebe*	–	*nebě* / ***nebes****-a*
5.	***slovo*** / *nebe*	–	*nebě* / ***nebes****-a*
6.	*o neb-i*	–	*o neb-ích* / ***nebes****-iech*
7.	*neb-em*	–	*neb-y* / ***nebes****-y*

K této deklinaci náležela původně substantiva: *dřevo, kolo, *nebo* (→ *nebe*), *slovo, tělo, oko, ucho*. Shoda forem nominativu a akuzativu sg. s formami *o*-kmenovými způsobila, že tato substantiva již v psl. období z větší části přešla k deklinaci *o*-kmenové, jak demonstruje předchozí tabulka (původní formy jsou odlišeny tučným řezem písma). Vliv *o*-kmenů se projevuje ještě v tom momentu, že na rozdíl od jiných neproduktivních konsonantických kmenů se tvarotvorným základem nestal kmen (*sloves-*), nýbrž kořen (*slov-*). Jedinou výjimku z tohoto vývoje představuje slovo *nebe*, které přešlo k *jo*-kmenům. V plurálu se drží *s*-kmenové tvary u substantiv *nebesa* (ve sféře náboženské komunikace), *kolesa* (ve významu ‚vůz‘, duálová forma *kolesě* ve významu ‚dvojkolý vůz‘). Podoba *sloveso* byla ustanovena až v 19. stol. J. Jungmannem (slova *slovesný* a *slovesnost* byla impor-

tována z ruštiny), podobně je mladá *s*-kmenová podoba slova *těleso*.

Duálové formy substantiv *oko, ucho* se tvořily podle ženských *i*-kmenů (viz tam). Tato deklinace je relativně dobře dochována do nč., ačkoli nemá gramatický význam duálu, nýbrž se spolupodílí na signalizaci významu párových lidských orgánů. Tuto deklinaci zasáhly dvě inovace, které byly motivovány snahou zařadit deklinaci *oči, uši* do systému pl. deklinací: změna dativu *-íma* ⟶ *-ím* a lokálu *-´ú/-í* ⟶ *-ích*.

	stč.		**nč.**	
1.	*oč-i*	*uš-i*	*oč-i*	*uš-i*
2.	*oč-ú*	*uš-ú*	*oč-í*	*uš-í*
3.	*oč-ima*	*uš-ima*	*oč-<u>ím</u>*	*uš-<u>ím</u>*
4.	*oč-i*	*uš-i*	*oč-i*	*uš-i*
5.	*oč-i*	*uš-i*	*oč-i*	*uš-i*
6.	*o oč-ú*	*o uš-ú*	*o oč-<u>ích</u>*	*o uš-<u>ích</u>*
7.	*oč-ima*	*uš-ima*	*oč-ima*	*uš-ima*

Nt-kmeny neuter

	sg.	**du.**	**pl.**
1.	***kuřě***	*kuřět-ě*	*kuřat-a*
2.	*kuřet-**e***	*kuřat-ú*	*kuřat-**Ø***
3.	*kuřet-**i***	*kuřat-ma*	*kuřat-óm*
4.	***kuřě***	*kuřět-ě*	*kuřat-a*
5.	***kuřě***	*kuřět-ě*	*kuřat-a*
6.	*o kuřet-i*	*o kuřat-ú*	*o kuřět-ech / kuřat-ech / kuřět-iech / kuřat-ách*
7.	*kuřet-em*	*kuřat-ma*	*kuřat-y* (*kuřat-ami / kuřat-mi*)

Do této deklinace se řadí zejména substantiva, která náleží ke slovotvornému typu pojmenování mláďat. Tento fakt způsobil, že *nt*-kmenová deklinace byla jako jediná konsonantická deklinace zachována do současné češtiny. V kmenotvorné příponě se vyskytovala nosovka **ę*, jejíž střídnice **ä* se vyvíjela rozdílně v závislosti na konsonantickém okolí: nepodlehla přehlásce jen tehdy, jestliže následoval tvrdý konsonant. Tím byla způsobena alternace kmenotvorného sufixu: *kuřět-* X *kuřat-*. V dalším vývoji byla jeho podoba sjednocena podle gramatického čísla: sg. *kuřet-* X pl. *kuřat-*.

K této deklinaci se také zařadila jména, která nedenotovala mládě: slova cizího původu *hrabě, falckrabě, markrabě,* slova domácí *doupě, koště, vole*. Citovaná slova domácího původu jsou původem *jo*-kmenová – v části českých dialektů se jako *nt*-kmeny začaly skloňovat i další střední *jo*-kmeny (viz tam): *vejce, vejcete*.

Nt-kmenová deklinace zachovává starší psl. tvary: jak konsonantické (odlišené v tabulce tučně), tak *i*-kmenové (např. da-

tiv, lokál a instrumentál pl.). Vedle těchto pádových podob se během historického vývoje češtiny objevují v *nt*-kmenovém paradigmatu inovované formy *o*-kmenové a v plurálu mladší formy unifikované (instr. pl. *kuřatmi/kuřatami/kuřatama*).

ZÁJMENNÉ SKLOŇOVÁNÍ

Druhou formálně odlišenou skupinou deklinačních typů jmenné flexe je zájmenná deklinace. Ta je velmi starobylá (některé typy zájmenné deklinace jsou nejstaršími flektivními třídami jmen). Obecně platí, že 1. většina zájmen se skloňuje podle zájmenné deklinace, nicméně některá zájmena se mohou skloňovat podle deklinace složené (např. vztažné a tázací zájmeno *který*), 2. příslušníci některých ostatních slovních druhů (zejména číslovky) se mohou skloňovat podle některé ze zájmenných deklinací. Pro flektivní morfologii zájmen není příliš důležitá jejich funkční stránka, tj. jestli jde o osobní, tázací nebo ukazovací zájmena, mnohem důležitější je gramatický rod, resp. to, jestli dané zájmeno vyjadřuje, nebo naopak nevyjadřuje gramatickou kategorii rodu. Podle tohoto kritéria se zájmenné deklinace dělí na deklinaci bezrodou a rodovou.

Ve vývoji zájmenné deklinace se uplatnilo několik trendů:

1. výrazné vzájemné tvarové sbližování rodové zájmenné deklinace a deklinace složené (např. koncovky měkké složené deklinace pronikající v některých dialektech do deklinace zájmenné: *našich* ⟶ *naších*);
2. hláskové změny zpočátku jen mírně podpořily rozdíl mezi měkkými a tvrdými rodovými deklinacemi (ten se vytvořil především na základě psl. přehlásek **´u > i, * ´o > e*): *tu – ju > tu – ji*; v mladším vývoji se pak podobně jako u jmenné deklinace projevily unifikační tendence mezi měkkou a tvrdou deklinací (v období po 15. stol.);
3. pádový synkretismus: *tobú, sobú* ⟶ *tebú, sebú*;

4. vzájemné tvarové ovlivňování zájmenných deklinací: *nám* ⟶ *nem* (podle *těm*), *o čem* ⟶ *o čom* (podle *tom*), a naopak *o tom* ⟶ *o tem* (podle *o něm*);
5. inovace pádových forem zaniklých v důsledku zániku jerů: **čь > *č ⟶ čso, *jь > *j ⟶ jej, jen*(ž), **sь > *s ⟶ sen, *tъ > *t ⟶ ten, tet;*
6. kmenový supletivismus – kromě starobylých osobních zájmen, jejichž supletivismus má své kořeny ide. *typu ják – mně* se vytvářejí případy nové, jako je *on – jeho*);
7. podobně jako v jiných jmenných deklinacích se také v této deklinaci prosazuje genitiv-akuzativ; na rozdíl od jmenných deklinacích však původní formy mnohdy zůstaly zachovány (existence dubletních forem pak byla využita slovosledně – srov. níže), dokonce často pronikly do genitivu (zejména se to týká krátkých a dlouhých tvarů bezrodých zájmen *mě – mně, tě – tebe, sě – sebe*);
8. ustálení krátkých variant pádových forem, které se proměnily ve stálé klitika, např. *mě, tě, sě, jeho > jho > ho, jemu > jmu > mu.*

Bezrodá zájmenná deklinace

Tato deklinace je velmi starobylá, jak napovídá absence gramatické kategorie rodu a kmenový supletivismus, jimiž se tato zájmena vyznačují: v sg. zájmena 1. osoby alternují kořeny **az- – *m-*, v du. ** v- – *n-*, v pl. **m- – *n-*.

	1. osoby	**2. osoba**	**zájmeno reflexivní (zvratné)**
sg.			
1.	***jáz*** / *já*	***ty***	–
2.	***mne*** / *mě*	***tebe*** / *tě*	***sebe*** / *sě*
3.	***mně*** / ***mi***	***tobě*** / ***ti***	***sobě*** / ***si*** *(?)*
4.	***mě*** / *mne*	***tě*** / *tebe*	***sě*** / *sebe*
6.	***mně***	***tobě***	***sobě***
7.	***mnú***	***tobú*** / *tebú*	***sobú*** / *sebú*
du.			
1.	***vě*** / *va* / *ma*	*****va*** / *vy*	
2.	***najú***	***vajú***	
3.	***nama***	***vama***	
4.	*****na*** / *ny* / *najú*	*****va*** / *vy* / *vajú*	
6.	***najú***	***vajú***	
7.	***nama***	***vama***	
pl.			
1.	***my***	***vy***	
2.	***nás***	***vás***	
3.	***nám*** / *nem*	***vám*** / *vem*	
4.	***ny*** / *nás*	***vy*** / *vás*	
6.	***nás***	***vás***	
7.	***námi***	***vámi***	

Tvary odlišené v tabulce tučným řezem písmem jsou původní formy navazující na předchozí psl. fázi. Některé z těchto forem se liší od stsl., což lze přičíst na vrub nářečním diferencím

pozdní psl. V genitivu sg. zájmena 1. osoby je na místo stsl. *mene* nutno předpokládat východiskovou formu **mъne* (> *mne*). V dat. a lok. zájmen *ty, sě* se na místo stsl. objevuje podoba s kořenným *-o-* (stsl. *tebě, sebě* X stč. *tobě, sobě*). Některé původní duálové formy nejsou ve stč. již doloženy: tabulka zachycuje, že původní tvary akuzativu du. *na*, nominativu a akuzativu *va* jsou nahrazovány formami plurálovými (tj. *ny/najú, vy*). Dativní formy sg. *mi, ti, si* (?) jsou starobylé enklitické formy. Nicméně existence dativní enklitické formy *si* ve stč. je sporná. I když nejstarší známé doklady této krátké formy pocházejí z památek vzniklých na konci 15. stol., hojněji se začíná objevovat až v textech ze 17. století.

Nominativ sg. *jáz*, který představuje pokračování psl. podoby **azъ* (*j-* je protetické), byl na sklonku 14. stol. nahrazen formou *já* (všechny ostatní pádové formy končí na samohlásku, a proto lze v tomto případě uvažovat o změně motivované snahou přizpůsobit fonémickou strukturu této pádové formě formám ostatních pádů). Ve všech rodech lze sledovat výsledky působení genitivu-akuzativu: v sg. zůstaly původní krátké tvary zachovány, dokonce pronikly do genitivu. Vznikly tak dubletní formy, které se následně (v průběhu 14. a 15. století) odlišily co do přízvučnosti: *mne – mě, tebe – tě, sebe – sě* (krátké formy získaly status enklitik, *tě a sě* dokonce enklitik stálých). Podobně vedle sebe existovaly dublety v plurálových formách *nás – ny, vás – vy.* Avšak formy *ny, vy,* které si zachovaly svou akuzativní platnost, zanikly v 16. stol. V instrumentálu sg. byly v průběhu 14. stol. tradiční tvary *tobú, sobú* nahrazeny tvary *tebú, sebú* – svou roli zde patrně sehrál vliv forem genitivu *tebe, sebe*, jak ukazují nářeční dativy *sebje, tebje* (jihočeské, moravskoslezské a východomoravské), po jejichž vzniku měly přízvučné formy strukturu: *s-eb-_ / t-eb_*. Novotvar nom. du. *va* se utvořil patrně podle formy *dva, dobra,* která se vyskytuje v zájmenné a jmenné deklinaci; forma *ma* vznikla podle ostatních duálových

forem připojených k plurálovému kořeni *m-* (v tomto momentu se shoduje vývoj plurálových forem zájmena 1. osoby s vývojem koncovek 1. os. pl.: *vě* ⟶ *va* ⟶ *ma* X *-vě* ⟶ *-va* ⟶ *-ma*).

Bouřlivý vývoj prodělala tato zájmena v českých dialektech: po rozvinují jotace u zájmena *mě* > *mje* a následném asimilaci místa artikulace *j* > *ň* (*mje* > *mňě*) došlo k vytvoření jedné formy [*mňě*], kdežto v dialektech bez asimilace místa artikulace *mje* > *mňe*, které zachovaly formy [*mje*], zobecnila podoba *mje* v genitivu, dativu, akuzativu a lokálu. V některých dialektech zanikla příklonná forma *mi*, v jiných zase přízvučná forma *mne*. Jinde došlo k unifikaci dativu a lokálu: *mě – mi, tě – ti, se – si*. Ve východní části moravských dialektů nastalo zjednodušení skupiny *mň-* > *ň-* (dat. *ně*, ak. *ňe/ňa*).

Rodová zájmenná deklinace

A/ Měkká deklinace

sg.	**m.**	**n.**	**f.**
1.	***jen*** *on*	***je*** *ona*	***jě*** *ono*
2.	***jeho*** / *něho / jho / ňho/ jeh / ho*	shodné s m.	***jie*** / *nie / jí / ní / jiej / niej / jejie / jejiej / její*
3.	***jemu*** / *němu / jmu / mu*	shodné s m.	***jí*** / *ní / jie / nie / jiej / niej / jejie / jejiej / jejiech*

4.	***-ň*** / *ji / ni / jen / něn / jej / něj / jeho / něho / jho / ňho / jeh / ho*	***je*** / *ně*	***ju*** / *ňu*
6.	***jem*** / *něm*	shodné s m.	***jí*** / *ní / jie / nie / jiej / niej / jejie / jejiej / jejiech*
7.	***jím*** / *ním*	shodné s m.	***jú*** / *ňú*
du.			
1.	***jě*** / *ně*	***ji*** / *ni*	shodné s n.
2.		? ***jú*** / *ňú / jejú*	
3.		? ***jima*** / *nima*	
4.	***jě*** / *ně*	***ji*** / *ni*	shodné s n.
6.		? ***jú*** / *ňú / jejú*	
7.		? ***jima*** / *nima*	
pl.			
1.	***ji*** *oni*	***jě*** *ona*	***jě*** *ony*
2.		? ***jich*** / *nich / jejich*	
3.		? ***jim*** / *nim*	
4.		? ***jě*** / *ně*	
6.		? ***jich*** / *nich*	
7.		? ***jimi*** / *nimi*	

? Pádová forma společná všem rodům

Vývoj této deklinace podlehl celé řadě hláskových a morfologických změn. Při jejich výkladu je nutno od sebe oddělit změny, které se týkají této deklinace, od změn, které se týkají vývoje forem zájmena **jь, ja, je* (viz níže).

a) Vývoj měkké deklinace

Podobně jako v jiných zájmenných deklinacích pronikla genitivní forma *jeho* do ak., a to u životných forem. V singuláru f. se projevují stejné tendence jako ve vývoji jiných adjektivních a zájmenných deklinací: 1. do dativu a lokálu pronikají unifikované formy *-iej*, původem od tvrdé složené deklinace, 2. pádové formy genitivu, dativu a lokálu se vzájemně tvarově vyrovnávají: jednak ve prospěch formy genitivu (jak je to ve spisovné č.): *jie* > *jí*, jednak ve prospěch formy dativu a lokálu *jí/jiej*.

V češtině střední doby se tato deklinace začala sbližovat s deklinací složenou měkkou. Tento vliv se projevuje v dlouhých koncovkách zájmenné deklinace: *jich* → *jích, našich* → *naších* (podle *pěších*), což je patrné zejména v dialektech. Ve středočeských dialektech se projevuje tvarového ovlivňování měkké a tvrdé deklinace zájmenné rodové deklinace v lokálové formě sg. m. *o ňom*, vzniklé podle formy tvrdé deklinace *o tom*.

b) Vývoj zájmena **jь, ja, je*

Funkční morfologie

Toto zájmeno mělo původně zřejmě funkci demonstrativní a anaforickou, později funkci relativní. V dalším vývoji se demonstrativní funkce vytratila, ve zbývajících dvou funkcích pak bylo zájmeno formálně odlišeno: 1. stabilní součástí slovoformy relativního zájmena se stalo enklitické *-ž* (nominativ sg. *jen-ž, jě-ž, je-ž*), 2. v nominativu anaforického zájmena se ustálila pronominální forma s jiným anaforickým kořenem **on-* (**onъ, ona, ono*), jehož pádové podoby odpovídají rodové zájmenné deklinaci tvrdé **tъ, ta, to* (toto zájmeno se tedy vyznačuje kmenovou supletivností **on-* X **j-*). Tvarová soustava anaforického zájmena dala vzniknout novému zájmenu, a to posesivnímu zájmenu

3. osoby *jeho, jie* (*jejie*), *jich* (*jejich*). Funkční vývoj znázorňuje následující přehled:

**jь, ja, je* =
demonstrativum

relativum	anaforikum	posesivum
jenž, jež, jež (*jehož, jejíž, jejichž*)	*on, ona, ono – jeho, jí, jeho – jemu, jí, jemu…*	*jeho, jie* (*jejie*), *jich* (*jejich*)

Posesivní formy vznikly z forem genitivních, které měly původně status neshodného přívlastku. Zájmenné formy v nominální frázi typu *otec jeho, otec jie, otec jejich* měly původně stejnou syntaktickou platnost jako neshodný přívlastek v nominální skupině: *otec K. Nováka, otec K. Novákové, otec K. a K. Novákových*. Proměna adnominálních genitivů v samostatná posesivní zájmena kulminoval v průběhu 14. a 15. století. Mezi formální projevy této změny patří: 1. změna slovosledu – *jeho, její, jejich* se začaly klást podobně jako jiné shodné přívlastky prototypicky do antepozice; 2. vznik flexe – forma feminina *jejie* (> *její*) se od konce 16. stol. skloňuje podle složené měkké deklinace (ostatním formám *jeho, jejich* bránilo jejich zakončení zařadit se k některé jmenné flexi – mohli bychom je chápat jako flektivní formy s polyhomonymní pádovou formou); 3. formální odlišení: kolísání forem *jeho – ho, jemu – mu* posloužilo jako vzor k formálnímu odlišení posesiv od anaforik – ve tvaru feminina *jie* a plurálu *jich* se vytvořilo neetymologické iniciální *je-*: *je+jí, je+jich*).

Jak již bylo řečeno, citovaná tabulka reprezentuje stč. formy zájmene **jь, ja, je*; ty pádové formy, které přímo navazují na psl. stav, jsou odlišeny tučným písmem.

Na vývoj forem nominativu a akuzativu m. sg. se podepsal zánik lichého jeru, neboť tím původní forma ztratila vokalický komponent slabiky **jь > j*. Tato situace byla ve stč. vyřešena: 1. rozšířením původní formy sufixem **-nъ* (**jь-nъ > jen*, tato forma je dnes známá z relativních tvarů *jen-ž*), 2. reduplikací **jь-jь > jej*, 3. změnou nevokalického *j* ve vokál *i*, v předložkové frázi v podobě *ni*: *na ni* ‚na něho' (tyto formy byly zachyceny v nejstarší vrstvě některých východomoravských dialektů). Zbytky původního **j* zůstaly zachovány ve spřežkách *veň* (< **vъňь* < **vъn jь*), *zaň* (< **zaňь* < **za jь*), *proň* (< **proňь* < **pro jь*).

Během vývoje od psl. do stč. se postupně tvořilo pravidlo, že následuje-li zájmeno **jь, ja, je* po předložce, mění se *j- na ň-*. Toto pravidlo vzniklo reanalýzou vlastností starobylých předložek **sъn/sъ, *vъn/vъ*, které měly původně dlouhou a krátkou variantu (možná k nim patřilo také **kъn / kъ*). Stejně jako v nč. tvořila předložka se svým substantivem fonetickou jednotku (tzv. přízvukový takt). Jestliže se dlouhá varianta předložky dostala do kontaktu se zájmenným tvarem začínajícím *j-*, došlo k palatalizaci finálního *-n* předložky iniciálním *j-* zájmena: **sъ-n+jimь* ⟶ **sъňimь, *vъn+jemь* ⟶ **vъňemь*. Od okamžiku, kdy dlouhé formy předložek zanikly, přestalo být jasné, jaký byl původ *ň* v tomto tvaru, a tak začalo být interpretováno jako forma diktovaná předložkou. Odtud už nebylo daleko k přenesení tohoto pravidla na všechny předložky: vytvořilo se pravidlo, že nachází-li se toto zájmeno po předložce, mění se jeho iniciální *j- > ň-*. Nicméně toto pravidlo nebylo úplně stabilní, a tak lze ve starších českých textech pozorovat projevy unifikační tendence vedoucí k zobecnění zájmenných forem s iniciálním *j-*, nebo naopak *ň-* v jakémkoli kontextu.

U forem genitivu sg. m. a n. *jeho* a a dativu sg. m. a n. *jemu* se v důsledku nepřízvučnosti první slabiky redukoval první vokál. Z náslovného *j-* vznikla tzv. pobočná slabika: *jeho* > *^{j}ho, jemu* > *^{j}mu*. Pobočné slabiky byly následně odstraněny: *^{j}ho* > *ho, ^{j}mu* > *mu*. Zbytky iniciálního *j-* v jmenovaných zájmenných formách jsou známy z dialektů, v nichž zůstalo zachováno ve formě *ň-* (*doňho*). Existence dlouhé a krátké formy byla využita funkčně: z krátkých tvarů se vytvořily formy stálých enklitik *ho, mu*. U podob genitivu sg. m. a n. se ve stč. ojediněle objevil jiný případ redukce, který byl v následném vývoji odstraněn: zánik *-o* ve formě *jeho* > *jeh*.

Podobně jako v jiných zájmenných deklinacích pronikla genitivní forma *jeho* do akuzativu, a to u životných forem (tvary *jej, jen,* {*j*}*i* byly z hlediska rodu nerozlišené). Původně životná podoba *ho* se dokonce v nč. stala pádovou formou akuzativu sg. středního rodu. V singuláru f. se projevily stejné tendence jako v jiných deklinacích adjektiv a zájmen: 1. do dativu a lokálu pronikla unifikovaná forma *-iej*, původem od tvrdé složené deklinace, 2. tvary genitivu, dativu a lokálu se vzájemně tvarově vyrovnaly – jednak ve prospěch podoby genitivu (jak je to ve spisovné č.): *jie* (> *jí*), jednak ve prospěch formy dativu a lokálu: *jí/jiej*.

Podobným způsobem se skloňovala také další zájmena:

c) *Náš, nášě, náše / váš, vášě, váše*

Tato zájmena se skloňovala podle měkké zájmenné rodové deklinace. Na rozdíl od nové češtiny byly dvojslabičné formy dlouhé, kdežto trojslabičné krátké. Teprve v průběhu češtiny střední doby (v 16. a 17. stol.) se tyto formy analogicky zkrátily podle trojslabičných krátkých tvarů. Již od nejstarší doby se v této deklinaci objevovaly formy složené deklinace: genitivu pl. *našich*, dativu pl. *naším*.

d) *S(en), sie, se (sie)*

	m.	n.	f.
sg.			
1.	***-s*** / *sen* / *sien* / *sí*	***se*** / *sie*	*sie*
2.	***seho*** / *sieho*	shodné s m.	***sie*** / *sé* / *siej* / *séj*
3.	***semu***	shodné s m.	***sí*** / *siej* / *séj*
4.	***-s*** / *sen* / *sien* / *sí* / *seho* / *sieho*	***se*** / *sie*	***s´ú***
6.	***sem*** / *siem*	shodné s m.	***sí*** / *siej* / *séj*
7.	***sím***	shodné s m.	***sú***
du.			
1.	–	–	–
2.		–	
3.		[?]***sima***	
4.	–	–	–
6.		–	
7.		[?]***sima***	
pl.			
1.	***si***	–	–
2.		[?]***sich*** / *sěch*	
3.		[?]***sim*** / *sěm*	
4.	–	–	–
6.		[?]***sich*** / *sěch*	
7.		[?]***simi*** / *sěmi*	

[?] Pádová forma společná všem rodům

Toto zájmeno je ve stč. již v zánikovém stádiu, jak svědčí skutečnost, že některé jeho pádové formy jsou nedoloženy (až na dativ a lokál *sima* scházejí duálové formy, podobně nejsou doloženy formy akuzativu pl. a nominativu sg. f. a n.). Zájmeno definitivně zaniklo v 16. stol., do dnešní češtiny po něm zůstaly jen stopy (*leto-s* ‚tento rok', *dne-s* ‚tento den').

V psl. se většina forem shodovala s deklinací **jь, ja, je*, s výjimkou nominativu a akuzativu. Ve stč. se tato deklinace ještě více sblížila s deklinací **jь, ja, je* (v nominativu sg. f. se prosadila inovovaná forma *sie* na místo původní **si*).

e) *Čí, ký(ž), tý(ž)*

Tímto způsobem se v psl. z velké části skloňovala také zájmena *ký, -á, -é* (**< kyjь, kaja, koje*) a *čí, čie, čie* (< ** čijь, čija, čije*). Po provedení kontrakce se jejich formy ztotožnily s deklinací složenou tvrdou (*ký*) nebo měkkou (*čí*).

Podobným způsobem jako *ký(ž)* se skloňovalo zájmeno *tý(ž)*. Z tohoto zájmena vzniklo ustrnutím *týden* (původně nominální fráze, v níž se obě jednotky skloňovaly samostatně *tý-den*, do *tého-dne, v tým-dni*). Zbytky tohoto stavu lze pozorovat ve smíšené deklinaci nč. *týž(e)*, obsahujícího v některých pádech vedle složených forem také formu zájmennou rozšířenou o ustrnulé *též*: lok. sg. *tém-ž, tém-že* X *tom-též*, instr. sg. *tým-ž* X *tím-též*. Tyto dublety mají své historické kořeny, neboť zájmeno *týž* se mohlo také kombinovat se zájmenem *ten* (*ten-týž*), přičemž obě části se ohýbaly samostatně: *ten-týž, ta-táž, to-též*, gen. *toho-téhož*.

B/ Tvrdá deklinace

	m.	n.	f.
sg.			
1.	***t*** / *ten* / *tet*	***to***	***ta*** / *tá*
2.	***toho*** / *toh* / *teho*	shodné s m.	***té*** / *tej* / *téj* / *tiej*
3.	***tomu*** / *temu*	shodné s m.	***tej*** / *téj* / *tiej* / *té*
4.	***t*** / *ten* / *tet* / *toho*	***to***	***tu*** / *tú*
6.	***tom*** / *tem*	shodné s m.	***té*** / *tej* / *téj* / *tiej*
7.	***tiem*** / *tým*	shodné s m.	***tú*** / *mezi* ***tojú***
du.			
1.	***ta***	***tě***	shodné s n.
2.		ʔ***tú***	
3.		ʔ***těma***	
4.	***ta***	***tě***	shodné s n.
6.		ʔ***tú***	
7.		ʔ***těma***	
pl.			
1.	***ti*** / *tí*	***ta***	***ty***
2.		ʔ***těch*** / *tech* / *tych* / *tých*	
3.		ʔ***těm*** / *tem* / *tym* / *tým*	
4.	***ty***	***ta***	***ta***
6.		ʔ***těch*** / *tech* / *tych* / *tých*	
7.		ʔ***těmi*** / *temi* / *tymi* / *tými* / *těma*	

[7] Pádová forma společná všem rodům

Podle tvrdé zájmenné rodové deklinace se v psl. skloňovaly také následující zájmena a číslovky: **tolikъ, -a, -o* ‚tak velký‘; **tъ*(*že*), *ta*(*že*), *to*(*že*) ‚právě ten‘; **takъ, -a,* -o ‚takový‘; **drug, -a, -o* ‚druhý‘; **(j)inъ, -a, -o* ‚jiný‘; **kakъ, -a, -o* ‚jaký, jaká, jaké‘; *jakъ, -a, -o* ‚jaký / takový‘; **mъnogъ, -a, -o* ‚mnohý, mnohá, mnohé‘; **vъšakъ, -a, -o* ‚veškerý / všelijaký‘. Zájmenná deklinace těchto výrazů se do stč. převážně nezachovala, většinou tato jména přešla k tvrdé složené deklinaci, event. ke specificky numerální flexi. Původní zájmenné tvary zachovala tato zájmena ve zbytcích, a to těch pádů, v nichž se shodovala s flexí jmennou, jako např. *druh, -a, -o* nebo *však*: *na však čas, na všaku chvílu*.

Jak už to bylo zmíněno ve výkladu o měkké zájmenné rodové deklinaci, ve vývoji češtiny lze také pozorovat a) projevy tvarového vyrovnávání mezi měkkou a tvrdou zájmennou deklinací deklinace (*toho* ⟶ *teho* podle *něho*; tyto formy jsou známy z moravských dialektů),[11] b) mezi zájmennou a složenou deklinací (*ta* ⟶ *tá, těch* ⟶ *tých*).

Podoba nominativu a akuzativu sg. m. byla poznamenána zánikem lichého jeru, tedy ztrátou vokalického komponentu slabiky **tъ* > **t*. Tato situace byla ve stč. vyřešena: 1. rozšířením původní formy sufixem **-nъ* (*ten*), 2. reduplikací **tъ-tъ* > *tet*. Zbytky původního **t* zůstaly zachovány ve spřežce *vetčas* (< **vъ tъ časъ*) ‚v tento čas‘. V akuzativu sg. ž. m. se prosadila forma genitivu-akuzativu: *toho*.

V instrumentálu sg. m. a n. se vedle stažené formy *tú* užívala ve stč. nestažená podoba *mezi toju* (> *toji*) ‚mezitím‘ (jak napovídá kontext, tato forma byly adverbializovaná).

---

[11] Tyto formy by bylo možno interpretovat také jako výsledky unifikace tvarotvorného základu *-e-* podle nominativu *t-e-n: t-e-ho, t-e-mu*.

Poněkud nejasný je původ dativu a lokálu sg. f. *tej*: 1. mohla by být pokračováním nestažené formy **toji*, která podlehla apokopě a následné asimilaci *o* > *e* v pozici před *j*: **toji* > **toj* > *tej* – přijetí tohoto výkladu však vyžaduje uznání sporadické asimilace *oj* > *ej*, jinde nedoložené, 2. mohla by pocházet od deklinace posesiv *mój, tvój, svój*: *méj* (< **mojeji*), *tvéj* (< **tvojeji*), *svéj* (< **svojeji*) – slabinou tohoto výkladu však je, že nevysvětluje, kam se poděla délka. Tvary *téj, tiej* byly přejaty ze složené deklinace.

V singulárové deklinaci feminin došlo k vyrovnání koncovek dativu, lokálu a instrumentálu: *té* – *tej* – *tej*. V českých dialektech ve prospěch podoby původně genitivní, v moravských ve prospěch podoby dativní a lokálové, jak demonstruje následující tabulka:

	stará čeština	**české dialekty v užším smyslu**	**jihozápadočeské dialekty**	**moravské dialekty**
1.	*ta dobrá žena*	*ta dobrá žena*	*ta dobrá žena*	*ta dobrá žena*
2.	*té dobré ženy*	*tí dobrí ženy*	*tí dobrí ženy*	*tej dobrej ženě*
3.	*tej dobřiej ženě*	*tí dobrí ženě*	*tej dobrej*[12] *ženě*	*tej dobrej ženě*
4.	*tu dobrú ženu*	*tu dobrou ženu*	*tu dobrou ženu*	*tu dobrou ženu*
6.	*o tej dobřiej ženě*	*o tí dobrí ženě*	*o tej dobrej ženě*	*o tej dobrej ženě*
7.	*s tú dobrú ženú*	*s tou dobrou ženou*	*s tou dobou ženou*	*s tou dobou ženou*

[12] Novotvar bránící alternaci *r–ř*.

Genitiv sg. má sporadicky podobu *toho* > *toh*.

C/ Nepravidelné deklinace

a) *Mój, tvój, svój*

Tato deklinace je smíšená, neboť některé pádové formy jsou původní zájmenné tvary (nestažené i stažené), ostatní jsou přejaty z tvrdé složené deklinace. Následující tabulka znázorňuje podoby této deklinace doložené ve vývoji češtiny:

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	***mój***	***mé*** / *moje*	***má*** / ***moje***
2.	***mého*** / *méh*	shodné s m.	***mé*** / *mej*
3.	***mému*** / *mém*	shodné s m.	***mej*** / *mé*
4.	***mój*** / *mého*	***mé*** / *moje*	***mú*** / ***moju***
6.	***mém***	shodné s m.	***mej*** / *mé*
7.	***mým***	shodné s m.	***mú***
du.			
1.	***má***	***moji***	shodné s n.
2.		?***mú*** / *mojú*	
3.		?***mýma***	
4.	***má***	***moji***	shodné s n.
6.		?***mú*** / *mojú*	
7.		?***mýma***	
pl.			

1.	***moji*** / *mí*	***má*** / ***moję***	***mé*** / ***moję***
2.		ʔ***mých*** / *mojich*	
3.		ʔ***mým*** / *mojim*	
4.	***moji*** / *mí*	***má*** / ***moję***	***mé*** / ***moję***
6.		ʔ***mých*** / *mojich*	
7.		ʔ***mými*** / *mojimi*	

ʔ Pádová forma společná všem rodům

Původně se tato zájmena skloňovala podle měkké zájmenné deklinace **jь, ja, je*, avšak po částečném provedení kontrakce a tvarovém přiblížení se složenou deklinací se začalo skloňovat nepravidelně. V některých koncovkách kontrakce neproběhla, a to zejména tam, kde pádové formy obsahovaly skupinu **-oji-*. V těchto případech pak byly přejímány koncovky deklinace složené tvrdé – kontrakce měla za následek, že se tato deklinace změnila z měkké deklinace v tvrdou.

V následující tabulce jsou na formách sg. a pl. mužského rodu demonstrovány rozsah a povaha inovací původně měkké rodové deklinace:

	psl. stav	**stč. stav**		
sg.	**m.**	**formy kontrahované**	**formy nekontrahované**	**formy přejaté ze složené deklinace**
1.	**mo-jь*		*> mój*	
2.	**mo-jego*	*> mégo > mého*		
3.	**mo-jemu*	*> mému*		
4.	**mo-jь*		*> mój*	

6.	**mo-jemь*	> **mémь* > *mém*		
7.	**mo-jimь*			*mým*
pl.				
1.	**mo-ji*		*moji*	
2.	**mo-jich*			*mých*
3.	**mo-jim*			*mým*
4.	**mo-jě*		*mé*	
6.	**mo-jemь*			*mých*
7.	**mo-jimь*			*mým*

Jak plyne z předchozích tabulek, v některých pádových formách se vedle sebe vyskytovaly dubletní podoby dlouhé (s intervokalickým *j*) a krátké (bez intervokalického *j*). Paralelní existence stažených a nestažených forem se pak stala východiskem pro vznik nových (sekundárních) tvarů posesivních zájmen, za jejichž vznik není zodpovědná provedená/neprovedená kontrakce: např. sekundárních forem nominativu pl. m. *mí* (vzniknuvší sekundárně podle krátkých tvarů *mých, mým,…*), nebo sekundárních plurálových tvarů *mojich, mojim…*, které se šířily až od 16. století a které vznikly podle dlouhé formy nominativu pl. *moji*.

pl.	m.	formy s tvarotvorným základem krátkým *m-*	formy s tvarotvorným základem dlouhým *moj-*
1.	***moji***	*m-í*	***moj-i***
2.	***mých***	***m-ých***	*moj-ich*
3.	***mým***	***m-ým***	*moj-im*
4.	***moji***	*m-í*	***moj-i***
6.	***mých***	***m-ých***	*moj-ich*
7.	***mými***	***m-ými***	*moj-imi*

Ve využití krátkých a dlouhých forem lze pozorovat výrazné nářeční diference, zejména ve východomoravských dialektech, ale také středočeských dialektech jsou běžné formy: *mojeho, mojemu, mojem, mojím*. Také v této deklinaci se projevuje vliv deklinace složené, a tak se v některých nářečích objevují podoby *mojího, mojímu* (*mojiho, mojimu*).

b) *Sám, sama, samo*

Toto zájmeno se původně skloňovalo podle deklinace **tъ, ta, to*, již od psl. se však vedle forem zájmenných objevovaly formy tvrdé složené deklinace. Ve stč. se ještě objevovaly v genitivu a dativu jmenné formy známé z deklinace číslovek (*o*- a *a*-kmenové). Do nč. se původní zájmenné tvary uchovaly pouze v nominativu a akuzativu, kdežto v ostatních pádech zvítězily formy složené.

	m.	n.	f.
sg.			
1.	***sám***	***samo***	***sama***
2.	***samoho*** / *sama / samého*	shodné s m.	***samé***
3.	***samomu*** / *samu / samému*	shodné s m.	***saméj*** / *samé*
4.	***sám*** / *samoho / sama / samého*	***mé*** / *moje*	***samú***
6.	***samom*** / *samiem / samém*	shodné s m.	***saméj*** / *samé*
7.	***samiem*** / *samým*	shodné s m.	***samú***
du.			
1.	***sama***	***samě***	shodné s n.
2.		–	
3.		[?]*samýma*	
4.	***sama***	***samě***	shodné s n.
6.		–	
7.		[?]*samýma*	
pl.			
1.	***sami***	***sama***	***samy***
2.		[?]***saměch*** / *samých*	
3.		[?]***saměm*** / *samým*	
4.	***samy***	***sama***	***samy***
6.		[?]***saměch*** / *samých*	
7.		[?]***saměm*** / *samým*	

[?] Pádová forma společná všem rodům

c) *Kto, čso*

Tyto dvě formy se vyznačují jiným pojetím rodu: zájmeno *kto* je nositelem rysu +personálnost, zájmeno *čso* -nepersonálnost:

1.	***kto*** / *kdo* / *kte* / *(ni)kt*	*čso* / *čse* / *co* / *(ni)čs* / *(ni)c*
2.	***koho***	***čso*** / *čse* / *co* / *(ni)čs* / *(ni)c* / ***čeho***
3.	***komu***	***čemu***
4.	*koho*	*-**č*** / *čso* / *čse* / *co* / *(ni)čs* / *(ni)c*
6.	***o kom***	***čem***
7.	*kým*	*čím*

Většina forem se od pozdní psl. tvoří především podle zájmenných rodových deklinací: *kto* podle mužské životné tvrdé deklinace, *čso* podle mužské neživotné měkké deklinace. Kromě toho se v nepersonální deklinaci vyskytuje starobylý tvar genitivu sg. **čьso*.

Tato deklinace se musela vypořádat se zánikem jeru ve formách nominativu a akuzativu sg.: **kъ* > **k*, **čь* > **č*. Po zániku jeru tyto zájmenné formy neobsahovaly element, který by byl nositelem slabičnosti. To nebylo na překážku ve spřežkách, jako jsou *oč, poč, proč, več, zač* atd., nicméně v ostatních případech absence volálu bránila realizaci tohoto zájmena. Obě zájmena tento problém vyřešila originálně: a) personální forma byla rozšířena o enklitickou částici *-to*: **kъ-to* > *kto*, b) nepersonální forma byla nahrazena genitivem: **čь* ⟶ *čso*. Okolnosti přijetí *čso* z genitivu do nominativu jsou nejasné, neboť pádový synkretismus nominativu a genitivu je velmi neobvyklý. Nicméně je zřejmé, že zde čeština využila faktu, že v genitivu byly dvě formy *čso/čeho*. Archaické *čso*, jehož vnitřní struktura již nebyla interpretovatelná, bylo pro tuto změnu vhodnější než forma *čeho*, která

se naopak vyznačovala jasnou vnitřní strukturou odpovídající genitivním formám zájmenných a složenýc deklinací: *dobr-é-ho, jarn-í-ho, t-o-ho, j-e-ho.*

Z tabulky je patrné, že obě deklinace podlehly vývojovým změnám jak fonologickým, tak morfologickým. V deklinaci *kto* došlo již v době pč. k nahrazení původní instrumentálové formy **cěmъ* podléhající palatalizaci formou *kým* původem od zájmena *ký, -á, -é.* Podobně se ustálila již v době předhistorické nová forma genitivu-akuzativu *koho.* V nominativu se v nejstarších textech vedle formy *kto* vyskytovala podoba *kte*, do konce 16. stol. se obě podoby změnily v *kdo/kde*, a to podle forem tázacích příslovcí *kde, kdy.* Varianty *kto/kte* lze chápat jako případy počínající redukce (apokopy) koncové samohlásky (*kto* > *kte*), která se završila ve formách záporného a neurčitého zájmena: *nikto* > *nikte* > *nikt* (tento vývoj je doložen u jiných zájmenných forem, zejména příslovečných: *tako* > *take* > *tak*).

Podobným způsobem se vyvíjely také nové formy nominativu a akuzativu *čso*, které podlehly: 1. asimilaci způsobu artikulace: *čso* > *co*, 2. *apokopě -o*: *čso* > *čse* (ve formách záporných a neurčitých zájmen: *ničso* > *ničse* > *ničs*). Kombinací obou změn vznikla záporná forma *nic.*

d) *Veš, všě, vše*

Deklinace tohoto totalizujícího zájmena byla od psl. smíšená. Skloňovalo se jednak podle tvrdé zájmenné rodové deklinace, jednak podle deklinace zájmenné rodové měkké (tímto způsobem se v psl. ohýbalo ještě zájmeno **sicь, sica, sice* ‚takový, taková, takové', které se ovšem ve stč. dochovalo jen ve zbytcích). Distribuce koncovek se řídila následujícím pravidlem: podle tvrdé deklinace se skloňovalo v těch pádech, které obsahují *ě*, v ostatních pádech podle měkké zájmenné deklinace **jь, ja, je.* Duálové koncovky nebyly ve stč. doloženy.

	m.	n.	f.
sg.			
1.	***veš***	***vše***	***vše***
2.	***všeho***	shodné s m.	***všie***
3.	***všemu***	shodné s m.	***vší*** / *všiej* / *všéj*
4.	***veš***	***vše***	***všu***
6.	***všem***	shodné s m.	***vší*** / *všiej* / *všéj*
7.	***všiem*** / *vším*	shodné s m.	***všú***
pl.			
1.	***vši***	***vše***	***vše***
2.		?***všech***	
3.		?***všem***	
4.		?***vše***	
6.		?***všech***	
7.		?***všem***	

? Pádová forma společná všem rodům

Koncovka instrumentálu je nepůvodní, byla přejata buď z deklinace zájmenné rodové měkké, anebo složené měkké *všiem* → *vším*.

Pro vývoj této deklinace v češtině je příznačné rozštěpení forem strukturních pádů (nominativu a akuzativu) a pádů lexikálních (genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu). Ve strukturních pádech začala být totiž struktura zájmenného tvaru rozšiřována o další segment: *-cek, -tek, -cen, -ken, -cken, -tken, -chen, -keren, -ckeren, -cheren, -kerý*. Tradičně se o těchto elementech hovoří jako o *přívěscích*. Tento nelingvistický termín vystihuje fakt, že se připojují ke konkrétní pádové formě, přičemž se samy skloňují (tudíž má jimi tvořená slovoforma netypicky dvojí flexi):

sg. nom. *veš-cek, vše-cka, vše-cko,* ak. *veš-cek, všu-cku, vše-cko*, pl. nom. *vši-cci, vše-cky, vše-cka*, ak. *vše-cky, vše-cka*. Takový způsob tvoření pádové formy lze považovat z projevy introflexe, kterou čeština během svého vývoje odstraňovala. A tak se nakonec začala tato zájmena ohýbat flektivně, tj. kumulativním sufixem na konci slova – uvnitř těchto zájmenných forem se pak ustálila buď podoba *veš-*, *vše-*, nebo (nářečně *vši-*): *všechno, všecek / všicko* X *veškerý*). Tyto dlouhé formy se pak skloňovaly podle tvrdé zájmenné rodové deklinace (*všechen, všechna, všechno, všecek, všecka, všecko*), anebo podle složené tvrdé deklinace (*veškerý, -á, -é*). U zájmen *všechen/všecek* zůstával ve spisovné češtině zachován rozdíl mezi přímými pády rozšířenými *-cek/-chen* a nepřímými pády s původními formami (gen. *všeho, vší,* dat. *všemu, vší*). Naproti tomu u zájmena *veškerý* se tvoří dlouhé formy ve všech pádech (m. sg. gen. *veškerého,* dat. *veškerému* apod.). Podobný vývoj ovšem lze sledovat u zájmen *všechen* a *všecek* v dialektech: v plurálu se v západní části českých dialektů v užším smyslu objevují dlouhé formy s koncovkami zájmenné rodové tvrdé deklinace (gen. *všechněch,* dat. *všechněm…*), v českomoravských dialektech a větší části moravských dialektů dlouhé formy s koncovkami složené deklinace (gen. *všechných,* dat. *všechným* / gen.*všeckých*, dat. *všeckým…*).

DEKLINACE ADJEKTIV A ADJEKTIVÁLIÍ

Adjektiva se původně (v ide. fázi) skloňovala jako podstatná jména. Baltské a slovanské jazyky však vyvinuly vlastní specifickou deklinaci, jejíž pádové formy byly tvořeny formami jmenné deklinace a postponovanými tvary ukazovacího zájmena **jь, ja, je* (proto se tato deklinace nazývá deklinací složenou). Obě deklinace adjektiv existovaly vedle sebe – zpravidla se předpokládá, že v psl. byly složené formy exponenty kategorie určenosti, kdežto jmenné formy kategorie neurčenosti. Zbytky tohoto původního stavu shledáváme také ve stč., v níž se adjektiva mohou skloňovat jak podle jmenné, tak podle složené deklinace.

Na základě kontrakce a mladších hláskových změn, jako byly přehlásky, diftongizace a monoftongizace, se složená deklinace tvarově vzdálila svým původním formám, a tak přestalo být zřejmé, že jde o deklinaci obsahující ve své vnitřní struktuře formy jmenné a formy ukazovacího zájmena. Tento hláskový vývoj umožnil definitivní ustálení složené deklinace, a následně její reinterpretaci jako deklinace adjektivní. V nč. ji můžeme považovat za skutečnou adjektivní deklinaci (více viz níže).

V souladu s tímto procesem je pro vývoj češtiny příznačný jeden zásadní trend: formy jmenné deklinace jsou nahrazovány formami deklinace složené. Na základě tohoto vývoje, který akceleruje v 15. stol., se adj. definitivně formálně odlišila od substantiv. Historická doba zachycuje jmennou deklinaci adjektiv neúplnou, zdá se, že již ve 14. stol. byla jmenná deklinace adjektiv neproduktivní, o čemž svědčí následující vlastnosti: 1. ne všechna adjektiva tvoří jmenné formy, 2. paradigmata jmenných deklinací adjektiv jsou neúplná (zejména schází nepřímé pády plurálové a duálové), 3. jmenné formy se zpravidla užívají

v predikativní funkci adjektiv, v atributivní funkci se objevují výjimečně, a to zpravidla v adverbializovaných nebo frazeologizovaných případech (sg. nom. *velika noc* gen. *veliky noci*, dat. *velicě noci; nov měsiec; do súdna dne; k živu bohu; Such+dol; Kněž+-most; Kněžě+ves*), 4. absence některých inovací, které jsou známy z deklinace substantiv: s výjimkou genitivu-akuzativu a nesmělých případů dativu-lokálu či pronikání *u*-kmenové koncovky *-u* do genitivu sg. m. se ostatní inovace u jmenných tvarů adjektiv nevyskytují, např. schází *u*-kmenová dativní koncovka m. *-ovi* (*k stáru* X **k stárovi*, *pánu – pánovi*) nebo rovněž *u*-kmenová koncovka *-ove* v nom. pl. m. (*stáři* X **stárove*, *páni – pánove*).

Od 15. stol. platí, že (s výjimkou posesivních adjektiv) základní formou adjektiva je forma deklinace složené. Jen některá adjektiva disponují vedle složených forem také formami jmennými, např. nč. měkká adjektiva jmenné formy nemají (*jarní – *járň, pěší – *píš, boží – *bóž*). Jmenné formy mají zpravidla neodvozená adjektiva: *bosý – bos, mladý – mlád, zdravý – zdráv* X *kulatý – *kulat, měděný – *měděn, prdlavý – *prdlav.* Jmenné formy adjektiv se užívají jen v predikativní funkci, tj. ve funkci přísudku nebo doplňku: *Petr je zdravý – Petr je zdráv* X *Zdravý člověk nemocnému nevěří – *Zdráv člověk nemocnému nevěří.* Jmenné formy mají v nč. zpravidla příznak stylově vyšší dublety (na rozdíl od složených forem), výjimečně mohou sloužit k významovému odlišení: *Petr je hodný – Petr je hoden odměny.*

Jmenné skloňování adjektiv (adjektiválií)

Podobně jako v psl. lze za základní typy jmenné deklinace adjektiv (a adjektiválií) považovat:

- tvrdou deklinaci *o*- a *a*-kmenovou;
- měkkou deklinaci

a) *jo-* a *ja*-kmenovou,
b) *ijo-* a *ija*-kmenovou.

Kromě toho se lze ještě ve stč. setkat s následujícími relikty jmenných deklinací adjektiválií:

- podle *i*-kmenové deklinace se skloňovaly některé číslovky (*třie, tři, čtyřé, čtyři, pět* a výše – srov. oddíl *I-kmeny* a *Číslovky*);
- v deklinaci participií *nt*-ového a *s*-ového se uchovávaly zbytky konsonantické deklinace (nom. pl. *-e*);
- v ustrnulých formách se zrcadlí některé formy *u*-kmenové deklinace: *bliz* (*o-blizu* ‚blízko'), *cěl* (*z-cělu*), *mlád* (*za-mladu*).

Paradigmata těchto deklinací jsou ve stč. zpravidla neúplná, neboť na jejich místo pronikají formy složené.

a) *O*-kmeny a *a*-kmeny

1. Jednotlivá adjektiva typu *dobr, -a, -o*;

I když se jmenné tvary objevují u velké části adjektiv (*brzek, dobr, kypr, měkek, míl, silen, ščedr, tepel*), jak již bylo řečeno výše, ne všechna tvrdá adjektiva se ve stč. skloňují jmenně (zejména adj. derivovaná sufixem *-ský*). Doložené stč. formy jmenné tvrdé deklinace ilustruje následující tabulka:

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	*dobr-Ø*	*dobr-**o***	*dobr-**a***
2.	*dobr-**a*** (*z novu*)	shodné s m.	*dobr-**y***
3.	*dobr-**u***	shodné s m.	*dobř-**ě***
4.	*dobr-Ø / dobr-a*	*dobr-**o***	*dobr-**u***
5.	***milostive*** / shodné s nom.	shodné s nom.	shodné s nom.
6.	*dobř-**ě*** (*v novu*)	shodné s m.	*dobř-**ě***
7.	–	–	–
du			
1.	*dobr-**a***	*dobr-**ě***	*dobř-**ě***
4.	*dobr-**a***	*dobř-**ě***	*dobř-**ě***
pl.			
1.	*dobř-**i***	*dobr-**a***	*dobr-**y***
4.	*dobr-**y***	*dobr-**a***	*dobr-**y***

V citované tabulce je uvedeno jako vzor adjektivum *dobr*, i když ve stč. není ve všech citovaných pádových formách doloženo. Ve vokativu m. se ojediněle objevuje podobně jako ve stsl. koncovka *-e*: *milostive bože, vyborne rytieřu*, zpravidla je však na jejím místě jako jinde u adjektiválií forma shodná s nominativem. V genitivu sg. se vedle koncovky *-a* užívá v adverbializovaných pádech koncovka *-u*, původem *u*-kmenová (*z novu*). Podobně se objevuje v lokálu sg. vedle formy *-ě* inovovaná forma dativu-lokálu s *-u*. Formy instrumentálu sg. nejsou prokazatelně doloženy, ojedinělé stč. doklady typu *s nevelikem nepokojem* lze podle Gebauera interpretovat jako formy instrumentálu-lokálu složené deklinace (tj. *s nevelikém* – potíž činí absentující značení kvantity ve stč. památkách). Staré podoby instrumentálu se ve

stč. zjevují jen ve formě adverbializovaných pádů (sg. *málem*, pl. *královsky*).

2. Individuálně posesivní adjektiva *otcův, matčin*

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	*otcóv-**Ø***	*otcov-**o***	*otcov-**a***
2.	*otcov-**a***	shodné s m.	*otcov-**y***
3.	*otcov-**u***	shodné s m.	*otcov-**ě***
4.	*otcóv-**Ø** / otcov-a*	*otcov-**o***	*otcov-**u***
6.	*otcov-**ě** / otcov-u*	shodné s m.	*otcov-**ě***
7.	*Davidov-**em** / otcov-ým*	shodné s m.	*otcov-**ú***
du.			
1.	*otcov-**a***	*otcov-**ě***	*otcov-**ě***
4.	*otcov-**a***	*otcov-**ě***	*otcov-**ě***
pl.			
1.	*otcov-**i***	*otcov-**a***	*otcov-**y***
2.		*králóv-Ø / otcov-ým*	
4.	*otcov-**y***	*otcov-**a***	*otcov-**y***
7.		*Saulov-**y** / otcov-ými*	

Z tabulky je zřejmé, že podobně jako v případě ostatních adjektiv není řada jmenných pádových forem dochována. Jmenná deklinace je úplně zachována v sg. (i když v instrumentálu sg. se velmi rychle šíří koncovka složené deklinace *-ým*), kdežto v pl. a du. se objevuje zejména v nominativu a akuzativu (výjimečně se vyskytují formy gen. pl. *králóv* {pouze jedenkrát

v Alexandreidě} a instr. pl. *Saulovy* {především u antroponym}). V ostatních pádech se vyskytují formy složené tvrdé deklinace.

Na rozdíl od ostatních adjektiv se však u adjektiv posesivních drží formy jmenné deklinace velmi dlouho, což je nejspíše zapříčiněno faktem, že individuálně posesivní adjektiva mají velmi blízko k substantivům, neboť referují k živým bytostem či zvířatům. Teprve v 16. stol. začínají pronikat formy složené deklinace i do zbývajících forem individuálně posesivních adjektiv, jak je patrno z českých dialektů: sg. m. gen. *bratrového/bratrovýho,* dat. *bratrovému/bratrovýmu.* Spisovná č. tyto formy nepřijala, neboť se její kodifikace zakládá na normě jazyka vysokého stylu (a tudíž ve své době již mírně archaizovaného) 2. pol. 16. století. Vývoj v českých dialektech však naznačuje svébytné postavení posesivních adjektiv v gramatickém systému češtiny: v jihozápadočeské nářeční skupině se totiž konstituovaly specifické nesklonné formy, zejména ustrnulá forma nominativu či akuzativu sg. n. *bratrovo* (*bratrovo kamarád, žena, auto*), event. v nejstarší vrstvě nářečního výzkumu ojediněle doložená ustrnulá forma ženského rodu *bratrova* (*bratrova kamarád, žena, dítě*) – na vznik tvaru *bratrovo* mohl mít vliv tvar nesklonné zájmenného posesiva *jeho* (vliv zájmenných posesiv na adjektivní posesiva se projevuje i jinde: *Novákův* ⟶ *Novákůj* podle *můj*).

Staré formy se téměř bezezbytku zachovaly v deklinaci toponym vzniklých z posesiv typu *Milešov, Kojetín.* Tato adjektiva se substantivizovala a z pojmenování obce prostřednictvím osoby (*Milešóv*, tj. ‚Milešovo') vzniklo prosté pojmenování obce. Následně se přehodnotila funkce původně posesivních sufixů *-óv / -in*, které se začaly používat jako pojmenování obce (*Havířov* ≠ ‚Havířův'). Tato proměna funkce sufixů *-óv / -in* se zrcadlí ve změněně kvantity: (název obce *Milešov* X posesivum *Milešóv* > *Milešuov* > *Milešův*, název obce *Kojetín* X posesivum *Kojetin*). Specifický vývoj pádových forem původem posesivních lze vysledovat i jinde, např. *Pavlův* se hláskovým vývojem proměnil

v *Pavlů*, z čehož se vytvořila nesklonná forma příjmení (poté, co *Pavlů* přestalo znamenat otcovské jméno, tj. ‚Pavlův syn').

K posesivní adjektivům původně také náležela rodinná jména *Novákovi*: šlo o nominativ pl. živ. m. Postupem času však tato adjektiva substantivizovala. V genitivu měla formu *Nováků* (ze starého jmenného genitivu pl. **Novakovъ* končícího na jer po zániku jeru vznikla forma *Novákóv*, po zániku koncového *-v* *Novákóv* > *Novákó*, následné diftongizaci *Novákó* > *Novákuo* a na ní navazující monoftongizaci se vytvořila novočeská podoba *Nováků* [*novákú*]). Dativ, lokál a instrumentál se sice tvořily podle složené deklinace (pl. dat. *Novákovým*, lok. *Novákových,* instr. *Novákovými*), ale s postupující substantivizací se ustanovily formy nové, jak ukazuje dativní podoba *Novákovům/Nováků*m. Vedle toho se konstituovaly ustrnulé formy *Novákovic* (vzniklé z genitivu pl. *Novákovici*, kdysi substantiva utvořeného původně synovským sufixem *-c*, který se postupem času proměnil v sufix obyvatelský: *Vršovici* ⟶ *Vršovice*).

3. Zpodstatnělá jmenná adjektiva *teplo, Německo*

Některá zpodstatnělá adjektiva si zachovávají plné jmenné tvary: a) apelativa – maskulina *líb* ‚miláček', *leden, březen, duben…, bezden* ‚propast', neutra *parno, ráno, sucho, teplo,* b) propria – antroponyma: *Bláh, Mlád, Ščedr,* toponyma: *Polska/Polsko, Německo, Opočen/Opočno.* Tato adjektiva se postupem času změnila na substantiva, a tak si zachovala jmennou deklinaci.

4. Druhové číslovky derivované sufixem *-er* (*čtver, pater, šester...*)

	m.	***n.***	***f.***
sg.			
1.	*čtver-**Ø***	*čtver-**o***	*čtver-**a***
2.	*čtver-**a***	shodné s m.	*čtver-**y***
3.	*čtver-**u***	shodné s m.	*čtveř-**ě***
4.	*čtver-Ø*	*čtver-**o***	*čtver-**u***
6.	*čtveř-**ě** / čtver-u*	shodné s m.	–
7.	*čtver-**em***	shodné s m.	*čtver-**ú***
pl.			
1.	*čtveř-**i***	*čtver-**a***	*čtver-**y***
4.	*čtver-**y***	*čtver-**a***	*čtver-**y***

Ostatní formy jsou ve stč. složené. Do nč. přešla tato deklinace až na nominativ sg. a pl. k deklinaci složené (jmenné formy si drží substantivizovaná podoba typu *devatero* {*řemesel*}). Jmenné tvary měly také neurčité formy typu *koliker, několiker, toliker* užívané ve spojení s neutrálními nebo plurálovými formami substantiv (*kniehy několikery, několikero spřežení*).

5. Tvrdá participia

Podle jmenné *o*- a *a*-kmenové deklinace se tvoří pádové formy tvrdých participií: a) *l*-ového *nesl, -a, -o* (tzv. minulého činného), b) *n*-ového a *t*-ového (tzv. minulého trpného): *nesen, -a, -o / bit, -a, -o.*

L-ové participium figuruje pouze jako jmenná část složených forem slovesných (préterita *nesl, -a, -o jsem,* kondicionálu *nesl… bych*, futura exacta *budu nesl…*, antepréterita *byl jsem /*

biech nesl…), a tak se vyskytuje od stč. ve formách nominativu, které mají pouze podobu jmenné deklinace. Naproti tomu nemnohá deverbativní adjektiva odvozovaná *l*-ovým sufixem, která vyjadřují vlastnost plynoucí z vykonaného děje, se skloňují podle složené deklinace: *moklý, propadlý, zablúdilý, znalý.*

Podobným způsobem se skloňovaly pádové formy pasivního *n*-ového a *t*-ového participia, jestliže byly součástí opisného pasiva (ve stč. nepříliš obvyklého typu *súzěn jest*), přísudku jmenného se sponou anebo doplňku. Pakliže se tato participia adjektivizovala, měla formy složené (*učený, nadutý*). Vzhledem k tomu, že se tato participia mohla vyskytovat v doplňku (*učiň mě spasena; tomuť bude nelzě zbýti, vždyť mu jest pohnánu býti; nalezne je spaseny*), jsou ve stč. doložena v následujících jmenných formách:

	m.	***n.***	***f.***
sg.			
1.	*nesen-**Ø***	*nesen-**o***	*nesen-**a***
2.	*nesen-**a***	shodné s m.	*nesen-**y***
3.	*nesen-**u***	shodné s m.	–
4.	*nesen-a*	*nesen-**o***	*nesen-**u***
du.			
1.	*nesen-**a***	*nesen-**ě***	*nesen-**ě***
pl.			
1.	*nesen-**i***	*nesen-**a***	*nesen-**y***
4.	*nesen-**y***	*nesen-**a***	*nesen-**y***

Ústup jmenné deklinace ve stč. napovídá porušování plurálové shody ve stč. památkách, zejména v těch případech, v nichž

se na místo očekávané shodné plurálové formy objevuje forma singulárová: *Nedaj jim býti obmeškánu.*

V dialektech se prosadily složené formy také na místě pasivních participií (*byl pochválenej/pochválený, je rozbitej/rozbitý*), ustrnulá jmenná forma se zachovala v tzv. slovanském perfektu v českých dialektech v užším smyslu: *máme otevřeno/otevříno/otevříto.*

b) *Jo-* a *ja-*kmeny

Podle této deklinace tvořila jen některé pádové formy nemnohá měkká adjektiva (jak ukazuje následující tabulka): *léň, léně, léně* ‚líný', *nic, nicě, nice* ‚skloněný, pokořený, zničený', *pozdň, pozdně, pozdně, příchoz,*příchozě, *příchozě* ‚příchozí'), *rúč, rúčě, rúče* ‚rychlý', *vlášč, *vlášče, *vlášče* ‚zvláštní'. Podle měkkých jmenných vzorů se také původně skloňovaly formy individuálně posesivních adj. *páň, páně, páně* (‚pánův, pánova, pánovo') či *komorníč* (‚komorníkův'), jejichž zbytky jsou patrné ve slovoformě kompozit typu *Kněž+most, Kněžě+ves*:

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	*pěš-**Ø***	*pěš-**e***	*pěš-**ě***
2.	*pěš-**ě***	shodné s m.	–
3.	*pěš-**u***	–	*pěš-**i***
du.			
1.	*pěš-**ě***	–	–
pl.			
1.	*pěš-**i***	–	*pěš-**ě***
4.	–	*pěš-**ě***	–

Nízký počet doložených pádových forem stč. jmenné deklinace měkkých adjektiv indikuje historický vývoj: tato deklinace velmi rychle ustoupila a na rozdíl od tvrdé deklinace adj., jejíž některé pádové formy se do nč. zachovaly, zanikla. V současné č. se vyskytují jen některé, z pozice mluvčího nč. neinterpretovatelné, relikty měkké deklinace adjektiv: neshodné posesivum *Páně* (*Anděl/Slovo Páně*) a adverbium *z-vláště* (**z-vlášča*).

K této jmenné deklinaci měkkých adjektiv patřila také toponyma typu *Boleslav, Jaromiř* (nč. *Jaroměř*), *Olomouc, Třebéč, Zderaz*. Původně šlo o individuální posesiva utvořená z antroponym: **Boleslav + jь ⟶ *Boleslavь* (tj. *Boleslavův* {hrad}), podobně **Třěbek + jь ⟶ *Třěbéč*. Tato posesivní adjektiva se postupem času začala chápat jako substantiva. Zčásti zůstala měkká, ale změnila rod *ten Boleslav ⟶ ta Boleslav* (na rozdíl od moravských dialektů, v nichž zůstal jmenný rod zachován, např. *ten Kroměříž, ten Olomouc*). Po změně rodu se začala převážně skloňovat podle vzoru *píseň* (event. *ja*-kmenů). Toponyma končící na labiálu mohla přejít k *i*-kmenům (sg. nom. *Boleslav,* gen. *Boleslavi,* dat. *Boleslavi*). Jen výjimečně se zachoval mužský rod, jako např. u substantiva *Bezděz*, které se však začalo skloňovat podle tvrdé deklinace.

Tímto způsobem se tvořily také pádové formy 1. komparativu a superlativu (viz níže), 2. participií *nt*- a *s*-ového.

c) Stažené *ijo*- a *ija*-kmeny

Takto se v psl. skloňovala a) posesivní adjektiva typu *babí, boží, pastuší, holubí, ovčí, psí…*, b) číslovka řadová *třetí*, c) adjektiva *diví* a *velí*. Již v době předhistorické však *ijo*- a *ija*-kmenové formy ustoupily formám měkké deklinace složené (to bylo nepochybně umožněno pádovými podobami obsahujícími *-í-* anebo *-ie-* v obou deklinacích). Naproti tomu adjektiva *velí* a *diví* se

rozšířila o sufix, který umožnil jejich přechod k deklinaci tvrdé složené: *div-ok-ý*, *vel-ik-ý*.

SLOŽENÉ SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV (ADJEKTIVÁLIÍ)

Jak již bylo řečeno výše, složená deklinace (dělící se na tvrdý a měkký typ) byla v rámci ide. jazyků morfologickou inovací, která je známa jen z baltských a slovanských jazyků. Vznikla složením jmenné formy adjektiva a postponovaného tvaru ukazovacího zájmena (patrně exponentu kategorie determinovanosti). V psl. byla tato původní struktura pádových forem ještě zřetelná, jak ukazují pády citované v následující tabulce:

maskulinum			
	***o*-kmen**	**zájmenná forma**	**forma psl. složeného tvrdého adjektiva**
sg.			
1.	**rabъ*	**jь*	**dobrъ-jь*
2.	**raba*	**jego*	**dobra-jego*
3.	**rabu*	**jemu*	**dobru-jemu*
4.	**rabъ*	**jь*	**dobrъ-jь*

Takový způsob ohýbání se vyznačuje projevy podobnými introflexi: svou vlastní formu mají oba komponenty složeného adjektiva. Nicméně již v psl. byly takové případy introflexe odstraňovány. Např. pády, v nichž by koncovka jmenné deklinace měla mít dvě slabiky, obsahovaly na jejím místě redukovanou

formu -*ъ*- (event. -*y*-, které se vyvinulo sekundárně z tvrdého jeru v poloze napjaté), což demonstruje následující tabulka:

maskulinum			
	o-*kmen*	**zájmeno**	**psl. forma adjektiva**
sg.			
7.	**rab-**ъmь***	**j-imь*	**dobr-**ъ**-jimь* >**dobr-**y**-jimь*
pl.			
3.	**rab-**ъmъ***	**j-imъ*	**dobr-**ъ**-jimъ* >**dobr-**y**-jimъ*
6.	**rab-**ěchъ***	**j-ichъ*	**dobr-**ъ**-jichъ* >**dobr-**y**-jichъ*

Na flexi složené deklinace měla fatální vliv kontrakce. Po jejím provedení se setřela hranice mezi jmennou formou a formou ukazovacího zájmena:

kontrakce pádových forem maskulina			
			forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	**dobrъjь*	>	*dobrý*
2.	**dobrajego*	>	**dobrégo > dobrého*
3.	**dobrujemu*	>	*dobrému*
4.	**dobrъjь*	>	*dobrý*

Avšak ne za všechny změny ve složené deklinaci na přechodu z psl. do pč. je odpovědná kontrakce, např. M. Komárek (1981: 33) odhaduje její podíl na proměnách složené deklinace na 65 %. Ve vývoji složené deklinace se uplatnily další morfologické procesy (kromě již citované redukce dvojslabičných pádových forem), např. v předchozí tabulce prezentovaná čistě foneticko-fonologická interpretace vývoje pádových forem genitivu a dativu sg. m. je hypotetická, neboť je v jejich případě nutno počítat také s morfologickým procesem, který napodoboval kontrahované formy zájmena **m-é-go* (< **mojego*) a *m-é-mu* (< **mojemu*).

Na základě kontrakce a morfologických změn se složená deklinace na prahu historické doby definitivně emancipovala jako samostatná deklinace, která si vytvořila novou morfologickou strukturu, jež je podobná měkkým a tvrdým rodovým zájmenům. Tato deklinace se vyznačuje kmenovým principem: obsahuje kmenotvornou příponu a specifické pádové koncovky – v tvrdé deklinaci to jsou kmenotvorné sufixy *-é-* ~ *-ý-*, v měkké *-ie-* ~ *-í-* (podobně jako v zájmenné rodové deklinaci jsou formy nominativu a akuzativu poněkud izolovány):

morfologická struktura složené deklinace			
	m. tvrdých zájmen	**m. složeného tvrdého adjektiva**	**m. složeného měkkého adjektiva**
sg.			
1.	*ten*	*dobr-**ý**-Ø*	*pěš-**í**-Ø*
2.	*t-**o**-ho*	*dobr-**é**-ho*	*pěš-**ie**-ho*
3.	*t-**o**-mu*	*dobr-**é**-mu*	*pěš-**ie**-mu*
4.	*ten*	*dobr-**ý**-Ø*	*pěš-**í**-Ø*

Na další vývoj složené deklinace měly opět vliv hláskové změny, které z velké části podpořily reinterpretaci morfematické struktury složené deklinace. V měkké deklinaci to byly zejména diftongizace *ē̆* > *ie* a následná monoftongizace *ie* > *í*, které v měkké složené deklinaci způsobily definitivní emancipaci kmenotvorné přípony *-í-*:

kontrakce pádových forem maskulina			
	pč.	**stč.**	**nč.**
sg.			
1.	**pěší*		*pěš-**í**-Ø*
2.	**pěšē̆go*	> *pěšieho* >	*pěš-**í**-ho*
3.	**pěšē̆mu*	> *pěšiemu* >	*pěš-**í**-mu*

1. Tvrdá složená deklinace

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	*dobr-**ý***	*dobr-**é***	*dobr-**á***
2.	*dobr-**ého** / dobr-éh*	shodné s m.	*dobr-**é** / dobř-iej / dobr-éj*
3.	*dobr-**ému** / dobr-ém*	shodné s m.	*dobř-**iej** /dobr-éj / dobr-é*
4.	*dobr-**ý** / dobr-ého*	*dobr-**é***	*dobr-**ú***
6.	*o dobř-**iem** / dobr-ém / dobr-ým*	shodné s m.	*o dobř-**iej** / dobr-éj / dobr-é*

7.	*dobr-**ým***	shodné s m.	*dobr-**ú***	
du.				
1.	*dobr-**á***	*dobř-**iej** / dobřie / dobréj*		shodné s n.
2.		ʔ*dobr-**ú***		
3.		ʔ*dobr-**ýma***		
4.	*dobr-**á***	*dobř-**iej** / dobřie / dobréj*		shodné s n.
6.		ʔ*o dobr-**ú***		
7.		ʔ*dobr-**ýma***		
pl.				
1.	*dobř-**í** / dobr-é*	*dobr-**á***	*dobr-**é***	
2.		ʔ*dobr-**ých***		
3.		ʔ*dobr-**ým***		
4.	*dobr-**é***	*dobr-**á***	ʔ*dobr-**é***	
6.		ʔ*o dobr-**ých***		
7.		ʔ*dobr-**ými***		

ʔ Pádová forma společná všem rodům

Původní formy navazující ve stč. na pč. stav jsou odlišeny tučným řezem písma. Podoba dativu a lokálu sg. je jediná forma, která nepodlehla kontrakci: vyvinula se z tvaru **dobrěji*, a to na základě apokopy finálního *-i* a zdloužení *ě*, které se následně diftongizovalo (**dobrěji* > *dobrěj* > *dobřěj* > *dobřiej*). Stč. genitiv sg. m. a n. *dobréh*, se zakončením známým i ze zájmenných deklinací, vznikl apokopou koncového *-o*. Dativ sg. m. a n. *dobrém* byl přejat z lokálu (tzv. lokál-dativ) a představuje podobu známou ze střední části současných východomoravských dialektů. Do akuzativu sg. m. pronikla stejně jako u substantiv forma genitivu na základě procesu odlišení kategorie životnosti (tzv. genitiv-akuzativ). Podobně pronikla u neživotných substantiv

do nominativu pl. forma akuzativní (tzv. akuzativ-nominativ). Některé pádové formy způsobovaly palatalizace, např. lokál sg. m. a n. *dobřiem* nebo dativ a lokál sg. f. *dobřiej*: jak už jsme to měli možnost pozorovat mnohokrát u jiných deklinací, čeština se takovým alternacím (pokud nebyly funkčně využity) bránila. A tak byly formy působící palatalizaci nahrazeny formami nepalatalizujícími, které pronikly do deklinace složené z deklinace posesivních zájmen *mého* a *méj* (M. Komárek {2012:180} tuto změnu interpretuje nikoli jako výměnu mezi paradigmaty, nýbrž jako analogii podnícenou jinými formami složené deklinace obsahujícími *-é-*: *dobré, dobrého, dobrému*). Forma *dobřiem* byla odstraněna v 15. stol., forma *dobřiej* patrně již ve 14. stol.

V lokálu sg. m. a n. dochází k unifikaci pádových forem instr. a lok., a to ve prospěch tvaru instrumentálového (*dobrém* → *dobrým*). Tato změna není motivována úžením *é* > *í*, jak by se na první pohled mohlo zdát, neboť je doložena v moravskoslezských dialektech, v nichž úžení neproběhlo (*o dobrym*); průběh této změny mohla ovlivnit podobná koncovka měkké deklinace *jarn-ím*. V genitivu, dativu a lokálu f. proběhla unifikace pádových forem: ve sp. č. ve prospěch genitivu (gen., dat. a lok. f. *dobré*), v moravských dialektech ve prospěch dativu a lokálu (gen., dat. a lok. f. *dobréj*).

V nominativu a akuzativu pl. se objevují výsledky působení jiné unifikační tendence, a to tendence ke stírání rodových rozdílů: již od konce 16. stol. jsou formy neutra *dobrá děvčata* nahrazovány v památkách nižšího stylu formami feminina *dobré děvčata* (i když jsou tyto podoby současnou kodifikací příkře odmítány v současném běžně mluveném jazyce dominují). Po provedení této změny se tedy v pl. odlišují jen formy mužské životné (*dobří chlapci* X *dobré hrady, ženy, děvčata*). Jak již bylo řečeno na začátku kapitoly *Deklinace*, v českých dialektech v užším smyslu pokročila tato tendence tak daleko, že se unifikovaly také formy mužské životné (s patřičnými výsledky úžení *é* > *í*):

[*dobrí*] *chlapci, hrady, ženy, děvčata*. V nářeční skupině středočeské nastalo ještě přijetí koncovek měkké zájmenné deklinace do genitivu a dativu sg. m. a n. (*dobrého* → *dobreho* {podle *našeho*}, *dobrému* → *dobremu* {podle *našemu*}), podobně se na menším areálu těchto dialektů vyskytuje forma *o dobrom* (podle *o tom*).

V instrumentálu pl. se na sklonku období češtiny střední doby šíří původně duálová forma *-ýma* (její šíření souvisí s faktem, že v deklinaci substantiv se jako instr. forma ustálila forma *-ma*).

2. Měkká složená deklinace

	m.	n.	f.
sg.			
1.	*pěš-**í***	*pěš-**ie***	*pěš-**ie***
2.	*pěš-**ieho** / pěšieh*	shodné s m.	*pěš-**ie** / pěš-iej*
3.	*pěš-**iemu** / pěš-iem*	shodné s m.	*pěš-**iej** / pěš-ie*
4.	*pěš-**í** / pěš-ieho*	*pěš-**ie***	*pěš-**ú***
6.	*o pěš-**iem** / pěš-ím*	shodné s m.	*o pěš-**iej** / pěš-ie*
7.	*pěš-**ím***	shodné s m.	*pěš-**ú***
du.			
1.	*pěš-**ie***	*pěš-**í** / pěš-iej*	shodné s n.
2.		*ʔpěš-**ú***	
3.		*ʔpěš-**íma***	
4.	*pěš-**ie***	*pěš-**í** / pěš-iej*	shodné s n.
6.		*ʔo pěš-**ú***	
7.		*ʔpěš-**íma***	
pl.			
1.	*pěš-**í***	*pěš-**ie***	*pěš-**ie***
2.		*ʔpěš-**ích***	
3.		*ʔpěš-**ím***	
4.		*ʔpěš-**ie***	
6.		*ʔo pěš-í**ch***	
7.		*ʔpěš-**ími***	

Jak již bylo řečeno výše, hláskové změny v této deklinaci utvořily nealternující kmenotvornou příponu *-í-*. V singuláru f.

následkem hláskových změn vznikla jedna polyhomonymní pádová forma *pěší*. V deklinaci měkké složené proběhly podobné procesy jako v deklinaci složené tvrdé: genitiv-akuzativ v sg. m. (*pěšieho*), akuzativ-nominativ v pl. m. (*pěšie*). Z deklinace tvrdé složené pronikaly do deklinace měkké dativ a lokál sg. f. (a odsud následně do genitivu) *pěšiej*.

KOMPARATIV

Tvoření komparativu a superlativu

Stč. zdědila z psl. dva způsoby tvoření komparativu:

A/ Kratší formy komparativu: *-í, ´-ši, ´-še*

Původně tato přípona obsahovala neslabičné *j*, které způsobovalo palatalizaci (jotaci kořenné samohlásky). Forma středního rodu je nepůvodní: očekávali bychom formu *´-e*. Tato podoba byla nahrazena novotvarem obsahujícím sufix *-š-*, který se vyskytuje ve všech ostatních pádech. Stará podoba *´-e* se zachovala jen ve formách ustrnulých komparativů adverbií (*méně, více*). Podobný proces se pak odehrál ve tvaru nominativu sg. m., kde se prosadila také podoba obsahující *-š-* (*mení* ⟶ *men-š-í, bliží* ⟶ *bliž-š-í*).

Tvoření komparativů krátkou formou bylo již ve stč. neproduktivní, neboť se tak tvořila jen uzavřená třída adjektiv:

1. Supletivní formy komparativu:

dobrý → *epí, lepši, lepše* (z původního *lépe* ustrnutím vznikl komparativ adverbia)

malý → *mení, menši, menše* (z původního *méně* ustrnutím vznikl komparativ adverbia)

velký → *věcí, věcši, věcše* (z původního *věce* ustrnutím vznikl komparativ adverbia)

zlý → *hoří, horši, horše* (z původního *hóře* ustrnutím vznikl komparativ adverbia)

2. Komparativy některých frekventovaných a slovotvorně nemotivovaných adjektiv:

mladý → *mlazí, mlazši, mlazše*

čistý → *čiščí, čiščši, čiščše*

3. Komparativy adjektiv odvozených sufixy *-oký, -ký, -ný*

Jejich tvoření se vyznačuje slovotvorně velmi neobvyklým postupem, a to resufixací (při jejich tvoření se odstraňují sufixy *-ok-, -k-, -n-*)

blízký → *bliží, bližši, bližše* (z původního *blíže* vznikl ustrnutím komparativ adverbia)

krátký → *krací, kracši, kracše*

krásný → *kraší, krašši, krašše*

vysoký → *vyší, vyšši, vyšše* (z původního *výše* vznikl ustrnutím komparativ adverbia)

Kratší způsob tvoření komparativů zůstal do nč. z velké části zachován: v řadě případů však byla odstraněna konsonantická alternace: *krátký – kra**c**í, kracši, kracše* → *krátký – kra<u>t</u>ší*; *mladý – mlazí, mlazši, mlazše* → *mladý – mladší* (v některých dialektech pokročil vývoj dále, srov. slezskočeské *drahý – dra<u>h</u>ši*).

B/ Delší formy komparativu: *-ějí, -ějši, -ějše* (stará forma neutra *-ěje* je ustrnulá)

Na rozdíl od předchozího způsobu je tvoření delších forem komparativů velmi produktivní. Delší komparativní sufix byl původně shodný s kratším, obsahovala však navíc *ě*, které způsobovalo 1. palatalizaci velár. Také zde byla forma středního rodu nepůvodní: očekávali bychom tvar **´-ěje*. Tato podoba byla stejně jako u kratších forem nahrazena novotvarem obsahujícím sufix *-š-*, který sem pronikl ze všech ostatních pádů (tím byla sjednocena podoba tvarotvorného základu). Stará podoba **´-ěje* se zachovala jen ve formách ustrnulých komparativů adverbií (ve stč. běžná podoba *bujnějie* obsahuje nepůvodní dlouhé *ie,* které se snad vyvinulo kontrakcí ze staré podoby složené deklinace **-ějeje* > *-ějē* > *-ějie*, nebo byl jeho vznik snad ovlivněn dlouhou podobou maskulina). Podobný proces se pak odehrál ve tvaru nominativu sg. m., kam se prosadila také podoba obsahující *-š-* (*bujnějí* ⟶ *bujn-ějš-í*).

bujný ⟶	*bujnějí, bujnějši, bujnějše* (z původního **bujněje* se ustrnutím vyvinul komparativ adverbia *bujnějie* > *bujnějí* > *bujněji*)
bohatý ⟶	*bohatějí, bohatějši, bohatějše*

Kromě těchto dvou způsobů se během vývoje češtiny střední doby konstituovalo nehistorické tvoření komparativu formantem *-í*. Tento způsob vznikl emancipací původní jmenné formy maskulina *-í*, která se přehodnotila v koncovku měkké složené deklinace (slovotvorně bychom tedy měli tyto formy chápat jako výsledek konverze). Ve spis. č. se tento způsob tvoření týká jen adjektiv zakončených na veláru:

lehký → *lehč-í*
vlhký → *vlhč-í*
mělký → *mělč-í*

Nicméně ze severovýchodočeských dialektů jsou známy formy *chytří* ‚chytřejší', *mokří* ‚mokřejší'.

Formy superlativu se derivovaly z komparativu prefixem *naj*.

Skloňování komparativu a superlativu

V psl. měly obě formy komparativu plné jmenné i složené skloňování. Až na nominativ obsahovaly všechny pádové formy sufix *-š-* / *-ějš-*. Ve stč. se však formy jmenného skloňování omezily na funkce přísudku a doplňku, event. se vyskytovaly v ustálených spojeních.

1. Jmenná deklinace komparativu

	Krátké formy			**Dlouhé formy**		
sg.	m.	n.	f.	m.	n	f
1.	*vyš-**í***	*vyš-š-e*	*vyš-š-**i***	*bujn-**ějí***	*bujn-ějš-e*	*bujn-ějš-**i***
2.	*vyš-š-**ě***	= m.	*vyš-š-**ě***	*bujn-ějš-**ě***	= m.	*bujn-ějš-**ě***
3.	*vyš-š-**u***	= m.	*vyš-š-**i***	*bujn-ějš-**u***	= m.	*bujn-ějš-**i***
4.	*vyš-**í*** / *vyš-š-ě* (?)	*vyš-š-e*	*vyš-š-**u***	*bujn-**ějí*** / *bujn-ějš-ě* (?)	*bujn-ějš-e*	*bujn-ějš-**u***
6.	*vyš-š-**i***	= m.	–	*bujn-ějš-**i***	= m.	–
7.	*vyš-š-**em***	= m.	–	*bujn-ějš-**em***	= m.	–
pl.						
1.	*vyš-š-**e***	*vyš-š-e*	*vyš-š-e*	*bujn-ějš-**e***	*bujn-ějš-e*	*bujn-ějš-e*

Formy zvýrazněné v tabulce tučným řezem písma představují původní tvary, které navazují na psl. stav. V nom. sg. f. se objevuje dubletní *ja*-kmenová koncovka *-i* (podtyp *knieni*). V nom. pl. se pak na rozdíl od psl. vyskytuje ve všech rodech koncovka konsonantické deklinace *-e* (původně se vyskytovala jen v m.).

Jak již bylo řečeno, jmenné skloňování adjektiv zaniklo a bylo nahrazeno deklinací složenou. Přitom byla nahrazena forma nom. sg. m., která se začala tvořit ze stejného tvarotvorného základu jako ostatní pádové formy, tj. KOŘEN+*š*+AFIX SLOŽENÉ DEKLINACE:

2. Složená deklinace komparativu

	Krátké formy			**Dlouhé formy**		
sg.	m.	n.	f.	m.	n	f
1.	*vyš-š-í*	*vyš-š-í*	*vyš-š-í*	*bujn-ějš-í*	*bujn-ějš-í*	*bujn-ějš-í*
2.	*vyš-š-ího*	= m.	*vyš-š-í*	*bujn-ějš-ího*	= m.	*bujn-ějš-í*
3.	*vyš-š-ímu*	= m.	*vyš-š-í*	*bujn-ějš-ímu*	= m.	*bujn-ějš-í*
4.	*vyš-š-í / vyš-š-ího*	*vyš-š-í*	*vyš-š-í*	*bujn-ějš-í / bujn-ějš-ího*	*bujn-ějš-í*	*bujn-ějš-í*
6.	*vyš-š-ím*	= m.	*vyš-š-í*	*bujn-ějš-ím*	= m.	*bujn-ějš-í*
7.	*vyš-š-ím*	= m.	*vyš-š-í*	*bujn-ějš-ím*	= m.	*bujn-ějš-í*
pl.						
1.	*vyš-š-í*	*vyš-š-í*	*vyš-š-í*	*bujn-ějš-í*	*bujn-ějš-í*	*bujn-ějš-í*
	…	…	…	…	…	…

ČÍSLOVKY

Číslovky základní

Číslovky *jeden, -a, -o, dva, -ě, -a* a *oba, -ě, -a* se skloňovaly podle tvrdé zájmenné deklinace. Změny, kterým podlehla tvrdá zájmenná deklinace, viz v patřičném oddílu. V deklinacích číslovek *jeden* a *dva/oba* se ovšem uplatňovaly specifické inovace,

které se (nesměle) projevovaly již ve stč. a které jsou známy ze současných dialektů.

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	***jeden***	***jedno***	***jedna***
2.	***jednoho*** / *jednoh / jedneho / jedného*	shodné s m.	***jedné***
3.	***jednomu*** / *jednom / jednemu / jednému*	shodné s m.	***jednéj*** / *jedniej / jedné*
4.	***jeden*** / *jednoho*	***jedno***	***jednu***
6.	***o jednom*** / *jednem / jedném / jedným*	shodné s m.	***o jednéj*** / *jedniej / jedné*
7.	***jedniem*** / *jedným*	shodné s m.	***jednú***
du.			
1.	***jedna***	–	–
2.		?–	
3.		?–	
4.		?–	
6.		?–	
7.		?–	
pl.			
1.	***jedni***	***jedna***	***jedny***
2.		? ***jedněch*** / *jednech / jednych / jedných*	
3.		? ***jedněm*** / *jednym / jedným*	
4.	***jedny***	***jedna***	***jedny***

6.		ʔ***jedněch*** / *jednech / jednych / jedných*	
7.		ʔ***jedněmi*** / *jednymi / jednými (/-ma)*	

ʔ Pádová forma společná všem rodům

Plurálové a duálové formy jsou doloženy v těch případech, ve kterých má výraz *jedna* funkci neurčitého zájmena.

Deklinace číslovek *dva, oba* si dlouho ponechávala duálové formy tvrdé rodové zájmenné deklinace, jak ukazuje následující tabulka, v níž jsou formy navazující na původní psl. stav odlišeny tučným řezem písma:

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	***dva*** / *dvá*	***dvě***	shodné s n.
2.		ʔ***dvú*** / *dvoju / dvojú / dvúch*	
3.		ʔ***dvěma*** / *dvúm*	
4.	***dva*** / *dvá*	***dvě***	shodné s n.
6.		ʔ***dvú*** / *dvojú / dvoju / dvúch*	
7.		ʔ***dvěma*** / *dvúma*	

ʔ Pádová forma společná všem rodům

Do nominativu a akuzativu pronikla délka *dva* ⟶ *dvá, oba* ⟶ *obá* pod vlivem dlouhých podob nominativu a akuzativu číslovky *tří* (< *třie*), *čtyří* (< *čtyřie*) – tato dlouhá podoba zůstala zachována ve velké části českých dialektů pro nominativ sg. m..

Jakmile zanikla gramatická kategorie duálu (v průběhu 15. století), stala se deklinace číslovek *dva, oba* izolovanou. Proto byla objektem celé řady morfologických inovací, které vedly: a) k začlenění forem nepřímých pádů do systému plurálových forem (tyto změny jsou známy pouze z mluvených útvarů češtiny): genitiv a lokál *dvú* → *dvú-ch* (podle *tě-ch, ji-ch, dobrý-ch, pěší-ch*), dativ *dvěma* → *dvú-m* (podle *tě-m, ji-m, dobrý-m, pěší-m*), instrumentál *dvěma* → *dvě-mi* (podle *tě-mi, ji-mi, dobrý-mi, pěší-mi*; tato forma je obvykle interpretována jako hyperkorektní, protože se objevuje tehdy, jestliže se mluvčí {neúspěšně} snaží formulovat svou promluvu jako spisovnou); b) k unifikaci tvarotvorného základu ve prospěch původní formy genitivu a lokálu *dvú-* (*dvou-*): genitiv *dvú-ch* (*dvou-ch*), dativ *dvú-m* (*dvou-m*), lokál *dvú-ch* (*dvou-ch*), instrumentál *dvú-ma* (*dvou-ma*).

Číslovka *třie, -i, -i* se skloňovala podle plurálových forem *i*-kmenové deklinace.

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	***třie*** / *tři*	***tři***	shodné s n.
2.		?***tří*** / *třech*	
3.		?***třem***	
4.		?***tři***	shodné s n.
6.		?***třech*** / *tří*ch	
7.		?***třmi*** / *třemi* (*-ma*)	

? Pádová forma společná všem rodům

Na proměnách deklinace této číslovky je patrný jednak vývoj mužských *i*-kmenů, jednak specifický vývoj deklinace číslovek. V nominativu pl. m. se vyskytovala stejně jako v substantivní deklinaci *i*-kmenů koncovka *-ie*, po monoftongizaci *-í* (v mladších obdobích se stala prostředkem, jimž byla signalizována kategorie životnosti: *tří muží* X *tři hrady*). Ve spisovné č. byla v průběhu 17. stol. forma *tří* na základě unifikace plurálových forem sjednocena ve prospěch tvaru krátkého *tři* (zůstala však zachována v celé řadě dialektů jako mužská životná). V části moravských dialektů (především východomoravských) pronikla konsonantická koncovka *-é* (patrně z deklinace číslovky *čtyři*), která slouží k odlišení životnosti v mužském rodu *tře, čtyře* maskulinum živ. X *tři, čtyři* maskulinum neživ. V genitivu pl. se od 17. stol. postupně prosazuje forma *třech*, převzatá z lokálu (tzv. lokál-genitiv) – tento proces byl podpořen systémovou podobou této pádové formy složené a zájmenné deklinace, která byla také zakončena koncovkou *-ch* (a podobným procesem, který se odehrál v deklinaci číslovky *dvú* → *dvú-ch* {> *dvouch*}). Podoba *třech* byla kodifikací spisovné č. definitivně akceptována až na konci 20. stol. Podle forem genitivu, dativu a lokálu, které obsahují *-e-* (*třech, třem*), se v 17. stol. utvořila nová podoba instrumentálu *tř-e-mi*. V lokálu se v mladším období (v 17. stol.) ojediněle objevuje také inovovaná forma *třích*, jejíž kmen je tvořen dlouhým *-í-* (podle starého nominativu a genitivu *tří*).

	m.	n.	f.
sg.			
1.	***čtyře*** / *čtyřé* / *čtyřie* / *čtyři*	***čtyři***	***čtyři***
2.		?***čtyř*** / *čtyr* / *čtř* / *čtyří* / *čtyřech*	
3.		?***čtyřem*** / *čtyrem*	
4.		?***čtyři*** / *čtyry*	
6.		?***čtyřech***	
7.		?***čtyřmi*** / *čtyrmi* / *čtřmi* (*-ma*)	

? Pádová forma společná všem rodům

Číslovka *čtyřé, -i, -i*, která původně (v psl.) náležela ke konsonantickým kmenům, měla ve stč. převážně plurálové formy *i*-kmenové deklinace, vedle nichž však uchovávala specifické podoby nominativu *čtyřé* a genitivu *čtyř*. Tyto podoby navazovaly na pádové formy staré konsonantické deklinace, nicméně tvar genitivu *čtyř* podlehl patrně mladší inovaci, neboť podle pravidel hláskového vývoje by měl znít *čtyr* (< **četyrъ* < **čьtyrъ*). Tato forma *čtyr* byla ve starší době zachycena, nicméně její nejstarší doklady se objevují až v památkách z 15. stol. Je tedy pravděpodobné, že se vytvořila až sekundárně, a to na základě depalatalizované podoby instr. *čtyrmi*. Ve stč. jsou doloženy podoby genitivu a instrumentálu s redukovanou kořennou formou *čtř* a *čtřmi* (známou také z podoby číslovky *čtrnáct*{*e*}).

I když se mladší vývoj této deklinace z velké části shoduje s vývojem deklinace *třie, -i, -i* (např. novotvar gen. *čtyř* → *čtyřech*), lze v něm pozorovat také specifické momenty. Zejména se odlišuje procesem, na jehož základě se ustaluje nová (tvrdá) forma tvarotvorného základu *čty**r**-* (podle tvrdé formy genitivu *čty**r*** a instrumentálu *čty**r**mi*): nominativ *čty**r**y*, dativ *čty**r**em*,

akuzativ *čtyry,* lokál *čtyrech* (formy se základem *čtyr-* jsou rozšířeny v obecné č.).

Tato podoba číslovky podlehla v mluveném jazyce artikulační disimilaci *čtyři* > *štyři.*

Jednoduché základní číslovky *pět – desět* se skloňovaly podle ženských *i*-kmenů, typu *kost*, jak ukazuje následující tabulka:

	m.
sg.	
1.	***pět***
2.	***pěti***
3.	***pěti***
4.	***pět***
6.	***pěti*** (*na desěte / desiete*)
7.	***pěťú*** / *pěti*

Číslovka *desět* si jako součást číslovky 11–19 (viz níže), uchovávala konsonantickou koncovku *-e* (známou v č. např. ve frazeologizované podobě *ve dne*). V genitivu, dativu a lokálu kolísala kvantita číslovek *devěti/devieti* a *deseti/desieti.* Číslovka *desět* se vyskytovala také ve formách duálových a plurálových (viz níže).

Z tabulky je zřejmé, že číslovky *jeden–čtyře* se vyznačovaly odlišnými flektivními vlastnostmi než číslovky *pět–desět*: první skupina měla pádové formy korespondující s jejich číselným významem, a tedy gramatickým číslem počítaného substantiva (*jeden muž* = singulár, *dva mužě* = duál, *třie/čtyře muži* = plurál), kdežto číslovky *pět–desět* měly formy singulárové. Rozdíly mezi

oběma skupinami číslovek se projevovaly syntakticky: číslovky *jeden–čtyře* se ve spojení s počítaným substantivem chovaly jako syntakticky závislá adjektiva (resp. shodné přívlastky), kdežto číslovky *pět–desět* se ve spojení s počítaným substantivem jako syntakticky nadřazená substantiva (počítané substantivum se tedy vyznačovalo vlastnostmi neshodného přívlastku, který měl formu adnominálního genitivu): nom. (*ta*) *pět mužóv,* gen. (*té*) *pěti mužóv,* dat. (*tej*) *pěti mužóv,* ak. (*tu*) *pět mužóv,* lok. (*tej*) *pět mužóv,* instr. (*tú*) *pěťú mužóv.* Syntaktické vlastnosti číslovek *pět–desět* napovídají, že tyto výrazy měly původně substantivní platnost: podobně jako nč. ekvivalenty *pětka* či *pětice.*

Během historického vývoje podlehly číslovky *pět–desět* inovacím, na jejichž základě se tyto výrazy flektivně odlišily od jiných deklinačních slovních druhů, a napomohly tak emancipaci číslovek jako nové slovnědruhové kategorie. Zejména jde o přestavbu jejich deklinačního systému: podobně jako u některých jiných číslovek (*mnoho, tolik…*) byly pádové formy genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu unifikovány ve prospěch formy genitivu, dativu a lokálu (instrumentálu *pěťú* ⟶ *pěti*). Dále se tyto číslovky funkčně proměnily ve shodné přívlastky, tzn. jejich syntaktické vlastnosti začaly odpovídat výrazům, které vyjadřující determinaci pomoci číselného příznaku: dat. *přicházím ke dvěma* <u>*mužům*</u> (dat.) – dat. *přicházím k pěti* <u>*mužům*</u> (dat.). Nicméně pokud je celá fráze v nominativu nebo akuzativu, mění se podoba počítaného substantiva na genitiv (tzv. numerativní genitiv / numerativ): nč. *vidím dva* <u>*muže*</u> (ak.) X *vidím pět* <u>*mužů*</u> (gen.). Proces proměny číslovek *pět–desět* započal již ve stč., jak naznačují případy shody podle smyslu: *jakž sě pět smyslóv roztirhají.*

Číslovky 11–19 byly původně tvořeny předložkovou frází, tzn. jako číslovka vyjadřující počet 11 se v psl. užívalo spojení **jedьnъ na desęte*, v němž se skloňovala jen první část (forma

*desęte měla, jak už bylo řečeno výše, podobu starého konsonantického lokálu). Z této fráze vznikl složený výraz, v němž proběhly další fonologické procesy: kromě pravidelných (zánik a vokalizace jerů, vývoj nosovek) také nepravidelné, jak ukazují stč. varianty *jedennadcěte, jedenadcět, jedenadste, jedenáct* (jde tedy o změny založené na artikulační asimilaci *nn* > *n*, *ds* > *ts* > *c* a elizi slabik **jedennadesěte*). Zbytky povědomí o původní platnosti jednotlivých částí těchto číslovek se projevují ve stč. dokladech, v nichž se podle původního určení ohýbá první komponent: *Pak povolav dvúnádcte apoštolóv, ješto j' v své mladosti ve třechnádcet letech tak věrná byla choti svému Jezu Kristu*; později, po reanalýze vnitřní struktury, se skloňovaly komponenty oba: *Josef jsa v šestinádcti letech pasieše stádo s bratří svú.* Nakonec se toto spojení proměnilo v jedno slovo a číslovky 11–19 se začaly skloňovat jako číslovky *pět–deset* (a tak se forma číslovky přizpůsobila nominativu s nulovou koncovkou *jedenácte* → *jedenáct-Ø*). Číslovka *čtrnádcte* (*čtyrnádct*) se vyskytuje od nejstarší doby zpravidla v podobě redukovaného kořene *čtr-*.

Ve stč. se objevuje alternativní pojmenování 19 (*devatnádsěte*): 1. *bez jednoho dvadcěti / dvadcěti bez jednoho*; 2. *dvadcěti méně jednoho.*

Číslovky 20–40 se v psl. také označovaly souslovně, tj. kombinací číslovek **dъva + desęti*, **tri/četyri + desęti*, jejichž oba komponenty byly původně samostatné (a jako takové se skloňovaly každý zvlášť). Zbytky tohoto stavu lze pozorovat ve stč.: genitiv *dvú-dcátú* (*dvaceti*), lokál *po třech-dcětech* (*po třiceti*).

Číslovky 50–90 měly charakter nominální fráze, v níž se skloňovala jen první část, neboť číslovka *deset* byla neshodným přívlastkem ve formě genitivu (**pętь + desęts*). V dalším vývoji došlo ke splynutí obou číslovkových komponentů a proměně celé fráze v jedno slovo-číslovku, která se skloňuje podobně jako

číslovky *pět–desět*: *dvacet, třicet, čtyřicet, padesát, šedesát…* Součástí tohoto procesu byla série hláskových změn, na jejichž základě se podobně jako u číslovek *jedenáct–devatenáct* přetvořila fonologická struktura slova a zjednodušila artikulace souhláskových zkupin (**čьtyri-desęti > čtyři-dcět > čtyřicet*; **devętь-desęťь > devat-desát > devad-desát > devadesát*). Rozdíl v kvalitě finální slabiky *čtyřic**et*** X *devades**át*** byl způsobena rozdílným vývojem *ä* v pozici a) před měkkou souhláskou, která podlehla přehlásce *ä > ě*, b) před tvrdou hláskou, v níž došlo ke ztotožnění *ä* s neměkčícím *a*.

Základní číslovky, které označovaly číslo obsahující desítky a jednotky, se tvořily stejně jako v současné češtině: a) koordinačně *jeden a dvacěti / dvacěti a jeden*, v tomto spojení se zpočátku skloňovaly obě složky, ale později se koordinované jednotky proměňovaly v jedno slovo nom. *jeden a dvacěti*, gen. *jednoho a dvacěti*, dat. *jednomu a dvacěti* → nom. *jedenadvacět*, gen. *jedenadvaceti*, dat. *jedenadvaceti*, b) juxtapozičně (tento způsob je mladší) *dvacěti jeden*, c) pomocí předložkové fráze s předložkou *s* (tento způsob nebyl příliš rozšířený) *dvacěti s jedniem*. Čísla 21–29 se ve stč. také mohla vyjadřovat pomocí předložkové fráze, a to s předložkou *mezi* (tento způsob byl velmi rozšířený): *jeden-mezi-dcietma > jedenmecietma*, *dva-mezi-dcietma > dvamecietma…* (podobně se tvořily formy 201–299, viz níže).

Číslovka *sto* se skloňovala jako střední *o*-kmen (typ *město*). U číslovek *dvě stě – čtyři sta* byl výraz *sto* syntakticky nadřazeným substantivem, kdežto číslovky *dvě–čtyři* na něm závislým shodným přívlastkem, jak plyne z následujících stč. vlastností: 1. oba výrazy se skloňovaly samostatně, 2. oba výrazy zachovávaly náležitou shodu v pádě, rodě a čísle (*dvě stě* = duál, *tři/čtyři sta* = plurál). U číslovek *pět set – devět set* byla číslovka *sto* stejně jako u spojení *pět mužů* adnominálním genitivem, a tak

se neskloňovala. Během vývoje češtiny se vzájemný syntaktický vztah obou jednotek přehodnotil stejným způsobem jako u spojení *pět mužů*, a tak se číslovka *sto* stala syntakticky nadřazeným výrazem (nom. *pět set,* gen. *pěti set,* dat. *pěti stům…*; s výjimkou nominativu a akuzativu, které se mění na genitiv, tzv. numerativ). Ve stč. se v některých případech stává nesklonnou *mnoho sto koní uvazu*: tento stč. stav se zčásti zrcadlí v nč., v níž je nesklonná v případě, že součástí fráze substantiva označujícího počítaný předmět (*ke stu/sto korunám*). Po zániku duálu zanikly s výjimkou nominativu a akuzativu *dvě stě* také původní ostatní duálové formy číslovky *sto*. Tento vývoj pokračoval v moravských dialektech, kde byly duálové tvary odstraněny také v nominativu a akuzativu (*dvě stě* → *dvě sta*).

Číslovky označující počet 201–299 se ve stč. mohly tvořit pomocí předložkové fráze s předložkou *mezi*: *jeden-mezi-stoma* ‚dvě stě jeden', *jeden a třidcěti mezi stoma* ‚dvě stě třicet jedna'.

Číslovka *tisíc* se skloňovala jako mužský *jo*-kmen, podobně jako číslovka *sto* mohla být ve stč. také nesklonná, a to ve formě sg. (*tisúc*) nebo pl. (*tisúce*): *se třmi tisíc.*

Psl. nedisponovala výrazem majícím význam *milion*, na místo toho používala substantivum **tъma* (jak je patrno ze stč., toto substantivum mělo především význam značného množství). Proto stč. podobně jako jiné evropské jazyky adaptovala lat. číslovku *mille* (mající význam ‚tisíc') rozšířenou o augmentativní sufix *-one*, tj. *milion*. Tato číslovka se skloňuje jako neživotný *o*-kmen (typ *chlap,* resp. *hrad*).

Neurčité číslovky *koliko, několiko, toliko, mnoho, málo*

Skloňování těchto výrazů nebylo v psl. nejspíše ustáleno, jak ukazuje jejich deklinace ve stsl., kde osciluje mezi formami de-

klinace zájmenné rodové tvrdé a jmenné nebo složené deklinace adjektiv. V stč. se jejich flexe řídí především deklinací neutrálních *o*-kmenů. Syntakticky se tyto výrazy chovají buď jako substantiva (tj. jako číslovky *pět* a výše): *mnoho zvěře*, anebo jako adjektiva (tj. jako číslovky *dva–čtyře*): *po mnozě skutciech*. Číslovka *několiko* má dokonce plurálové tvary (podle *i*-kmenů: dat. *několikem*, instr. *několikmi*). Ve flexi těchto číslovek nastal vývoj podobný vývoji číslovek *pět* a výše, neboť se u nich vytvořily jen dvě pádové formy: nominativu a akuzativu *kolik, mnoho* X genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu *několika*.

Číslovky řadové

Řadové číslovky se skloňovaly jako adjektiva:

- *první, tis´úcí* podle měkké složené deklinace;
- *třetí* podle *ijo-* a *ija*-kmenů (v následujícím vývoji byly tyto formy tak jako jinde nahrazeny deklinací složenou měkkou);
- *prvý, druhý, čtvrtý* podle tvrdé složené deklinace.

Tvrdé formy ve zbytcích uchovávaly tvary jmenné deklinace *o-* a *a*-kmenové (zejména deklinace adj. *prv*, ostatní adjektiva mají doložen pouze nominativ a akuzativ). Jmenné tvary číslovek *čtvrtý* a výše se objevovaly ve spojení s výrazy *sám* či *pól*: *sám čtvrta* ‚on a čtyři další', *pól čtvrta* ‚tři a půl'. Vedle jmenných forem se v tomto spojení užívaly také formy složené (včetně číslovek *druhý* a *třetí*): *sám čtvrtý, pól čtvrtý*. Do nové č. se utvořil podle forem *pól čtvrta* novotvar *pól druha* ‚jeden a půl'. Spojení typu *sám druhý* zaniklo, zůstala po něm stopa ve složenině *samodruhá*.

Neustálené bylo skloňování řadových číslovek odvozených od základních číslovek 11 a výše. Kolísání souviselo s faktem,

že se u těchto číslovek odehrávaly vývojové změny založené na proměně souslovného pojmenování v jedno slovo: dvanáctý *druhý po deseti / druhý-nádcte / druhý-nádctý / dvanádstý*, dvacátý druhý *prvý-mezdcietma / prvý-mezdcietmý / dvacěti-prvý / dvacátý prvý / dvacátý a jeden*.

Číslovky druhové

Druhové číslovky měly v psl. dvojí sklonění:

- číslovky **dъvojь, -a, -e / *obojь, -a, -e, *trojь, -a, -e* se skloňovala podle zájmenné rodové měkké deklinace;
- číslovky **pęterъ, -a, -o* podle jmenné deklinace *o*- a *a*-kmenové.

Oba typy deklinace poznamenaly vývojové změny, které jsme pozorovaly u jiných slovních druhů (o vývoji číslovky skloňování číslovek **pęterъ, -a, -o* viz oddíl *Jmenné sklonění adjektiv*).

Stč. formy deklinace *dvój* demonstruje následující tabulka (formy odlišené tučným řezem písma představují pokračování psl. forem, včetně forem pozměněných pravidelnými hláskovými změnami):

	m.	**n.**	**f.**
sg.			
1.	***dvój*** / *dvojí*	***dvoje*** / ***dvé*** / *dvojie*	***dvojě*** / *dvojie*
2.	***dvojeho*** / ***dvého*** / *dvojieho*	shodné s m.	***dvojie***
3.	***dvojemu*** / ***dvému*** / *dvojiemu*	shodné s m.	***dvojí*** / *dvojiej*
4.	***dvój*** / *dvojí /dvojeho / dvého*	***dvoje*** / ***dvé*** / *dvojie*	***dvoju***
6.	***dvojem*** / ***dvém*** / *dvojiem*	shodné s m.	***dvojí*** / *dvojiej*
7.	***dvojím*** / ***dvým***	shodné s m.	***dvojú***
du.			
1.	***dvojě***	***dvoji***	shodné s n.
2.		?–	
3.		?***dvojima*** / ***dvýma***	
4.	***dvojě***	***dvoji***	shodné s n.
6.		?–	
7.		?***dvojima*** / ***dvýma***	
pl.			
1.	***dvoji*** / *dvojí*	***dvojě*** / *dvojie*	shodné s n.
2.		?***dvojich*** / *dvojích*	
3.		?***dvojim*** / *dvojím*	
4.		?***dvojě***	
6.		?***dvojich*** / *dvojích*	
7.		?***dvojimi*** / ***dvými*** *dvojími*	

[7] Pádová forma společná všem rodům

Deklinace *dvój* byla v psl. totožná s deklinací zájmenných posesiv *mój*. Avšak z tabulky je patrné, že na rozdíl od deklinace *mój* podlehla deklinace druhových číslovek *dvój* kontrakci jen z malé části: většina původních forem zůstala zachována a jen v některých pádech se vyskytují jako dublety formy kontrahované. Kontrakce byla využita funkčně: užívala se především ve tvarech substantivizovaného zájmena (nom. *to dvé* ‚to dvoje', gen. *toho dvého*, dat. *tomu dvému…*), naproti tomu ve funkci přívlastku byly formy druhových číslovek typu *dvój* zpravidla nestažené (nom. *dvoje tělo*, gen. *dvojeho těla*, dat. *dvojemu tělu…*). Jelikož byly některé pádové formy druhových číslovek typu *dvój* shodné s pádovými formami složené deklinace (např. sg. f. gen. *dvoj-ie – pěš-ie*, dat. *dvoj-í – pěš-í*), byly vytvořeny předpoklady k tomu, aby tato deklinace přešla k deklinaci složené měkké (jak je tomu v nč.). V nč. má tato deklinace formy složené, přičemž v některých tvarech nom. a ak. se vyskytují původní formy zájmenné. Zájmenné formy typu *dvoje* se užívají v nč. ve funkci základní číslovky pomnožných substantiv *dvě nohavice – dvoje kalhoty*; kdežto složené formy ve funkci druhových číslovek *dvojí kalhoty*).

Číslovky násobné

Tyto číslovky se tvoří pomocí komponentu *-krát*(*e*) a *-násob*(*ně*) / *-násobný* / *-násobní* ze základních číslovek. Původně šlo o samostatné výrazy: 1. Komponent *-krát* měl v psl. podobu **kortъ/kortь* (slovo příbuzné s adjektivem **kortьkъ* ‚krátký'), které mělo status deverbativního substantiva s významem ‚odseknutá, oddělená část'. Z této platnosti pak lze odvodit jeho funkci sufixu násobených číslovek (jak ukazuje jeho sekundární forma *-kráte*,

celé spojení mělo slovnědruhovou platnost adverbia). Podobný vývoj lze sledovat v moravskoslezských a severovýchodní části východomoravských dialektů, v nichž se podobně jako ve slovenštiny ustálilo jako prostředek signalizující násobenost deverbativní substantivum *raz* odvozené od slovesa *raziť* (*pjed razuv, razúch, rází*); 2. Komponent *-násob* (*-násobní / -násobný*) je původně předložková fráze s reflexivním zájmenem **na sobě*. Zpočátku vyjadřovalo adverbium *násob* násobení stejného počtu *šest krát násob* (tj. ‚6 x 6') či vůbec násobení *dvě stě násob sto tisícuov* (‚200 x 100 000'). V kontaktu s číslovkami (ve stč. druhovými) se proměnilo v prostředek derivující násobené číslovky *dvénásob* (z toho vzniklo adjektivum *dvojnásobný*, konverzí pak adverbium *dvojnásobně*). Z *násob* utvořené adjektivum *násobní/ násobný* mělo význam ‚po sobě jdoucí / nesčekněkrát opakovaný'. Z tohoto adjektiva se pak ustálil „formant" tvořený dvěma komponenty *-násob-ný*, který derivuje násobné číslovky se slovnědruhovou příslušností adjektiva.

Konjugace

VÝVOJ GRAMATICKÝCH KATEGORIÍ ČESKÉHO SLOVESA

Osoba

V psl. stejně jako staré a nové č. se vyskytovaly tři slovesné osoby: na jedné straně 1. a 2. os. referující k účastníkům komunikačního aktu (1. os. = mluvčí, 2. os. = adresát), na straně druhé 3. os., koreferenční s předmětem řeči. V ide. dávnověku se patrně odlišovaly dvě sady osobních koncovek (tzv. primární a sekundární), nicméně v psl. či stč. toto rozlišení není patrné. Osobní koncovky jednotlivých určitých syntetických slovesných forem jsou relativně rozdílné, jenom duálové formy jsou homogenní (1. os. *-vě/-va/-ma*, 2. a 3. os. *-ta*).

Ve vývoji českých finitních slovesných forem jsou jednotlivé osoby dostatečně odlišeny, v č. lze po celý její vývoj pozorovat tendenci, aby byly příznakově signalizovány formy 1. a 2. os., zatímco aby 3. os. sg. a pl. měla formu nepříznakovou (tj. Ø). Nicméně u vývojově neproduktivních forem se vytvořily případy tvarové homonymie koncovek 2. a 3. os. Týkalo se to forem 1. duálu, 2. singuláru jednoduchých minulých časů (aoristu a

imperfekta), 3. singuláru imperativu. Jmenované případy tvarové homonymie vyvstaly až na základě mladších unifikačních procesů (v duálu) či hláskových změn (jednoduchých minulých časů a imperativu). Tyto případy zanikly společně se zánikem své jazykové formy (tj. v rámci úplného zániku duálu, aoristů a imperfekta a syntetické formy 3. os. sg. imperativu).

Číslo

Slovesné formy mohou vyjadřovat shodovou kategorii jmenného čísla. Tato kategorie nevyjadřuje počet slovesných akcí, nýbrž je slovesu diktována formou podmětu. Stč. zdědila z psl. také duál neboli dvojné číslo. Duál v češtině zanikl v průběhu 15. století, nejdříve u adjektiv a sloves, neboť mu u nich scházela přirozená pojmenovací báze.

ČAS

Psl. si zachovala velmi propracovaný systém minulých časů, v němž byly zastoupeny jednoduché minulé časy (aorist a imperfektum) a časy složené (perfektum a antepréteritum). Vedle toho byl v psl. z gramatikalizovaných slovesných časů zastoupen již jen prézens, který mohl být na rozdíl od současné češtiny vyjadřován jak dokonavým, tak nedokonavým slovesem. Psl. zřejmě neměla ustálenu specifickou formu budoucího času a k těmto účelům užívala rozličné více nebo méně závazné jazykové prostředky.

Způsob

Velmi propracovaný ide. systém forem slovesného způsobu zdědila psl. jen zčásti. Psl. nezachovala starobylé syntetické ide. formy konjunktivu či optativu, pouze indikativ navázal na ide. dědictví. Psl. si vytvořila specifické syntetické formy imperativu (zčásti zachovávající původní formy optativu) a analytické formy kondicionálu.

Slovesný rod

Velmi komplikovaná a dosud neuspokojivě vysvětlená je otázka slovesného rodu psl. sloves. Jisté je, že v ide. jazykovém prazákladu se vyskytovaly dva synteticky vyjadřované slovesné rody: aktivum a medium (médium signalizuje, že původce děje {agens} je tímto dějem zároveň zasahován {patiens}). Psl. zdědila jen aktivum a pro vyjadřování pasiva nejspíše využívala syntaktické konstrukce s reflexivním zájmenem **sę* u sloves 3. os. Analytické formy typu *jsem nesen* se etablovaly až v průběhu historického vývoje češtiny.

Vid

Slovesný vid je znám ze slovanských a zčásti také baltských jazyků, z čehož lze usuzovat, že se konstituoval v období psl. Obvykle se předpokládá, že se vyvinul z některé kategorie způsobu slovesného děje (tzv. Aktionsartu). Ačkoli je tento proces pro slavistiku v jistém smyslu stále hádankou, jako nejpravděpodobnější se jeví, že rozlišení dokonavá X nedokonavá slovesa se ustálilo v následujících kontextech: a) nedokonavý vid jako

výsledek přehodnocení vztahu determinovaná X nedeterminovaná slovesa (determinovaná vyjadřují prostorové určení děje, indeterminovaná vyjadřují děj bez tohoto omezení), např. determinované **nesti* – indeterminované **nositi*; determinované **běžěti* – indeterminované **běgati* (nedokonavá slovesa se vyvinula z nedeterminovaných); b) dokonavý vid jako výsledek přehodnocení vztahu terminativní X neterminativní slovesa (terminativní slovesa vyjadřují fázi děje), např. neterminované **svititi* ‚svítit' – terminované **svitnǫti* ‚svitnout', neterminované **jiti* ‚jít' – terminované **vъniti* (< **vъn+jiti*) ‚vejít'. Gramatikalizace vidu se definitivně završila až v průběhu dějin češtiny – obvykle se předpokládá, že proces proměny vidu v gramatickou kategorii vyvrcholil až v 15. stol.

Formálním prostředkem manifestace vidu se staly slovesné sufixy (u dokonavých sloves zejména sufix *-nu-* II. slovesné třídy, u nedokonavých sloves sufix *-a-* V. slovesné třídy) a prefixy (jen pro dokonavá slovesa). Ve vývoji češtiny se objevil ještě jeden specifický způsob tvoření vidových protějšků, a to deprefixace dokonavých sloves, jíž se tvořila slovesa nedokonavá (*obohatiti* ⟶ *bohatiti, uschnúti* ⟶ *schnúti, utonúti* ⟶ *tonúti*). Slovesný vid se dostával do velmi složitých časových vztahů, jak bude patrno z následujících výkladů o vývoji jednoduchých minulých časů, futura či přechodníků.

Až během historického vývoje češtiny se emancipovaly specifické prostředky iterativnosti (frekventativnosti), která bývá vedle dokonavého a nedokonavého vidu považována za třetí typ slovesného aspektu: v průběhu 16. století se v této funkci ustálila přípona *-va-*, která na rozdíl od jiných slovesných přípon nemaže slovesnou příponu motivujícího slova: *děl-a-ti* ⟶ *děl-á-va-ti, hub-i-ti* ⟶ *hub-ie-va-ti*.

VÝVOJ FLEKTIVNÍ MORFOLOGIE ČESKÉHO SLOVESA

Vývojová východiska

Tematická slovesa

Většina psl. sloves tvořila své formy prostřednictvím kmenotvorného sufixu (tzv. tématu). Každé sloveso mělo dvě podoby kmenotvorné přípony (v některých případech homonymní, jako u prézentního i infinitivního kmenotvorného sufixu *-i-*). Pro psl. rekonstruujeme následující kmenotvorné přípony:

psl. kmenotvorný sufix (téma)

↗ prézentní (*-e-*, *-ne-*, *-je-*, *-i-*)

↘ infinitivní (*-Ø-*, *-a-* {*-ova-*, *-va-*, *-ja-*}, *-nǫ-*, *-i-*, *-ě-*)

Z vývojového hlediska by formy infinitivního kmene s nulovou kmenotvornou příponu bylo vhodnější klasifikovat jako formy bez infinitivní kmenotvorné přípony (tj. atematické – tímto způsobem však interpretujeme slovesa bez prézentní kmenotvorné přípony – viz níže).

Z toho, co bylo řečeno, plyne, že pro klasifikaci psl. slovesa máme k dispozici dva základní klíče:

klasifikace psl. slovesa
↗ podle infinitivního kmene
↘ podle prézentního kmene

V našem výkladu používáme klasifikaci podle prézentního kmene, a tak psl. tematická slovesa dělíme do čtyř slovesných tříd, které se vyznačují následujícími kmenotvornými sufixy:

	I. třída	**II. třída**	**III. třída**	**IV. třída**
kmenotvorná přípona	*-e-*	*-ne-*	*-je-*	*-i-*

Pro každou třídu je ovšem potřeba doplnit dodatečná klasifikační kritéria: 1. infinitivní kmenotvornou příponu (jako v I., III. a IV. třídě), 2. fonologickou strukturu na morfologickém švu mezi koncem kořene a začátkem kmenotvorného sufixu. Při uplatnění primárního klasifikačního faktoru (prézentní téma) a sekundárních klasifikačních faktorů (infinitivní téma, event. zakončení kořene) odlišujeme následující třídy, podtřídy a typy (u většiny sloves se podtřídy a typy kryjí, u sloves I. a III. třídy jsou však podtřídy rozčleněny do jednotlivých typů):

I. třída	I.A podtřída	I.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona	***-Ø-***	***-a-***
typ	viz níže	**bьrati* (*bьr-**a**-ti*)

Slovesa I.A podtřídy – z vývojového hlediska neproduktivní – jsou velmi starobylá. Jejich flexe byla silně proměněna hláskovými změnami (především infinitivního kmene), jako jsou: asimilace **vez-ti* > *vesti* (typ I.A.1), disimilace **ved-ti* > *vesti* (typ I.A.1), palatalizace **pek-ti*> **pec´i, *pekešь* > *pečešь* (typ I.A.2), metateze likvid (typ I.A.3), nazalizace (typ I.A.3). V rámci I.A podtřídy lze tedy vydělit další typy:

typy podtřídy I.A	
I.A.1	(**ved-ti*>) **ves-ti, vedǫ, vedešь*
I.A.2	(**pek-ti*>) **pec´i, pekǫ, pečešь*
I.A.3	(**mer-ti*>) **mrěti, mьrǫ, mьrešь*
I.A.4	(**pen-ti*>) **pęti, pьnǫ, pьnešь*

V rámci této podtřídy by bylo ještě možno vydělit specifickou skupinu sloves, která – viděno etymologicky – neobsahují v prézentním kmeni sufix *-e-*, nýbrž *-de-* (**bǫ-de-šь, *je-de-šь, *jь-de-šь*). Tato slovesa jsou však natolik příbuzná slovesům s kmenotvorným sufixem *-e-*, že je jako samostatná nevydělujeme (čili jejich vnitřní strukturu interpretujeme následovně **bǫd-e-šь, *jed-e-šь, *jьd-e-šь,* a tedy je klasifikujeme jako slovesa typu I.A.1).

II. třída	II.A podtřída	II.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona	*-**n**ǫ-*	*-**n**ǫ-*
zakončení kořene	konsonantické	vokalické
typ	**dvignǫti* (*dvi**g**-nǫ-ti*)	**minǫti* (*m**i**-nǫ-ti*)

III. třída	III.A podtřída		III.B podtřída	
infinitivní kmeno-tvorná přípona	*-**Ø**-*		*-**a**-* (*-**ova**- / -**va**- / -**ja**-*)	
	III.A.1	III.A.2	III.B.3	III.B.4
zakončení kořene	konsonan-tické	vokalické	konsonan-tické	vokalické
typ	**znati* (*zn**a**- -ti*)	**žęti* (*žę-**Ø**-ti* < **že**n**-**Ø**-ti*)	**lajati* (*l**a**-**ja**-ti*)	**plakati* (*pla**k**-**a**-ti*)

Podoby s *-ova-*, *-va-*, *-ja-*, které se později proměnily v slovotvorné (kmenotvorné) přípony, vznikly: a) z diftongu na konci slovního základu **věr<u>ou</u>-<u>a</u>-tei* > *věr-<u>ova</u>-ti*, b) z hiatických *-j-* a *-v-*, které se vytvořily v kontextech, kdy *-a-* následovalo po samohláskovém zakončení kořene: **um<u>y</u>-<u>a</u>-ti* > **umy-<u>v</u>a-ti*, **ub<u>i</u>-<u>a</u>-ti* > **ubi-<u>j</u>a-ti*.

IV. třída	**IV.A podtřída**	**IV.B podtřída**
infinitivní kmenotvorná přípona	***-i-***	***-ě-*** (*-a-*)
vzor	**prositi* (*pros-**i**-ti*)	**trъpěti* (*trъp-**ě**-ti*)

Do IV.B třídy patří slovesa, jejichž kmenotvorná přípona má podobu *-a-*: vesměs jde o případy, které vznikly dispalatalizací *ě* > *a* po *ž š č j* (**drъžati, *bojati*), ale také sem náleží sloveso **sъpati.*

Přehled psl. slovesných tvarů podle slovesného kmene:

prézentní kmen	**infinitivní kmen**
prézens	infinitiv
imperativ	supinum
participium *m*-ové	*l*-ové participium
participium *nt*-ové	*n*-ové participium
	s-ové participium
	aorist sigmatický
	aorist asigmatický
imperfektum ?	imperfektum ?

Kromě toho existovalo v psl. pět izolovaných sloves, která část svých forem tvořila nikoli podle kmenového principu, nýbrž připojovala afixy rovnou ke kořeni (tam, kde tematická slovesa používala prézentní kmen). Proto se tato slovesa hodnotí jako atematická, tj. jako slovesa bez kmenotvorného sufixu

(přesnější by však bylo hodnotit tato slovesa jako slovesa bez prézentní kmenotvorné přípony – některá z nich totiž mají téma infinitivní). V následující tabulce je uveden přehled rekonstruovaných prézentních podob atematických sloves. Z něj je zřejmé, že 1. tvarotvorný základ těchto sloves neobsahuje žádnou z prezentovaných psl. kmenotvorných přípon; 2. obsahuje některé osobní koncovky odlišné od prézentních osobních koncovek tematických sloves (sg. 1. os. *-mь*, 2. os. *-si*):

	***byti** ‚být‘	***dati** ‚dát‘	***jasti** ‚jíst‘	***věděti** ‚vědět‘	***jьměti** ‚mít‘
sg.					
1.	**jes-mь* (< **es-mi*)	**da-mь* (< **dōd-mi*)	**jamь* (< **ēd-mi*)	**vě-mь* (< **woid-mi*)	**jьma-mь*
2.	**je-si*	**da-si*	**jasi*	**vě-si*	**jьma-ši*
3.	**jes-tь*	**da-stь*	**jastь*	**věs-tь*	**jьma-tь*
du.					
1.	**jes-vě*	**da-vě*	**ja-vě*	**vě-vě*	**jьma-vě*
2.	**jes-ta*	**das-ta*	**jas-ta*	**věs-ta*	**jьma-ta*
3.	**jes-te*	**das-te*	**jas-te*	**věs-te*	**jьma-te*
pl.					
1.	**jes-mъ*	**da-mъ*	**ja-mъ*	**vě-mъ*	**jьma-mъ*
2.	**jes-te*	**das-te*	**jas-te*	**věs-te*	**jьma-te*
3.	**s-ǫtь*	**dad-ętь*	**jad-ętь*	**věd-ętь*	**jьm-ǫtь*

Neproduktivní morfofonologické jevy

Ve flexi psl. slovesa jsou patrné některé starobylé ide. jevy, které jsou již neproduktivní:

1. Ablautové střídání kořenné samohlásky v infinitivním a prézentním kmeni: I. třída **m**e**r-ti* > *mrěti* X *m**ь**rǫ; *z**ъ**váti* – *z**o**vǫ,* III. třída **ž**e**nti* > *žęti X žьňǫ, *b**i**ti X bьjǫ.*
2. Prézentní a infinitivní kmen se někdy liší také přítomností–nepřítomností tzv. nazálního infixu, což je neslabičné **-n-*, které se vkládalo dovnitř slovního kořene (původně mělo slovesné formě dodávat význam inchoativnosti). Zbytky nazálního infixu lze podle stavu ve stsl. spatřovat v nosovce **-ę-* obsažené v kořeni prézentního kmene několika psl. sloves, kterým v kořeni forem infinitivního kmene odpovídá ústní *-e-*: **l**ę**gǫ* (< **le-**n**-g-o-m*) ‚lehnu' X **l**e**c´i* (< **leg-ti*), **s**ę**dǫ* (< **se-**n**-d-o-m*) ‚sednu' X **s**ě**sti* (< **sēd-ti*); **sъr**ę**c´ǫ* (< **sъre**n**-t-jo-m*) ‚potkám' X **sъr**ě**sti* (< **sъrēd-ti*). Ve stč. doloženo jen v reflexech sloves *lahu* X *léci, sadu* X *sěsti*, tj. v rozdílné kvalitě kořenového vokálu.
3. K vyjadřování intenzity, expresivity nebo opakovanosti slovesného děje sloužila reduplikace slovesného kořene. V psl. se ve zbytcích vyskytovalo např. ve slovech **gla-goliti* (< **gol-gol-i-ti*), **plapolati* (**pol-pol-a-ti*) či **chlacholiti* (**chol-chol-i-ti*).

VÝVOJOVÉ TRENDY VE FLEKTIVNÍ MORFOLOGII ČESKÉHO SLOVESA

Vývoj flektivní morfologie českého slovesa byl poznamenán následujícími faktory:

1. Vliv hláskových změn

Již v psl. období proběhla palatalizace způsobená neslabičným *j* (tzv. jotace), která přetvořila fonémickou strukturu psl. sloves III.A.2. (typ **žęti*) a III.B.2. (typ **plakati*), tj. sloves s kořenem končícím na konsonant, který byl palatalizací zasažen:

plak-je**-šь > *plač-**e**-š*
žьn-je**-šь > *žь**ń**-**e**-šь*

Po jotaci zůstalo původní neslabičné *j* zachováno ve formě palatalizovanosti kořenného konsonantu. To umožnilo reanalýzu morfologické struktury sloves tohoto typu, která vedla k tomu, že se za kmenotvornou příponu sloves typu *plakati* začalo považovat pouze *-e-*, zvlášť proto, že slovesa typu *plakati* mají kmenotvornou příponu *-a-* shodnou se slovesy typu *zvati*. Nemnohá slovesa typu **žęti* přešla k typu *pieti* (*žieti, žň**u**, žň**e**š* → *žieti, ž**n**u, ž**n**eš*), *mřieti* (*mlieti, me**ĺ**u, me**ĺ**eš* → *mlieti, me**l**u, me**l**eš*) nebo *prositi* (*kláti, koĺu, koĺeš* → *-koliti, -kolím, -kolíš*). Na základě tohoto vývoje se ve stč. ustálily dva typy I.B podtřídy: I.B.1 typ *bráti*, I.B.2 typ *plakati*.

Na samém úsvitu češtiny (v 10. stol.) se odehrála kontrakce, jejímž přičiněním se rozšířil repertoár prézentních kmenotvor-

ných přípon o *-ie-* a *-á-*. Kontrakci podlehly jen některá slovesa III.A třídy slovesné:

dělaje**šь > děl**á**š*
sádzaje**šь > *sádz´**á**š*
uměje**š > umē̄š > umieš*
(**p**ьje**š*) **p**ije**š > pē̄š > pieš*

První dva příklady ukazují, že průběh kontrakce byl nepravidelný, jelikož jejím výsledkem byl oproti všem očekáváním vokál první *-a-*, a nikoli druhý *-e-*. Kontrakce neproběhla ve všech formách prézentního kmene: u většiny sloves zůstaly zachovány tvary 1. os. sg. a 3. os. pl.:

dělaj**ǫ > děl**aju**, *děl**aj**ǫtь > děl**ajú***
sadz´aj**ǫ > *sádz´**aju** > sáz**ěju**, *sadz´**aj**ǫtь > *sádz´**ajú** > sáz**ějú***
uměj**ǫ > um**ěju**, *um**ěj**ǫtь > um**ějú***

U několika sloves s kořenem zakončeným na *-ь/-i se však kontrakce odehrála také ve formách 1. os. sg. a 3. os. pl.:

*(*pь**j**ǫ) *p**ij**ǫ > p´**ú**, (*pь**j**ǫtь) *p**ij**ǫtь > p´**ú***

Na základě těchto změn lze stanovit novou, nehistorickou V. třídu slovesnou, která je interpretovatelná jako třída sloves s prézentním kmenem dlouhým *(-á- ~ -aj-, -ē̆-*[13] *~ -ěj-)*:

V. třída	**V.A podtřída**	**V.B podtřída**	**V.C podtřída**
prézentní kmenotvorná přípona	***-á- ~ -aj-***	***-ie- ~ -ěj-***	***-ie-***
infinitivní kmenotvorná přípona	***-a-***	***-ě-***	*-Ø-*
typ 1. os. sg. 2. os. sg.	*děl-**a**-ti* *děl-**aj**-u* *děl-**á**-š*	*um-**ě**-ti* *um-**ěj**-u* *um-**ie**-š*	*pí-**Ø**-ti* *p´-**ú*** *p-**ie**-š*

Po provedení přehlásky *´a > ě* se slovesa typu *sázěti* (sg. 2. os. *sáz´áš > sázieš,* 3. os. *sáz´á > sázie*) začala formálně shodovat se slovesy typu *uměti* (proto je považujeme za součást V.B podtřídy).

Slovesa typu *píti* (V.C podtřídy), se na konci stč. období navrátila ke slovesům III.A třídy (sg. 1. os. *p´ú ⟶ pi-ju,* 2. os. *pieš*

[13] V následující tabulce *ē̆* zaznamenáváme obvyklým způsobem *ie.*

→ *pi-je-š*). Tato změna je výsledkem morfologického procesu sjednocení podob kořene v infinitivním a prézentním kmeni (viz níže).

Morfematická struktura sloves typu *sázěti* (V.B podtřída) byla na sklonku stč. znova přetvořena fonologickými změnami. V průběhu 15. století došlo k monoftongizaci *ie* > *i*, což způsobilo, že se u těchto sloves objevil nehistorický prézentní kmenotvorný formant *-í-* (s alomorfem *-ěj-*). Na základě tohoto vývoje se sloveso typu *sázěti* vřadilo do konjugační IV. třídy (což se projevuje na některých unifikačních procesech). I když se svou formální morfologií velmi podobá slovesům typu *trpěti*, přesto si zachovává některé specifické podoby, kterými se oba typy liší (např. v sg. imperativu: *trp-Ø-Ø*/*modl-i-Ø* X *sáz-ej-Ø*).

2. Přechod od neproduktivních tříd k produktivním

Mezi neproduktivní konjugační vzory náleží zejména slovesa I.A a III.A podtřídy, tzn. slovesa s *Ø* infinitivním kmenotvorným sufixem. Velká část těchto neproduktivních sloves I. a III. třídy přecházela ke slovesům jiných tříd, zejména II. a V. třídy (typ *dělati*). S jistou dávkou zjednodušení lze říci, že nulová kmenotvorná přípona byla na prahu historické doby na závadu, neboť nebyla schopna indikovat odstín slovesného děje/stavu vyjadřovaný daným slovesem, zejména vid. Tato vlastnost byla nevýhodná především u neprefigovaných sloves, u nichž nemohly ani prefix a ani nulová kmenotvorná dostatečně signalizovat, jestli je sloveso dokonavé, nebo nedokonavé. Slovesa s nulovou kmenotvornou příponou tedy přecházela do jiných slovesných tříd (přesněji měnila své infinitivní či prézentní téma), přičemž tento přechod zpravidla korespondoval s jejich videm a byl umožněn a) některou z původních slovesných forem (obvykle infinitivního kmene), b) některou z vidových opozic (více níže).

Dokonavá slovesa přešla zpravidla do II.A podtřídy, což bylo umožněno společnou formou *l*-ového a pasivního participia:

l-ové participium ***lehl, -a, -o***
inf. *léci*, sg. 1. os. *lahu*, 2. os. *ležeš* ⟶ inf. *lehnúti*, sg. 1. os. *lehnu*, 2. os. *lehneš*

l-ové participium ***sědl, -a, -o***
inf. *siesti*, sg. 1. os. *sadu*, 2. os. *sědeš* ⟶ inf. *sednúti*, sg. 1. os. *sednu*, 2. os. *sedneš*

l-ové participium ***vrhl, -a, -o***
inf. *vrci*, sg. 1. os. *vrhu*, 2. os. *vržeš* ⟶ inf. *vrhnúti*, sg. 1. os. *vrhnu*, 2. os. *vrhneš*

Jen nemnohá nedokonavá slovesa I.A podtřídy přešla do II.A třídy:

l-ové participium ***vládl, -a, -o***
inf. *vlásti*, sg. 1. os. *vladu*, 2. os. *vladeš* ⟶ inf. *vládnúti*, sg. 1. os. *vládnu*, 2. os. *vládneš*

l-ové participium ***žehl, -a, -o***
inf. *žéci*, sg. 1. os. *žhu*, 2. os. *žžeš* ⟶ inf. *žhnúti*, sg. 1. os. *žhnu*, 2. os. *žhneš*

Nedokonavá slovesa I.A podtřídy přecházela především do V.A podtřídy, neboť tato slovesa byla tradičním imperfektivním protějškem sloves II. třídy:

bósti, bodu, bodeš ⟶ bodati, bodaju, bodáš
hrýzti, hryzu, hryzeš ⟶ hryzati, hryzaju, hryzáš
skýsti, skytu, skyteš ⟶ skytati, skytám, skytáš

A protože (jak už bylo řečeno) obvyklým dokonavým protějškem sloves V.A podtřídy, byla slovesa II. třídy, vytvořily se k těmto nedokonavým slovesům V. třídy dokonavé protějšky třídy II.:

bodati, bodaju, bodáš – bodnúti, bodnu, bodneš
hryzati, hryzaju, hryzáš – hryznúti, hryznu, hryzneš
skytati, skytám, skytáš – skytnúti, skytnu, skytneš

V některých případech byla stará nedokonavá slovesa nahrazena svými původně iterativními protějšky:

čřieti, čru, čřeš ⟶ čerpati, čerpám, čerpáš
súti, spu, speš ⟶ sypati, sypu, sypeš
žieti, žmu, žmeš ⟶ ždímati, ždímám, ždímáš

Některá slovesa přešla do IV.A podtřídy (k typu *prositi*), což lze interpretovat jako výsledek tendence formálně manifestovat jejich faktitivní význam nebo tranzitivnost (což slovesa IV. třídy zpravidla vyjadřují). Změna příslušnosti ke slovesné třídě byla umožněna nejen významem těchto sloves, ale také formou pasivního participia:

n-ové participium ***poléčen, -a, -o***
poléci, poleku, polečeš ⟶ poléčiti, poléču, poléčíš

n-ové participium ***spasen, -a, -o***
spásti, spasu, spaseš ⟶ spasiti, spas´u, spasíš

U dvou sloves umožnila změna kmenotvorných sufixů odlišení tvarové homonymie: 1. ***střieci***, *střěhu, střěžeš ⟶ střěžiti, střěžu, střěžíš*, 2. ***stříci***, *střihu, střižeš ⟶* ***stříci***, *stříhaju, stříháš.*

Jen ojediněle přešla slovesa typu *bráti* (I.A.1) k slovesům typu *krýti* nebo *dělati*:

ssáti, ssu, sseš ⟶ *ssáti, ssaju, ssaješ*
tkáti, tku, tčeš ⟶ *tkáti, tkám, tkáš*

3. Sjednocení kořene infinitivního a prézentního kmene

Hláskové změny vedly v některých případech k tvarovému odcizení podob kořene v infinitivním kmeni od podob kořene v kmeni prézentním. Proto došlo k sjednocení slovesných forem obou kmenů tak, aby byla dostatečně manifestována identita lexikálního kořene:

pieti, pnu, pneš ⟶ *pnouti, pnu, pneš*
jieti, jmu, jmeš ⟶ *jmouti, jmu, jmeš*
žieti, žnu, žneš ⟶ *žnouti, žnu, žneš*

Jak je z citovaného přehledu patrno, u sloves I. třídy typu *pieti* bylo vyrovnání podob infinitivního a prézentního kmene spjato s přehodnocením jejich morfematické struktury a následným přechodem ke slovesům II. třídy (nejprve došlo k reanalýze *pn-u, pne-š* ⟶ *p-nu, p-neš,* posléze ke vzniku podoby infinitivního kmene: *pie-ti, pja-l, pja-tý* ⟶ *p-nou-ti, p-nu-l, p-nu-tý*). Tlak na změnu podob infinitivního kmene byl silnější u sloves, jejichž formy byly po provedení monoftongizace *ie* > *í* homonymní s infinitivy jiných sloves (*píti, piju, piješ* X *píti, pnu, pneš; jíti, jdu, jdeš* X *jíti, jmu, jmeš; žíti, žiju, žiješ* X *žíti, žnu, žneš*). U sloves typu *začieti*, která touto homonymií postižena nejsou, nebyl tlak systému tak silný a formy s *-nu-* začaly do infinitivního kmene pronikat s mnohem menší intenzitou, a tak průběh této změny

můžeme pozorovat ještě v současné češtině *přetít/přetnout, začít/začnout*. Tento vývoj je však možné dát do souvislosti s vývojem forem infinitivního kmene sloves II. třídy typu *tisknúti*. Některé neurčité formy uvedených sloves byly tvořeny rovnou z kořene infinitivního kmene: např. *l*-ové participium *tiskl, -a, -o, n*-ové participium *tiščen, -a, -o* nebo *s*-ové participium *vy-tisk, -ši, -še*. I do těchto slovesných tvarů v dalším vývoji pronikly formy s infinitivním tématem *-nú-* > *-nou-*, které mají v současné češtině status stylových variant *tiskl – tisknul, tištěn – tisknut, tisk – tisknuv*.

Unifikace podob kořene infinitivního a prézentního kmene se projevila také u sloves I. a III. třídy, ve kterých byl rozdíl mezi infinitivním a prézentním kmenem způsoben odlišným vývojem slabičných a neslabičných **-u-, -i-*:

žíti, živu, živeš ⟶ *žíti, žiju, žiješ*
ščváti, ščuju, ščuješ ⟶ *štváti, štvu, štveš*

U některých sloves byl proces vyrovnávání podob prézentního a infinitivního kmene oboustranný, a tak vznikly dvě sady tvarů (jeden podle kmene infinitivního, druhý podle prézentního):

dmúti, dmu, dmeš ⟶ *dmouti, dmu, dmeš* X *douti, duji, duješ*
kovati, kuju, kuješ ⟶ *kovati, kovám, kováš* X *kouti, kuji, kuješ*

4. Sjednocení forem v rámci paradigmatu

S předchozí tendencí souvisí úzce také další, která vede ke sjednocení podob kořene v rámci jednoho kmene. Zejména jde o

odstranění alternací způsobených v prézentním kmeni jednak palatalizací, jednak odlišným vývojem kvantity:

(*třieti*) *t**r**u, t**ř**eš* → *t**ř**u, t**ř**eš*
(*bráti*) *b**e**ru, b**é**řeš* → *b**e**ru, b**e**reš*
(*moci*) *m**o**hu, m**ó**žeš* → *m**ů**žu, m**ů**žeš*

5. Přechod mezi slovesy I. a V. třídy

Jak již bylo řečeno, během historického vývoje se u sloves I. třídy typu *mazati* ztratilo povědomí o původní vnitřní struktuře prézentního kmene, tvořeného v psl. sufixem **-je-*. Jestliže dané alternace způsobené neslabičným *-j-* byly neproduktivní (tzn. nevyskytovaly se v jiných formách daného paradigmatu), stávaly se neinterpretovatelnými, a tím se vytvořily podmínky příhodné pro unifikační proces sjednocující fonologickou podobu zakončení kořene. Čeština k tomuto účelu využila typ *dělati*, který se slovesy typu *mazati* sdílel shodný infinitivní kmen (tvořený sufixem *-a-*). Tomuto procesu podlehla zejména slovesa s alternacemi *t ~ c*:

létati
*lé**c**u, lé**c**eš* → *lé**t**ám, lé**t**áš*
trestati
*tres**c**u, tres**c**eš* → *tres**t**ám, tres**t**áš*

Posléze se přidala slovesa s dalšími alternacemi, jako byly *d ~ z, h ~ ž, ch ~ š, k ~ č, sk ~ šč, r ~ ř, zd ~ žď*:

hlodati
*hlo**z**u, hlo**z**eš* → *hlo**d**ám, hlo**d**áš*
kulhati
*kul**ž**u, kul**ž**eš* → *kul**h**ám, kul**h**áš*

dýchati

*dýšu, dýšeš → dý**ch**ám, dý**ch**áš*

Tento proces však nebyl v češtině završen, jelikož si některá slovesa zachovala původní příslušnost k typu *mazati*. Zejména se to týká: 1. některých sloves, u nichž jsou alternace podpořeny slovotvorně (*lháti, lžu, lžeš* – deverbativní substantivum *lež*; *plakati, pláču, pláčeš* – deverbativní substantivum *pláč*); 2. sloves vyznačujících se alternacemi *s ~ š a z ~ ž* (*psáti, píšu, píšeš; řezati, řežu, řežeš*), 3. sloves zakončených na souhlásku (retnici nebo *l*), která po depalatalizacích nepodléhala alternacím: *sypati, sypu, sypeš; třepati, třepu, třepeš; kašlati, kašlu, kašleš; stláti, stelu, steleš.* Nicméně i u těchto sloves se ustálily paralelní formy prézentního kmene podle typu *dělati*: *vržeš/vrzáš, třepeš/třepáš.* Paralelní formy se vyskytovaly zejména u sloves s kořenem končícím na labiálu, což zpětně ovlivnilo také slovesa typu *dělati* s kořenem končícím na retnici, u kterých se začaly objevovat formy I. třídy (typu *bráti* nebo *mazati*): *lámáš → lámeš, kousáš → koušeš, plaváš → plaveš.*

Skutečnost, že je tento proces motivován snahou sjednotit fonologickou strukturu prézentního kmene, potvrzují některé ojedinělé přechody sloves typu *bráti* ke slovesům typu *dělati*:

tkáti

*t**k**u, t**č**eš → t**k**ám, t**k**áš*

Přechod sloves od typu *mazati* k typu *dělati* začal již ve 14. stol., nicméně nejvyšší intenzity dosáhl ve století 15. Typický je zejména pro západní polovinu českého jazykového území. Původní stav zůstal zachován v severní části východomoravských dialektů a jižní části dialektů slezskočeských: *kdáčeš, léceš, žebřeš.* V ojedinělých případech také v širším moravském areálu: *chlaščeš, šepceš.* Podobně i jinde na Mora-

vě lze sledovat proces právě opačný, tj. přechod od typu dělati k typu *mazati* (či *bráti*): *kulháš* → *kulžeš, stříkáš* → *stříčeš*.

KONJUGACE - TABULKY SLOVESNÝCH FOREM

Předložené tabulky mají přehledový charakter a slouží k výukovým účelům. Proto jsou zde prezentovány také formy rekonstruované, ve stč. nedoložené, jako jsou např. některé tvary aoristu asigmatického (informace o zastoupení jednotlivých forem ve stč. památkách lze najít v Gebauerovi 1898; Trávníčkovi 1935 a Dostálovi 1967).

I. třída, prézentní téma -e-

I.A třída, infinitivní téma -Ø-

I.A.1 Typ *vésti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*vedu*	*vedevě / -va*[14]	*vedeme / -em / -emy*
2.	*vedeš*	*vedeta*	*vedete*
3.	*vede*	*vedeta*	*vedú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*veďvě / -va*	*veďme / -my*
2.	*vedi / veď*	*veďta*	*veďte*
3.	*vedi / veď*	*veďta*	*veďte*

[14] Mladší novotvary 1. os. du. *-ma*, doložené v textech 15. stol., v tabulkách neuvádíme.

Aorist asigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*ved*	*vedově / -va*	*vedom / -my / -me*
2.	*vede*	*vedeta*	*vedete*
3.	*vede*	*vedeta*	*vedu / -ú*

Aorist sigmatický mladší

os.	singulár	duál	plurál
1.	*vedech*	*vedechově / -va*	*vedechom / -my / -me*
2.	–	*vedesta / -šta*	*vedeste / -šte*
3.	–	*vedesta / -šta*	*vedechu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*vediech*	*vediechově / -va*	*vediechom / -my / -me*
2.	*vedieše*	*vediešta / -sta*	*vediešte / -ste*
3.	*vedieše*	*vediešta / -sta*	*vediechu*

Supinum: *vest*
Participium *l*-ové: *vedl, vedla, vedlo*

Participium *nt*-ové: *veda, vedúc*(*i*)*, vedúc*(*e*)

Participium *s*-ové: *ved, vedši, vedše*

Participium pasivní: *veden, vedena, vedeno*

I.A.2 Typ *péci*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*peku*	*pečevě / -va*	*pečeme / -em / -emy*
2.	*pečeš*	*pečeta*	*pečete*
3.	*peče*	*pečeta*	*pekú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*pecvě / -va*	*pecme / -my*
2.	*peci / pec*	*pecta*	*pecte*
3.	*peci / pec*	*pecta*	*pecte*

Aorist asigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*pek*	*pekově* (*-va*)	*pekom*
2.	*peče*	*pečeta*	*pečete*
3.	*peče*	*pečeta*	*peku* / *-ú*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*řěch*	*řěchově* / *-va*	*řěchom* / *-me* / *-my*
2.	–	*řěsta* / *-šta*	*řěste* / *-šte*
3.	–	*řěsta* / *-šta*	*řěchu*

Aorist sigmatický mladší

os.	singulár	duál	plurál
1.	*pečech*	*pečechově* / *-va*	*pečechom* / *-me* / *-my*
2.	–	*pečesta* / *-šta*	*pečeste* / *-šte*
3.	–	*pečesta*	*pečechu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*pečiech*	*pečiechově / -va*	*pečiechom / -my / -me*
2.	*pečieše*	*pečiešta / -sta*	*pečiešte / -ste*
3.	*pečieše*	*pečiešta / -sta*	*pečiechu*

Supinum: *pec*
Participium *l*-ové: *pekl, pekla, peklo*
Participium *nt*-ové: *peka, pekúc*(*i*)*, pekúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *pek, pekši, pekše*
Participium pasivní: *pečen, pečena, pečeno*

I.A.3 Typ *mřieti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*mru*	*mřevě / -va*	*mřeme / -em / -emy*
2.	*mřeš*	*mřeta*	*mřete*
3.	*mře*	*mřeta*	*mrú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*mřěvě / -va*	*mřěme / -em / -emy*
2.	*mři*	*mřěta*	*mřěte*
3.	*mři*	*mřěta*	*mřěte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*mřěch*	*mřěchově / -va*	*mřěchom / -me / -my*
2.	*mřě*	*mřěsta / -šta*	*mřěste / -šte*
3.	*mřě*	*mřěsta / -šta*	*mřěchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*mřiech*	*mřiechově / -va*	*mřiechom / -my / -me*
2.	*mřieše*	*mřiešta / -sta*	*mřiešte / -ste*
3.	*mřieše*	*mřiešta / -sta*	*mřiechu*

Supinum: *mřět*
Participium *l*-ové: *mřěl, mřěla, mřělo* (*umrl, -a, -o*)

Participium *nt*-ové: *mra, mrúc*(*i*)*, mrúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *mřěv, mřěvši, mřěvše*
Participium pasivní: *mřěn, mřěna, mřěno* (*trt, -a, -o / třět, -a, -o*)

I.A.4 Typ *pieti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*pnu*	*pnevě / -va*	*pneme / -em / -emy*
2.	*pneš*	*pneta*	*pnete*
3.	*pne*	*pneta*	*pnú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*pněvě / -va*	*pněme / -my*
2.	*pni*	*pněta*	*pněte*
3.	*pni*	*pněta*	*pněte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*pěch*	*pěchově / -va*	*pěchom / -me / -my*
2.	*pě*	*pěsta / -šta*	*pěste / -šte*
3.	*pě*	*pěsta / -šta*	*pěchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*pniech*	*pniechově / -va*	*pniechom / -my / -me*
2.	*pnieše*	*pniešta / -sta*	*pniešte / -ste*
3.	*pnieše*	*pniešta / -sta*	*pniechu*

Supinum: **pat* (*žat, vzat*)
Participium *l*-ové: *pal, pala, palo, pěli* (*pjal, -a, -o / pnul, -a, -o*)
Participium *nt*-ové: *pna, pnúc*(*i*)*, pnúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *pen, penši, penše* (*pav, pěvši, -še / pjav, -ši, -še / pnuv, -ši, -še*)
Participium pasivní: *pat, pata, pato / pjat, pjata, pjato / pnut, pnuta, pnuto*

I.B třída, infinitivní téma *-a-*

I.B.1 Typ *bráti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*beru*	*béřevě / -va*	*béřeme / -em / -emy*
2.	*béřeš*	*béřeta*	*béřete*
3.	*béře*	*béřeta*	*berú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*beřvě / -va*	*beřme / -my*
2.	*beři / beř*	*beřta*	*beřte*
3.	*beři / beř*	*beřta*	*beřte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*brach*	*brachově / -va*	*brachom / -me / -my*
2.	*bra*	*brasta / -šta*	*braste / -šte*
3.	*bra*	*brasta / -šta*	*brachu*

Imperfektum

Ze základu prézentního kmene

os.	singulár	duál	plurál
1.	*beřiech*	*beřiechově / -va*	*beřiechom / -my / -me*
2.	*beřieše*	*beřiešta / -sta*	*beřiešte / -ste*
3.	*beřieše*	*beřiešta / -sta*	*beřiechu*

Z infinitivního kmene

os.	singulár	duál	plurál
1.	*brách*	*bráchově / -va*	*bráchom / -my / -me*
2.	*bráše*	*brášta / -sta*	*brášte / -ste*
3.	*bráše*	*brášta / -sta*	*bráchu*

Supinum: *brat*
Participium *l*-ové: *bral, brala, bralo*
Participium *nt*-ové: *bera, berúc*(*i*)*, berúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *brav, bravši, bravše*
Participium pasivní: *brán, brána, bráno*

I.B.2 Typ *mazati* (v psl. III. třída)

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*mažu*	*maževě / -va*	*mažeme / -em / -emy*
2.	*mažeš*	*mažeta*	*mažete*
3.	*maže*	*mažeta*	*mažú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*mažěvě / mažvě / -va*	*mažěme / mažme / -em / -emy*
2.	*maži*	*mažěta / mažta*	*mažěte / mažte*
3.	*maži*	*mažěta / mažta*	*mažěte / mažte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*mazach*	*mazachově / -va*	*mazachom / -me / -my*
2.	*maza*	*mazasta / -šta*	*mazaste / -šte*
3.	*maza*	*mazasta / -šta*	*mazachu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*mazách*	*mazáchově / -va*	*mazáchom / -my / -me*
2.	*mazáše*	*mazášta / -sta*	*mazášte / -ste*
3.	*mazáše*	*mazášta / -sta*	*mazáchu*

Supinum: *mazat*
Participium *l*-ové: *mazal, mazala, mazalo*
Participium *nt*-ové: *mažě, mažúc*(*i*), *mažúc*(*e*) / *mazaje, mazajíc*(*i*), *mazajíc*(*e*)
Participium *s*-ové: *mazav, mazavši, mazavše*
Participium pasivní: *mazán, mazána, mazáno*

II. třída, prézentní téma -ne-

II.A Typ *tisknúti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*tisknu*	*tisknevě / -va*	*tiskneme / -em / -emy*
2.	*tiskneš*	*tiskneta*	*tisknete*
3.	*tiskne*	*tiskneta*	*tisknú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*tiskněvě / -va*	*tiskněme / -em / -emy*
2.	*tiskni*	*tiskněta*	*tiskněte*
3.	*tiskni*	*tiskněta*	*tiskněte*

Aorist asigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*tisk*	*tiskově* (*-va*)	*tiskom*
2.	*tišče*	*tiščeta*	*tiščete*
3.	*tišče*	*tiščeta*	*tiskú* / *-u

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*tisknuch*	*tisknuchově / -va*	*tisknuchom / -me / -my*
2.	*tisknu*	*tisknusta / -šta*	*tisknuste / -šte*
3.	*tisknu*	*tisknusta / -šta*	*tisknuchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*tiskniech*	*tiskniechově / -va*	*tiskniechom / -my / -me*
2.	*tisknieše*	*tiskniešta / -sta*	*tiskniešte / -ste*
3.	*tisknieše*	*tiskniešta / -sta*	*tiskniechu*

Supinum: **tisknút*
Participium *l*-ové: *tiskl, tiskla, tisklo* (*tisknul, -a, -o*)

Participium *nt*-ové: *tiskna, tisknúc*(*i*), *tisknúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *tisk, tiskši, tiskše* (*tisknuv, -vši, -vše*)
Participium pasivní: *tiščen, tiščena, tiščeno / tisknut, tisknuta, tisknuto*

II.B Typ *minúti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*minu*	*minevě / -va*	*mineme / -em / -emy*
2.	*mineš*	*mineta*	*minete*
3.	*mine*	*mineta*	*minú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*miňvě / -va*	*miňme / -emy*
2.	*miň*	*miňta*	*miňte*
3.	*miň*	*miňta*	*miňte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*minuch*	*minuchově / -va*	*minuchom / -me / -my*
2.	*minu*	*minusta / -šta*	*minuste / -šte*
3.	*minu*	*minusta / -šta*	*minuchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*miniech*	*miniechově / -va*	*miniechom / -my / -me*
2.	*minieše*	*miniešta / -sta*	*miniešte / -ste*
3.	*minieše*	*miniešta / -sta*	*miniechu*

Supinum: **minút*
Participium *l*-ové: *minul, minula, minulo*
Participium *nt*-ové: *mina, minúc*(*i*)*, minúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *minuv, minuvši, minuvše*
Participium pasivní: *minut, minuta, minuto*

III. třída, prézentní téma -je-

III.A třída, infinitivní téma -Ø- (etymologicky viděno atematické)

Typ *krýti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*kryju*	*kryjevě / -va*	*kryjeme / -em / -emy*
2.	*kryješ*	*kryjeta*	*kryjete*
3.	*kryje*	*kryjeta*	*kryjú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*krývě / -va*	*krýme / -my / kryjme*
2.	*krý / kryj*	*krýta*	*krýte / kryjte*
3.	*krý / kryj*	*krýta*	*krýte / kryjte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*krych*	*krychově / -va*	*krychom / -me / -my*
2.	*kry*	*krysta / -šta*	*kryste / -šte*
3.	*kry*	*krysta / -šta*	*krychu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*kryjiech*	*kryjiechově / -va*	*kryjiechom / -my / -me*
2.	*kryjieše*	*kryjiešta / -sta*	*kryjiešte / -ste*
3.	*kryjieše*	*kryjiešta / -sta*	*kryjiechu*

Supinum: *kryt*
Participium *l*-ové: *kryl, kryla, krylo*
Participium *nt*-ové: *kryjě, kryjúc*(*i*)*, kryjúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *kryv, kryvši, kryvše*
Participium pasivní: *kryt, kryta, kryto / hřen, hřena, hřeno* (*hřěn, hřěna, hřěno*)

III.B třída, infinitivní téma *-ova-* (etymologicky viděno *-a-*)

Typ *kupovati*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*kupuju*	*kupujevě / -va*	*kupujeme / -em / -emy*
2.	*kupuješ*	*kupujeta*	*kupujete*
3.	*kupuje*	*kupujeta*	*kupujú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*kupujvě / -va*	*kupujme / -my*
2.	*kupuj*	*kupujta*	*kupujte*
3.	*kupuj*	*kupujta*	*kupujte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*kupovach*	*kupovachově / -va*	*kupovachom / -me / -my*

2.	*kupova*	*kupovasta / -šta*	*kupovaste / -šte*
3.	*kupova*	*kupovasta / -šta*	*kupovachu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*kupovách*	*kupováchově / -va*	*kupováchom / -my / -me*
2.	*kupováše*	*kupovášta / -sta*	*kupovášte / -ste*
3.	*kupováše*	*kupovášta / -sta*	*kupováchu*

Supinum: *kupovat*
Participium *l*-ové: *kupoval, kupovala, kupovalo*
Participium *nt*-ové: *kupujě, kupujúc*(*i*), *kupujúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *kupovav, kupovavši, kupovavše*
Participium pasivní: *kupován, kupována, kupováno*

IV. třída, prézentní téma *-i-*

IV.A třída, infinitivní téma *-i-*

Typ *prositi*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*prošu*	*prosívě / -va*	*prosíme / -em / -emy*
2.	*prosíš*	*prosíta*	*prosíte*
3.	*prosí*	*prosíta*	*prosie*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*prosivě / -va* *prosvě / -va*	*prosim / -me / -my* *prosme / -my*
2.	*prosi / pros*	*prosita / prosta*	*prosite / proste*
3.	*prosi / pros*	*prosita / prosta*	*prosite / proste*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*prosich*	*prosichově / -va*	*prosichom / -me / -my*
2.	*prosi*	*prosista / -šta*	*prosiste / -šte*
3.	*prosi*	*prosista / -šta*	*prosichu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*prosiech*	*prosiechově / -va*	*prosiechom / -my / -me*
2.	*prosieše*	*prosiešta / -sta*	*prosiešte / -ste*
3.	*prosieše*	*prosiešta / -sta*	*prosiechu*

Supinum: *prosit*
Participium *l*-ové: *prosil, prosila, prosilo*
Participium *nt*-ové: *prosě, prosiec*(*i*)*, prosiec*(*e*)
Participium *s*-ové: *prosiv, prosivši, prosivše*
Participium pasivní: *prošen, prošena, prošeno*

IV.B třída, infinitivní téma *-ě-* (*-a-*)

Typ *trpěti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*trp´u*	*trpívě / -va*	*trpíme / -em / -emy*
2.	*trpíš*	*trpíta*	*trpíte*
3.	*trpí*	*trpíta*	*trpie*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*trpivě / -va* *trpvě / -va*	*trpim / trpme / -my*
2.	*trpi / trp*	*trpita / trpta*	*trpite / trpte*
3.	*trpi / trp*	*trpita / trpta*	*trpite / trpte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*trpěch*	*trpěchově / -va*	*trpěchom / -me / -my*
2.	*trpě*	*trpěsta / -šta*	*trpěste / -šte*
3.	*trpě*	*trpěsta / -šta*	*trpěchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*trpiech*	*trpiechově / -va*	*trpiechom / -my / -me*
2.	*trpieše*	*trpiešta / -sta*	*trpiešte / -ste*
3.	*trpieše*	*trpiešta / -sta*	*trpiechu*

Supinum: *trpět* (*slyšat*)
Participium *l*-ové: *trpěl, trpěla, trpělo* (*slyšal, -a, -o, slyšěli*)
Participium *nt*-ové: *trpě, trpiec*(*i*)*, trpiec*(*e*)
Participium *s*-ové: *trpěv, trpěvši, trpěvše (uslyšav, uslyšěvši, uslyšěvše)*
Participium pasivní: *trpěn, trpěna, trpěno* / *trpien, -a, -o* (*slyšán, -a, -o, slyšěni*)

Typ *spáti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*sp´u / šp´u*	*spívě / -va*	*spíme / -em / -emy*
2.	*spíš*	*spíta*	*spíte*
3.	*spí*	*spíta*	*spie*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*spivě / -va*	*spim / -me / -my*
2.	*spi*	*spita*	*spite*
3.	*spi*	*spita*	*spite*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*spach*	*spachově / -va*	*spachom / -me / -my*
2.	*spa*	*spasta / -šta*	*spaste / -šte*
3.	*spa*	*spasta / -šta*	*spachu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*spách*	*spáchově / -va*	*spáchom / -my / -me*
2.	*spáše*	*spášta / -sta*	*spášte / -ste*
3.	*spáše*	*spášta / -sta*	*spáchu*

Slovesa *báti sě, boju sě, bojíš sě, státi, stoju stojíš* měla podobně jako slovesa typu *bráti* dvě sady imperfektivních forem sg. 1. os. *bách / bojiech,* 2. a 3. os. *báše / bojieše,*

Supinum: *spat*
Participium *l*-ové: *spal, spala, spalo*
Participium *nt*-ové: *spě, spiec*(*i*)*, spiec*(*e*) (*sp´úci*)
Participium *s*-ové: *spav, spavši, spavše*
Participium pasivní: *-spán, -spána, -spáno*

V. třída, prézentní téma *-á-, -ie-*

V.A třída, infinitivní téma *-a-*

Typ *dělati*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*dělaju*	*dělávě / -va*	*děláme / -em / -emy*
2.	*děláš*	*děláta*	*děláte*
3.	*dělá*	*děláta*	*dělajú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*dělajvě / -va*	*dělajme / -my*
2.	*dělaj*	*dělajta*	*dělajte*
3.	*dělaj*	*dělajta*	*dělajte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*dělach*	*dělachově / -va*	*dělachom / -me / -my*
2.	*děla*	*dělasta / -šta*	*dělaste / -šte*
3.	*děla*	*dělasta / -šta*	*dělachu*

Imperfektum

Ze základu prézentního kmene

os.	singulár	duál	plurál
1.	*dělajiech*	*dělajiechově / -va*	*dělajiechom / -my / -me*
2.	*dělajieše*	*dělajiešta / -sta*	*dělajiešte / -ste*
3.	*dělajieše*	*dělajiešta / -sta*	*dělajiechu*

Z infinitivního kmene

os.	singulár	duál	plurál
1.	*dělách*	*děláchově / -va*	*děláchom / -my / -me*
2.	*děláše*	*dělášta / -sta*	*dělášte / -ste*
3.	*děláše*	*dělášta / -sta*	*děláchu*

Supinum: *dělat*
Participium *l*-ové: *dělal, dělala, dělalo*
Participium *nt*-ové: *dělajě, dělajúc*(*i*)*, dělajúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *dělav, dělavši, dělavše*
Participium pasivní: *dělán, dělána, děláno*

V.B třída, infinitivní téma *-ie-*

Typ *sázěti* (*uměti*)

Vývojově by tento typ bylo možno dělit na dva typy: a) *sázěti* (při kontrakci vzniklo měkčící *-á-*: **sádz´áš*), b) *uměti* (při kontrakci vzniklo dlouhé jať *-ē̆-*: **umē̆š*). Po provedení přehlásky *´a* > *ě* se však oba typy sjednotily. Jelikož slovesa typu *sázěti* obsahovala na konci kořene *-a-*, vyznačuje se jejich paradigma alternací *a* ~ *ě* (*ē̆*), vzniklou rozdílným vývojem *a* v pozici před měkkou nebo tvrdou souhláskou.

Po provedení diftongizace dlouhého jať a jeho následné monoftongizaci se kmenotvorná přípona změnila na dlouhé *-í-* (čímž se tato slovesa přesunula do IV. slovesné třídy).

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*sázěju*	*sázievě / -va*	*sázieme / -em / -emy*
2.	*sázieš*	*sázieta*	*sázieteе*
3.	*sázie*	*sázieta*	*sázějú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*sázějvě / -va*	*sázějme / -my*
2.	*sázěj*	*sázějta*	*sázějte*
3.	*sázěj*	*sázějta*	*sázějte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*sázěch*	*sázěchově / -va*	*sázěchom / -me / -my*
2.	*sázě*	*sázěsta / -šta*	*sázěste / -šte*
3.	*sázě*	*sázěsta / -šta*	*sázěchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*sáziech*	*sáziechově / -va*	*sáziechom / -my / -me*
2.	*sázieše*	*sáziešta / -sta*	*sáziešte / -ste*
3.	*sázieše*	*sáziešta / -sta*	*sáziechu*

U sloves podtypu *sázěti* nejsou doloženy dlouhé formy imperfekta sg. 1. os. *sázajiech*, 2. a 3. os. *sázieše…*, i když jsou teoreticky možné. Naproti tomu u sloves podtypu *uměti* takové

dubletní formy doloženy jsou: sg. 1. os. *umějiech / umiech,* 2. a 3. os. *umějieše / umieše.*

Supinum: *sázat*
Participium *l*-ové: *sázal, sázala, sázalo, sáželi*
Participium *nt*-ové: *sážějě, sážějúc*(*i*)*, sážějúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *sázav, sáževši, sáževše*
Participium pasivní: *sázán, sázána, sázáno, sáženi*

V.C třída, infinitivní téma *-Ø-*

Tuto podtřídu tvořila nemnohá slovesa *bíti, hníti, líti, píti, víti*, u nichž se na rozdíl od sloves V.A a V.B podtřídy prosadila kontrakce také v 1. os. sg. a 3. os. pl. Od 15. století se tato slovesa vrátila do III.A třídy slovesné (tento přechod umožnila shodná struktura infinitivu *bí-Ø-ti – krý-Ø-ti*).

Typ *bíti*

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*b´ú*	*bievě / -va*	*bieme / -em / -emy*
2.	*bieš*	*bieta*	*biete*
3.	*bie*	*bieta*	*b´ú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*bívě / -va*	*bíme / -my* *bijme / -my*
2.	*bí / bij*	*bíta*	*bíte / bijte*
3.	*bí / bij*	*bíta*	*bíte / bijte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*bich*	*bichově / -va*	*bichom / -me / -my*
2.	*bi*	*bista / -šta*	*biste / -šte*
3.	*bi*	*bista / -šta*	*bichu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*biech*	*biechově / -va*	*biechom / -my / -me*
2.	*bieše*	*biešta / -sta*	*biešte / -ste*
3.	*bieše*	*biešta / -sta*	*biechu*

Supinum: *bit*
Participium *l*-ové: *bil, bila, bilo*
Participium *nt*-ové: *bie, b´úc*(*i*)*, b´úc*(*e*)
Participium *s*-ové: *biv, bivši, bivše*
Participium pasivní: *bit, bita, bito*

ATEMATICKÁ SLOVESA

Původní atematická stč. slovesa jsou odlišena tučným řezem písma.

Býti

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*jsem / sem*	*jsvě / svě / -va*	*jsme / sme / -my*
2.	*jsi / si / js / s*	*jsta / sva*	*jste / ste*
3.	*jest / je / nenie*	*jsta / sva*	*sú / jsú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*buděvě / -va*	*buděme / -m / -my* *buďme / -my*
2.	*budi / buď*	*buděta*	*buděte / buďte*
3.	*budi / buď*	*buděta*	*buděte / buďte*

Aorist sigmatický

Z kmene **bhē-* (tyto formy jsou doloženy jen ve 2. a 3. os. sg.)

os.	singulár	duál	plurál
1.	**běch*	*běchově / -va*	*běchom / -me / -my*
2.	*bě*	*běsta / -šta*	*běste / -šte*
3.	*bě*	*běsta / -šta*	*běchu*

Z kmene **bhū-*

os.	singulár	duál	plurál
1.	*bych*	*bychově / -va*	*bychom / -me / -my*
2.	*by*	*bysta / -šta*	*byste / -šte*
3.	*by*	*bysta / -šta*	*bychu*

Imperfektum

Z kmene **bhē-*

os.	singulár	duál	plurál
1.	*biech*	*biechově / -va*	*biechom / -my / -me*
2.	*bieše*	*biešta / -sta*	*biešte / -ste*
3.	*bieše*	*biešta / -sta*	*biechu*

Z tvarotvorného základu **bǫd-*

os.	singulár	duál	plurál
1.	*budiech*	*budiechově / -va*	*budiechom / -my / -me*
2.	*budieše*	*budiešta / -sta*	*budiešte / -ste*
3.	*budieše*	*budiešta / -sta*	*budiechu*

Futurum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*budu*	*budevě / -va*	*budeme / -em / -emy*
2.	*budeš*	*budeta*	*budete*
3.	*bude*	*budeta*	*budú*

Supinum: *byt*
Participium *l*-ové: *byl, byla, bylo*
Participium *nt*-ové: *sa / jsa , súc*(*i*) */ jsúc*(*i*), *súc*(*e*) */jsúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *byv, byvši, byvše*
Participium pasivní: – (dějové substantivum *bytie*)

Dáti

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*dám*	*dávě / -va*	*dáme / -me / -my*
2.	*dáš*	*dáta*	*dáte*
3.	*dá*	*dáta*	*dadie / dají*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*dajvě / -va*	*dajme / my*
2.	*daj*	*dajta*	*dajte*
3.	*daj*	*dajta*	*dajte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*dach*	*dachově / -va*	*dachom / -me / -my*
2.	*da*	*dasta / -šta*	*daste / -šte*
3.	*da*	*dasta / -šta*	*dachu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*dadiech*	*dadiechově / -va*	*dadiechom / -my / -me*
2.	*dadieše*	*dadiešta / -sta*	*dadiešte / -ste*
3.	*dadieše*	*dadiešta / -sta*	*dadiechu*

Supinum: *dat*
Participium *l*-ové: *dal, dala, dalo*
Participium *nt*-ové: *dada / daje, dadúc*(*i*) / *dajíc*(*i*), *dadúc*(*e*) / *dajíc*(*e*)
Participium *s*-ové: *dav, davši, davše*
Participium pasivní: *dán, dána, dáno*

Jiesti

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*jiem*	*jievě / -va*	*jieme / -me / -my*
2.	*jieš*	*jieta*	*jieste / jiete*
3.	*jie*	*jieta*	*jědie / jí*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*jězvě / -va*	*jězme / my*
2.	*jěz*	*jězta*	*jězte*
3.	*jěz*	*jězta*	*jězte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	**jěch*	*jěchově / -va*	*jěchom / -me / -my*
2.	*jě*	*jěsta / -šta*	*jěste / -šte*
3.	*jě*	*jěsta / -šta*	*jěchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*jědiech*	*jědiechově / -va*	*jědiechom / -my / -me*
2.	*jědieše*	*jědiešta / -sta*	*jědiešte / -ste*
3.	*jědieše*	*jědiešta / -sta*	*jědiechu*

Supinum: *jěst*
Participium *l*-ové: *jědl, jědla, jědlo*
Participium *nt*-ové: *jěda, jědúc*(*i*)*, jědúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *jěd, jědši, jědše*
Participium pasivní: *jeden, jedena, jedeno*

Jmieti

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*jmám*	*jmávě / -va*	*jmáme / -me / -my*
2.	*jmáš*	*jmáta*	*jmáte*
3.	*jmá*	*jmáta*	*jmajú*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*jmějvě / -va*	*jmějme / my*
2.	*jměj*	*jmějta*	*jmějte*
3.	*jměj*	*jmějta*	*jmějte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*jměch*	*jměchově / -va*	*jměchom / -me / -my*
2.	*jmě*	*jměsta / -šta*	*jměste / -šte*
3.	*jmě*	*jměsta / -šta*	*jměchu*

Imperfektum

Z infinitivního kmene

os.	singulár	duál	plurál
1.	*jmiech*	*jmiechově / -va*	*jmiechom / -my / -me*
2.	*jmieše*	*jmiešta / -sta*	*jmiešte / -ste*
3.	*jmieše*	*jmiešta / -sta*	*jmiechu*

Z prézentního kmene *jměj-*

os.	singulár	duál	plurál
1.	*jmějiech*	*jmějiechově / -va*	*jmějiechom / -my / -me*
2.	*jmějieše*	*jmějiešta / -sta*	*jmějiešte / -ste*
3.	*jmějieše*	*jmějiešta / -sta*	*jmějiechu*

Supinum: *jmět*
Participium *l*-ové: *jměl, jměla, jmělo*
Participium *nt*-ové: *jmajě, jmajúc*(*i*)*, jmajúc*(*e*)
Participium *s*-ové: *jměv, jměvši, jědše*
Participium pasivní: *jmien, jmiena, jmieno*

Věděti

Prézens

os.	singulár	duál	plurál
1.	*viem*	*vievě / -va*	*vieme / -me / -my*
2.	*vieš*	*viesta / vieta*	*viete*
3.	*vie*	*viesta / vieta*	*vědie / ví*

Imperativ

os.	singulár	duál	plurál
1.	–	*vězvě / -va*	*vězme / my*
2.	*věz*	*vězta*	*vězte*
3.	*věz*	*vězta*	*vězte*

Aorist sigmatický

os.	singulár	duál	plurál
1.	*věděch*	*věděchově / -va*	*věděchom / -me / -my*
2.	*věd*	*věděsta / -šta*	*věděste / -šte*
3.	*věd*	*věděsta / -šta*	*věděchu*

Imperfektum

os.	singulár	duál	plurál
1.	*vědiech*	*vědiechově / -va*	*vědiechom / -my / -me*
2.	*vědieše*	*vědiešta / -sta*	*vědiešte / -ste*
3.	*vědieše*	*vědiešta / -sta*	*vědiechu*

Supinum: *vědět*
Participium *l*-ové: *věděl, věděla, vědělo*
Participium *nt*-ové: *věda, vědúc(i), vědúc(e)*
Participium *s*-ové: *věděv, věděvši, věděvše*
Participium pasivní: *věděn, věděna, věděno / vědien, -a, -o*

VÝVOJ JEDNOTLIVÝCH SLOVESNÝCH FOREM A KATEGORIÍ

PRÉZENS

Tematická slovesa

Stč. se vyznačuje následujícím repertoárem osobních prézentních koncovek (podoby zvýrazněné tučným řezem písma navazují na formy psl.):

os.	sg.	du.	pl.
1.	***-u*** / ***-´u*** / *-ú* / *-m*	*-**vě*** / *-va* / *-ma*	*-me* / *-**m*** / *-**emy***
2.	*-**š***	*-**ta***	*-**te***
3.	*-Ø*	*-ta*	*-ú* / *-ie*

1. os. sg.

Uvedené osobní prézentní koncovky se připínaly k tematickému kmeni. U sloves I.–III. třídy koncovka 1. os. sg. *-u* (a také ve 3. os. pl. – viz níže) způsobila zánik předcházející tematického

vokálu: *nese-u* → *nesu* (tzv. Jakobsonovo pravidlo). Tuto změnu lze interpretovat jako snahu odstranit hiát, který se nachází na hranici dvou sousedících vokálů. Jiné řešení této situace lze pozorovat u sloves IV. třídy, kde se původní kmenotvorný vokál proměnil v psl. neslabičné *j*, které způsobilo jotaci kořenné souhlásky (*krátiti*: **krat-i-ǫ* > **krat-j-ǫ* > **krác´ǫ* > *krácu*, *raditi*: **rad-i-ǫ* > **rad-j-ǫ* > **radz´ǫ* > *raz´u*). Palatalizace se ovšem u sloves této třídy realizovala jen v 1. os. sg., v ostatních osobách bylo *-i-* plně slabičné, a tak nenastaly podmínky příhodné pro jotaci (sg. 2. os. **krat-i-šь* > *krátíš*, **rad-i-šь* > *radíš*). Tento typ alternace je ještě přítomen ve stč. (*krátiti* – sg. 1. os. *krác´u*, 2. os. *krátíš*, *raditi* – 1. os. *radz´u*, 2. os. *radíš*). 1. os. sg. sloves V. třídy byla tvořena koncovkou *-u-*, jíž předcházela nestažená podoba kmene *-aj-* (typ *děl-aj-u*) a *-ěj-* (typ *sázě-j-u*).

Na vývoj stč. forem 1. os. sg. měla důsažný vliv přehláska *´u* > *i*, která od 2. třetiny 14. století způsobila rozštěpení koncovky 1. os. na alomorf *-u* po nepalatalizovaných souhláskách a *-i* po souhláskách palatalizovaných:

-u	**X**	***-i***
*nes-**u***		*maž-**i***
*pn-**u***		*kryj-**i***
*ber-**u***		*kupuj-**i***
*tiskn-**u***		*proš-**i***
*minu-**u***		*trp´-**i***
		*dělaj-**i***
		*sázěj-**i***

V následujícím vývoji (od 17. stol.) však začala být tato alomorfie pod vlivem nepřehlasovaných forem odstraňována: *maži* → *mažu*, *kryji* → *kryju*, *kupuji* → *kupuju*. Tento proces se ještě zčásti zrcadlí v spisovné nč., v níž se po pravopisně měkké souhlásce vyskytují dublety *-u/-i*. Obě se liší stylovým příznakem: u sloves končících na *-j* je koncovka *-u* hovorová a *-i* neutrální, kdežto u sloves končících na jinou pravopisně měkkou souhlásku než *-j* je koncovka *-u* neutrální a koncovka *-i* knižní až zastarávající.

U několika sloves v psl. náležejících do III. slovesné třídy (typ **piti*) proběhla kontrakce také v 1. os. sg. (a také 3. os. pl. – viz níže), a proto má forma 1. os. sg. dlouhou podobu *´-ú*: **pьjǫ* > **pǵǫ:* > *pǵú* ‚piju‘, **bьjǫ* > **bǵǫ:* > *bǵú* ‚biju‘. Tyto izolované formy 1. os. však byly odstraněny již v 15. stol. poté, co se prézentní kmen těchto sloves začal v 15. stol. znova tvořit kmenotvorným sufixem *-je-*, tj. podle typu *krýti* – *kryji* (*kryju*): *píti* – *piji* (*piju*).

Vedle toho se v 1. os. sg. realizoval morfologický proces, který vedl k odstranění alternací u sloves IV. a V. třídy. Již od 1. pol. 14. stol. se u jmenovaných sloves objevuje koncovka *-m*, která sem proniká od sloves atematických. Tato koncovka začala pronikat nejdříve ke slovesům V. třídy, tj. k těm, která podlehla kontrakci: *dělaju* → *děl-á-m, sázěju* → *sáz-ie-m,* neboť zde eliminovala alternaci slovesného kmene *-aj-* ~ *-á-*, *-ěj-* ~ *-ie-*. Tato slovesa totiž obsahovala před osobní koncovkou samohlásku, která se formálně podobala tematickému vokálu vzniknuvším kontrakcí:

os.	atematická slovesa		X	slovesa V. třídy	
sg.					
2.	*dá*š	*vie*š		*děl-**á**-*š	*sázi**e**-*š
3	*dá*	*vie*		*děla-**á**-Ø*	*sázi**e**-Ø*
du.					
1.	*dá*vě...	**vie*vě...		*děla-**á**-*vě...	*sázi**e**-*vě...
2.	*dá*ta	*vie*(*s*)*ta*		*děla-**á**-ta*	*sázi**e**-ta*
3.	*dá*ta	*vie*(*s*)*ta*		*děla-**á**-ta*	*sázi**e**-ta*
pl.					
1.	*dá*me...	*vie*me...		*děla-**á**-*me...	*sázi**e**-*me...
2.	*dá*te	*vie*te...		*děla-**á**-te*	*sázi**e**-te...*

Po provedení monoftongizace *-ie-* > *-í-* se začala většina prézentních forem slovesného typu *sázěti* shodovat s prézentními formami sloves IV. třídy: sg. 2. os. *sázíš* – *prosíš, trpíš*; sg. 3. os. *sází* – *prosí, trpí...* Tato slovesa velmi ochotně přejala novou koncovku *-m*, neboť jim umožnila odstranit alternaci kořenného konsonantu v 1. os. *prositi* – *prošu* – *prosíš* ⟶ *prositi* – *prosím* – *prosíš*, *krátiti* – *kracu* – *krátíš* ⟶ *krátiti* – *krátím* – *krátíš*. Jak je z citovaného dokladu patrné, koncovka *-m* se u těchto sloves připojovala k prézentnímu kmeni *prosí-, trpí-*. Důležitým faktorem, který sehrál při přejetí koncovky *-m* ke slovesům IV. třídy podstatnou roli, byla patrně samohlásková kvantita prézentní kmenotvorné přípony. Koncovka *-m* se rozšířila jen u těch tematických sloves, která mají dlouhou formu prézentní kmenotvorné přípony.

3. os. sg.

V pč. období byla koncovka 3. os. *-*tь* > *-*t* nahrazena formou nulovou. Pro tuto změnu (jejíž kořeny jsou možná již psl.) existovaly systémové předpoklady: ve formách osobních koncovek lze spatřovat dvojí dichotomii: a) mluvčí X adresát, tj. 1. os. X 2. os., b) účastník komunikační události (mluvčí nebo adresát) X předmět řeči, tj. 1 os. a 2. os. X 3. os. K naplnění těchto opozic pak stačí nulová realizace koncovky 3. os., neboť 1. a 2. os. jsou signalizovány jednoznačně. Stará koncovka *-t* zůstala zachována ve formě 3. os. sg. atematického slovesa *jest*. Ve stč. památkách se často vyskytují formy 3. os. sg., které jsou rozšířeny o finální *-t*. V těchto případech však jde o graficky neodlišenou formu enklitické částice *-ť* (spřežkový pravopis zpravidla neodlišoval konsonantickou palatalizovanost).

1. os. du.

Stč. zachovala původní psl. koncovku 1. os. du. *-vě*. Podobně jako v nominativu du. osobního zájmena *vě* (‚my dva' – viz oddíl *Bezrodá zájmenná deklinace*) se vedle původní koncovky *-vě* začala šířit inovovaná forma *-va*, posléze také *-ma* (z vývojového hlediska mají osobní koncovky a osobní zájmena 1. a 2. os. společné východisko). Šíření těchto forem nepochybně podpořila vnitrosystémová symetrie, neboť tyto formy umožnily odlišení duálových forem, končících na *-a*, od forem plurálových, končících na *-e*. Prosazení těchto forem zabránil zánik gramatické kategorie duálu, který se odehrál v češtině 15. stol.:

os.	**duál**	**plurál**
1.	*-v-a / -m-a*	*-m-e*
2.	*-t-a*	*-t-e*
3.	*-t-a*	

3. os. du.

Na rozdíl od stsl. měla stč. unifikovanou formu 2. a 3. os. sg. (unifikace obou osob naznačuje, že duál měl již ústupový charakter).

1. os. pl.

Na úvod tohoto oddílu citovaná tabulka osobních koncovek prézentu demonstruje, že v 1. os. pl. se od vyskytovaly tři osobní koncovky, které byly zděděny z psl. období (*-m, -me, -my*). Koncovka *-m* se zpočátku pojila se slovesy všech tříd, avšak poté, co se u sloves IV. a V. třídy rozšířila v 1. os. sg. homonymní koncovka *-m*, dostala se tato forma právě z důvodů tvarové homonymie do vývojové nevýhody (zvlášť proto, že vyjadřování subjektu v 1. a 2. os. je v češtině fakultativní): znění *udělám* by umožňovalo interpretaci ‚já to udělám', anebo ‚my to uděláme'. Proto tato koncovka ve spisovné č. a v části moravských dialektů ustoupila (zůstala zachována v českých dialektech v užším smyslu a v obecné češtině, avšak jen u slovesa I.–III. třídy: *My tam zítra pudem, Nakupujem v Kauflandu*). Ze zbývajících koncovek *-me* a *-my* se v češtině prosadila první, tj. *-me*, což patrně souvisí s faktem, že svou strukturou odpovídala formě 2. os.: *-m+e* – *-t+e*. Koncovka *-my* zůstala zachována v části středomoravských dialektů (v podobě *-mę*) a v části východomoravských a lašských dialektů. Na malém nářečním areálu (na severu zábřežského výběžku středomoravské nářeční skupiny) vznikla kontaminací s duálem koncovka *-ma* (*kubma*).

3. os. pl.

Tato forma byla původně tvořena koncovkami **-ǫtь* (u psl. sloves I.–III. třídy) a **-ętь* (u psl. sloves IV. třídy). Podobně jako ve 3. os. sg. byla původní psl. struktura porušena již v pč. zánikem finálního **-t*. Na základě této změny, denazalizace a následného pra-

videlného hláskového vývoje stč. nosovkových střídnic vznikly koncovky *-ú* pro slovesa I.–III. a V. třídy a koncovka *-ie* pro slovesa IV. třídy. Koncovka se připojovala k prézentnímu kmeni, přičemž podobně jako v případě forem 1. os. sg. odstraňovala tato koncovka předchozí tematický vokál *-e-* sloves I.–III. třídy (*ved-e-ú → vedú, tisk-ne-ú → tisknú, kry-je-ú → kryjú*). U většiny sloves V. třídy, která podlehla kontrakci, zůstává zachována delší podoba kmenotvorné přípony *-aj-* (*dělajú*) či *-ěj-* (*sázějú*); u několika sloves typu *bíti* se podoba kmenotvorné přípony koncovka připojuje rovnou ke kořeni kmene (*b´ú*).

Na vývoj podob koncovek 3. os. pl. se podepsaly hláskové změny: A/ Koncovka *-ú* v pozici po měkkých souhláskách podlehla přehlásce *-ú* > *-í* (typ *mazati* sloves I. třídy, všechna slovesa V. třídy). Tím se vytvořil třetí alomorf koncovky 3. os. pl., který byl vázán na pozici po palatalizovaných souhláskách. Podobně jako v případě koncovky 1. os. sg. také zde začalo být *-í* nahrazováno (*-ú* >) *-ou*, a to na základě unifikačního procesu (*maží → mažou, kryjí → kryjou*). Na velké části českého jazykového území slovesa typu *dělají* a *sázejí* podlehla apokopě koncového *-í,* a tak se vytvořila nová podoba 3. os. pl. *dělaj, sázej.* B/ Původní přední nosovka podlehla přehlásce, diftongizaci a následné monoftongizaci: *-ä:* > *-ē̆* > *-ie* > *-í.*

Po provedení monoftongizace *-ie-* > *-í-* se slovesa typu *sázěti* vřadila mezi slovesa IV. třídy. Jedinou formou, kterou se slovesa typu *sázěti* a typů *prositi, trpěti* lišila, byla podoba 3. os. pl.: *sázejí* X *trpí, prosí.* To působilo tlak na unifikaci obou podob: ve moderní spisovné č. (a v jihozápadočeských dialektech) ve prospěch podoby typu *pros-í, trp-í, sáz-í*, v středo-, severovýchodočeských a českomoravských dialektech ve prospěch podoby *pros-eji, trp-ěji, sáz-eji* (v severovýchodočeských s apokopovanou formou *pros-ej, trp-ěj, sáz-ej*). Na Moravě se objevují rozdílné podoby koncovek, které jsou výsledkem jednak specifického hláskového vývoje (např. neprovedením přehlásky *oni prosá, trpjá,*

umjá), jednak unifikačních procesů (*oni prosija, trpíja, umíja / prosijou, trpíjou, umíjou*).

Atematická slovesa

os.	singulár	duál	plurál
1.	***-m***	*-vě* / ***-va*** / ***-ma***	*-me* / *-m* / *-emy*
2.	***-si*** / *-š*	*-ta*	*-te*
3.	***-t*** / *-Ø*	***-ta***	***-ú*** / ***-ie***

Atematická slovesa tvořila své formy původně tak, že osobní koncovky připojovala rovnou ke slovnímu kořeni. Jejich prézentní tvary se tak v psl. v mnoha osobách lišily od prézentních tvarů tematických sloves (s výjimkou slovesa **jьměti*, jehož prézentní tvary byly již ve stč. tematické). Nicméně v dalším vývoji lze sledovat unifikační tendence, které způsobily, že se tvary atematických sloves sblížily s formami sloves tematických: 1. již ve stč. jsou u sloves *dáti, jiesti* a *věděti* doloženy jen formy *dáš, jieš, jmieš* a *vieš* namísto psl. **dasi, *jesi, *věsi* (původní forma přežívá v mírně modifikované formě slovesa *býti jsi*; ve velké části českých a moravských dialektů se však také u tohoto slovesa vytvořila tematická forma prézentu *seš*); 2. ve 3. os. sg. zaniklo koncové *-st*: **dastь* ⟶ *dá, *jastь* ⟶ *jie, *věstь* ⟶ *vie*, pouze sloveso *byti* zachovává podobu *jest* (od 14. stol. se objevuje inovovaná forma *je*); 3. ve 3. os. pl. jsou původní tvary obsahující kořennou souhlásku *-d-* ve stč. postupně nahrazovány novými formami odpovídajícími podobám tematických sloves; tyto morfologické změny se prosazují ve spisovné č. nestejnou měrou: *dadie* ⟶ *dají*

(podle *dělají*, *jedí* ⟶ *jí* (podle *trpí*), v českých dialektech a nespisovných útvarech nč. *vědí* ⟶ *ví* / *víjou* / *víja* (podle *trpí*).

IMPERATIV

Psl. imperativ tematických sloves se tvořil z prézentního kmene, a to dvěma sadami koncovek, které demonstrují následující tabulky:

Slovesa I. a II. slovesné třídy:

os.	sg.	du.	pl.
1.	–	**-ěvě*	**-ěmъ* (*-ěme* / *-ěmy*)
2.	**-i*	**-ěta*	**-ěte*
3.	**-i*	**-ěta*	**-ěte*

Slovesa III. a IV. slovesné třídy:

os.	sg.	du.	pl.
1.	–	**-ivě*	**-imъ* (*-ěme*/*-ěmy*)
2.	**-i*	**-ita*	**-ite*
3.	**-i*	** -ita*	**-ite*

Stav prezentovaný v tabulkách se liší od stavu známého ze stsl. tím, že v psl. rekonstruujeme syntetické podoby 3. os. du.

a pl. (obvykle se předpokládá, že ve stsl. jsou tyto formy vyjadřovány analyticky – kombinací částice *da* a 3. os. ind.). V psl. se imperativ tematických sloves odvozoval od prézentního kmene, avšak – jak napovídá prezentovaná tabulka – podoba tematického sufixu byla zastřena hláskovými změnami. Vokalická část prézentního kmenotvorného sufixu splynula v psl. s „imperativním“ sufixem *-i-*, v němž se tradičně spatřuje kontinuant sufixu ide. optativu. Tematický vokál sloves I., II. a III. třídy měl podobu ablautového *o*-ového stupně. V imperativu se tedy prézentní kmen tvořený sufixy **-o-* , **-no-*, **-jo-*, **-i-* pojil se sufixem *-i-*. Toto zakončení imperativu podlehlo ještě v klasické psl. hláskovým změnám, na jejichž počátku stála snaha odstranit hiát na hranici mezi kmenotvornou příponou a imperativním sufixem: a) u sloves I., II. a III. třídy splynul vokál prézentního kmenotvorného sufixu *-o-* s imperativním sufixem *-i-* v diftong *-oi-*, b) kmenotvorný sufix *-i-* v pozici před imperativním sufixem *-i-* zanikl. Dvojí podoba psl. a pč. imperativního sufixu *-i-/-ě-* v duálových a plurálových formách byla podmíněna měkkostí/tvrdostí předchozí souhlásky: po tvrdých souhláskách podlehl diftong *-oi-* monoftongizaci *oi* > *ě*, po měkkých souhláskách došlo nejprve k psl. přehlásce *´oi* > *ei* a následně k monoftongizaci *ei* > *i*. Původní primární koncovky 2. os. sg. **-s* a 3. os. sg. **-t* zanikly v důsledku působení tendence k progresivní sonoritě slabiky již v klasické psl.: po jejich zániku se osobní koncovkou singuláru stala *-Ø*.

Podobným způsobem jako tematická slovesa tvořila v psl. imperativní formy atematická slovesa **byti* a **jьměti*: 1. **byti* tvořilo imperativ od slovního základu **bud-* prvním způsobem (etymologicky viděno je kořenem pouhé **bhu-*): sg. 2. os. **bǫd-i,* 3. os. **bǫd-i,* du. 1. os. **bǫd-ěvě,* 2. os. **bǫd-ěta,* pl. 1. os. **bǫdě-mъ,* 2. os. *bǫdě-te*, přičemž sufixy palatalizovaly předchozí *-d-* > *-ď-*; 2. sloveso **jьměti* způsobem druhým: **jьměj-i, jьměj-i, jьměj-ive, jьměj-ita, jьměj-imъ, jьměj-ite*, přičemž epentetické *-j-* odstraňova-

lo hiát. Ostatní atematická slovesa se lišila svébytnými sg. tvary, jejichž podoby představovaly pokračování starobylých ide. forem imperativu, které byly tvořeny sufixem **jь* (vyvinuvším se patrně ze sufixu **-dhi*). Tento sufix působil palatalizaci (jotaci) předchozího konsonantu. Pl. formy se tvořily stejně jako u sloves III. a IV. slovesné třídy. Kromě atematických sloves *dati, jasti, věděti* se tímto způsobem formovaly také imperativní formy tematického slovesa *viděti*. Předpokládané psl. podoby imperativu těchto sloves demonstruje následující tabulka:

	****dati***	****jasti***	****věděti***	****viděti***
os.	**sg.**			
1.	–	–	–	–
2.	**dadzь*	**jadzь*	**vědzь*	**vidzь*
3.	**dadzь*	**jadzь*	**vědzь*	**vidzь*
	du.			
1.	**dadivě*	**jadivě*	**vědivě*	**vidivě*
2.	**dadita*	**jadita*	**vědita*	**vidita*
3.	**dadita*	**jadita*	**vědita*	**vidita*
	pl.			
1.	**dadimъ, -me, -my*	**jadimъ...*	**vědimъ...*	**vidimъ...*
2.	**dadite*	**jadite*	**vědite*	**vidite*
3.	**dadite*	**jadite*	**vědite*	**vidite*

Většina citovaných imperativních podob singuláru se dochovala do současné češtiny (byť v hláskově pozměněném znění: *jez, věz, viz*). Výjimku představuje imperativ **daz*, který je od nejstarších stč. památek doložen v inovované imperativní formě

daj (> *dej*), jež byla patrně přejata od slovesa **dajati*. Původní forma *daz* je doložena pouze v *Kyjevských listech*, tj. stsl. památce moravské redakce.

Pč. stav ještě zčásti reflektuje stč., a tak jsou doloženy formy imperativu zakončené v singuláru na *-i*: *nesi, beři, peci, maži, prosi, trpi* (obvykle u sloves I., II. a IV. slovesné třídy). Původní *-i* se objevuje zejména tam, kde fonologický kontext jeho zánik znemožňuje, event. komplikuje: 1. jestliže *-i* následuje po souhláskové skupině nebo představuje jádro slabiky jednoslabičného slova: *jdi, pni, ktvi, rci, mři, bdi, spi, pozvi, polepši sě, modli sě, otevři*; 2. jestliže je imperativní forma rozšířena o enklitické *-ž*(*e*), klitickou partikuli bez sémantického obsahu: *vediž, nesiž, staniž* (pakliže má enklitické *-že* podobu slabičnou, může být ve stč. *-i-* vynecháno: *nemilčže* ‚nemlč-že').

Již od samého počátku jsou ve stč. doloženy inovované sg. formy imperativu, které byly přetvořeny hláskovým vývojem:

1. Apokopou flexivního sufixu *-i*: *nesi* > *nes*, *beři* > *beř*, *peci* > *pec*), **mini* > *miň*, *maži* > *maž*, **kupuji* > *kupuj*, **znaji* > *znaj*, **prosi* > *pros*, **trpi* > *trp*, **uměji* > *uměj*, **dělaji* > *dělaj*. Zánik koncového *-i* lze dát do souvislosti s podobnými změnami známými z jiných stč. slovesných forem (infinitivu *dělati* > *dělať*, nominativu sg. fem. *nesúci* > *nesúc*). Formy s nulovým imperativním sufixem se ve stč. šíří velmi rychle a u některých slovesných typů zcela vytlačují podoby původní. Objevují se dokonce i tam, kde bychom je podle nč. stavu neočekávali (tj. u forem vyznívajících na sekvenci CC): *otevř, polepš, modl, polehč, posilň, umenš.*

2. Kontrakcí: **kryji* > *krý*, **pьji* > *pí*. Tato změna, která proběhla jen u části psl. sloves III. třídy, se prosadila již v období předhistorickém.

Hláskové změny, které zasáhly sg. formy, pak vytvořily podmínky pro přestavbu morfologické struktury du. a pl.: apokopovaná sg. forma se stala tvarotvorným základem forem du. a pl.: *nes* – du. 1. os. *nesvě* (*nesva, nesma*), 2. a 3. os. *nesta;* pl. 1. os.

nesme (*nesmy*); *miň* – du. 1. os. *miňvě* (*miňva, miňma*), 2. a 3. os. *miňta;* pl. 1. os. *miňme* (*miňmy*), 2. a 3. os. *miňte; kupuj* – du. 1. os. *kupujvě* (*kupujva, kupujma*), 2. a 3. os. *kupujta;* pl. 1. os. *kupujme* (*kupujmy*), du. 2. a 3. os. *kupujte; znaj* – du. 1. os. *znajvě* (*znajva, znajma*), 2. a 3. os. *znajta;* pl. 1. os. *znajme* (*znajmy*), *znajte*; *krý* – pl. 1. os. *krývě* (*krýva, krýma*), 2. a 3. os. *krýta;* pl. 1. os. *krýme* (*krýmy*), *krýte*; *pí* – du. 1. os. *pívě* (*píva, píma*), 2. a 3. os. *píta;* pl. 1. os. *píme* (*pímy*), *píte*. Vedle toho se však u sloves s původním sg. zakončením singuláru *-i* drží tradiční formy pl.:

1. u sloves I. a II. třídy slovesné formy du. 1. os. *-ěvě* (*-ěva/-ěma*), 2. a 3. os. *-ěta;* pl. 1. os. *-ěm* (*-ěme / -ěmy*), 2. a 3. os. *-ěte*;

2. u sloves IV. třídy slovesné du. 1. os. *-ivě* (*-iva / -ima*), 2. a 3. os. *-ita;* pl. 1. os. *-im* (*-ime / -imy*), 2. a 3. os. *-ite*. Tento vývoj činí situaci ve stč. poněkud nepřehlednou. Zjednodušeně lze ale říci, že stč. má k dispozici následující zakončení imperativu:

---

[15] Z tabulky je zřejmé, že osobní koncovky duálové a plurálové se vyvíjely podobně jako osobní koncovky prézentu.

os.	A	B	C
sg.			
1.	–	–	–
2.	*-Ø*	*-i*	*-i*
3.	*-Ø*	*-i*	*-i*
du.			
1.	*-vě* (*-va, -ma*)[15]	*-ěvě* (*-ěva, -ěma*)	*-ivě* (*-iva, -ima*)
2.	*-ta*	*-ěta*	*-ita*
3.	*-ta*	*-ěta*	*-ita*
pl.			
1.	*-me* (*-my*)	*-ěme* (*-ěmy*)	*-ime* (*-imy*)
2.	*-te*	*-ěte*	*-ite*
3.	*-te*	*-ěte*	*-ite*

Typ A se vyskytuje téměř u všech sloves, jejichž fonologická struktura umožnila zánik *-i*. Typ B se objevuje jen u těch sloves I. a II. třídy, které tvoří sg. formy pouze pomocí *-i*, typ C u sloves třídy IV., která zachovávají v singuláru *-i*. Z předchozího výkladu je zřejmé, že u některých sloves se mohou vyskytovat podoby paralelní, jak ukazují následující tabulky s imperativními tvary slovesa *vésti* a *trpěti*:

os.	sg.	du.	pl.
1.	–	*veďvě (-va / -ma)*	*veďme* (*-my*)
2.	*vedi / veď*	*veďta*	*veďte*
3.	*vedi / veď*	*veďta*	*veďte*

os.	sg.	du.	pl.
1.	–	*trpivě (-iva / -ima) / trpvě (-va)*	*trpim (*-ime / *-imy) / trpme (-my)*
2.	*trpi / trp*	*trpta*	*trpite / trpte*
3.	*trpi / trp*	*trpta*	*trpite / trpte*

U atematických sloves *jez, věz* a tematického slovesa *viz* se podobně jako u tematických sloves zakončených nulovou koncovou vytvořily inovované formy *vězme, vězte, vězvě* (*-va/-ma*), *vězta*. V případě, že byly formy imperativu rozšířeny o enklitické *-ž*, vznikly podoby typu *jeziž, věziž, viziž*, v nichž se objevuje nepůvodní vkladné *-i-*.

Homonymní formy 2. a 3. os. jsou ve stč. odlišeny syntakticky: věty se slovesem ve 3. os. mají obligatorně realizován podmět: *panna znamenaj* ‚ať panna znamená', *Bóh sešli ránu na mě* ‚ať bůh sešle na mě ránu/trest'. Pokud je ojediněle imperativ užit v 1. os. sg. (taková věta se blíží svým významem vedlejší větě podmínkové nebo přípustkové), je ve větě rovněž vyjádřen podmět ve formě osobního zájmena: *tehdy cožkoli mluv já, nezjednám-li, co on chce, nic netbá*; *buď já živ, nebo mrtev, bez tebe nepojedu*. Již od 15. stol. zanikají formy syntetického imperativu 3. os. typu *panna znamenej, bůh sešli* a jsou nahrazovány opisem, tj. větami obsahujícími přací částici *ať, nechť* a indikativní prézentní formu slovesa ve 3. os. Syntetická podoba imperativu 3. os. je v nč. silně frazeologizovaná a/nebo má archaický příznak: *přijď království tvé, budiž světlo, pomoz/dejžto pán bůh, vem/sper to čert*. Některé imperativní formy se staly objektem gramatikalizace: *říct* ⟶ *rci* – *ne-rci-li* ‚nejen', *a-rci* ‚jistě, ano', *býti* ⟶ *buď* – libovolnostní složená spojka *buď* – *buď*, disjunktivní složená spojka *buď* – *(a)nebo, bóh daj* ⟶ *bodej(ť)*, *nechati* ⟶ *nechaj* – *nechť*; analytické imperativy typu *pojď-Ø/-me/-te si tykat, koukej-Ø/-me/-te zmizet*.

V dalším vývoji „spisovné“ češtiny se flexe imperativu ustálila tak, jak ilustruje následující tabulka:

os.	**α**	**β**
sg.		
1.	–	–
2.	*-Ø*	*-i*
3.	–	–
pl.		
1.	*-me* (*-my*)	*-ěme* (*-ěmy*)
2.	*-te*	*-ěte*
3.	–	–

Imperativní formy sloves V. třídy typu *dělati* a IV. třídy typu *sázěti* se tvoří koncovkami uvedenými ve sloupci α., a to z prézentního kmene *dělaj-* a *sázěj-*. Sekvence *-aj-* se v tautosylabickém postavení změnila na *-ej-*. Z tabulky je zřejmé, že se během historického vývoje češtiny definitivně ustálilo pravidlo, že plurálové imperativní formy se tvoří z forem singulárových. Svědčí o tom případy, v nichž je před plurálovou koncovkou *-me* zachována neutralizace znělosti: *hoď* [*hoť*] ⟶ *hoďme* [*hoťme*]; *buď* [*buť*] ⟶ *buďme* [*buťme*].

Z uvedené tabulky také plyne, že již v č. střední doby došlo k sjednocení podoby pl. imperativního sufixu sloves obsahujících v singuláru zakončení *-i*: v moderní spisovné č. a ve většině mluvených útvarů č. toto vyrovnání proběhlo ve prospěch sufixu *-ě-*. V západočeských dial. a v moravských dial. se prosadila forma *-i-*: slovesa I. třídy *dřite, utřite*, slovesa II. třídy *pohnite, začnite*, slovesa IV. třídy *nemodlite, pošlite*.

Vývoj formální stránky českého imperativu se vyznačuje ještě dalšími momenty:

1. U sloves I. třídy typu *péci* (s kořenem zakončeným na veláru *h, k*) docházelo v imperativu k 2. palatalizaci velár (jelikož sufix byl diftongického původu): *péci* – sg. 2. a 3. os. *pec*, *sieci* ‚seknout' – *sěc*, *střieci* ‚hlídat' – *střěz*. Tvary kořene vzniklé 2. palatalizací však byly v dalším vývoji č. nahrazeny tvary způsobenými 1. palatalizací velár: *pec* → *peč*, *sěc* → *sěč* (> *seč*), *střěz* → *střěž* (> *střež*). Tyto formy pronikly do imperativu z prézentního paradigmatu, a lze je tudíž chápat jako výsledek snahy odstranit alomorfii *pe**č**eš* – *pe**c*** na švu prézentního kmene. Tato změna je doložena již v památkách 14. stol.

2. V jihozápadočeské a jihozápadomoravské nářeční oblasti došlo ke vzniku imperativních forem *nos* → *noš*, *voz* → *vož*, na jihozápadní Moravě ke vzniku *vrať* → *vrac*, *chyť* → *chyc*. Tyto nehistorické alternace imperativu měly oporu v alternacích známých z forem *n*-ového participia *nošen, vožen, vrácen, chycen* a 1. os. sg. *nošu, vožu, vrácu, chycu*, což svědčí o starobylosti těchto variant (jsou doloženy už u Husa a Štítného). Jejich vznik se dává do souvislosti s historickou depalatalizací, která v případě podob *noś, veź* způsobila, že imperativní formy ztratily palatalizovanost *nos, vez*, a tím i příznak imperativnosti: změnou zakončení slovního kořene podle výsledků jotace byla podoba imperativu znova odlišena.

3. Kontrahované formy sloves III. třídy typu *krýti* – sg. 2. a 3. os. *krý, rýti* – sg. 2. a 3. os. *rý, mýti* – sg. 2. a 3. os. *mý,* které v 15. stol. podlehly diftongizaci *ý* > *ej* (*krý* > *krej, mý* > *mej, rý* > *rej*) byly v období střč. nahrazeny inovovanými formami, které byly přejaty z prézentního kmene: *kryj, myj, ryj*. Stejným způsobem se vyvíjela kontrahovaná slovesa V. třídy slovesné typu *bíti*, která se v průběhu č. střední doby navrátila ke slovesům III. třídy typu *krýti*. Součásti tohoto procesu byla přestavba prézentního kmene těchto sloves: *bíti* – sg. 2. a 3. os. *bí* → *bij, píti* – sg. 2. a 3.

os. *pí* ⟶ *pij, líti* – sg. 2. a 3. os. *lí* ⟶ *lij*. Za základ všech mladších inovací imperativu lze také považovat tendenci znova zobecnit sufix *-i-* jako sufix imperativu sg.: nově vzniklé podoby lze totiž chápat jako formy, které obsahují neslabičné *-i-*: *nos+i* ⟶ *noš, plat+i* ⟶ *plac, kryj+i* ⟶ *kryj*.

AORIST ASIGMATICKÝ (SILNÝ, TEMATICKÝ)

Jak napovídá název, jeho koncovky neobsahovaly *s*-ový sufix. Aorist asigmatický je s největší pravděpodobností vývojově starší než aorist sigmatický a již ve 14. stol. zřejmě představoval prostředek archaický, poněvadž jeho některé osoby jsou ve stč. doloženy velmi málo (1. os. sg., 3. os. du. a pl.) a jiné nejsou doloženy vůbec (1. a 2. os. du. a 2. os. pl.). Existenci aoristu asigmatického ve stč. oživovaly formy 2. a (především) 3. os. sg., které plnily aoristovou funkci u těch sloves, která tyto formy postrádala v paradigmatu aoristu sigmatického. Podoby 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického však byly homonymní s podobami 3. os. sg. prézentu, což nakonec akcelerovalo jeho zánik ve stč. (o obecných podmínkách zániku aoristu viz aorist sigmatický).

Aorist asigmatický se ve stč. tvořil jen od omezené skupiny sloves, která měla kořen zakončen na souhlásku, a to a) I. slovesné třídy typu *péci, vésti*, II. slovesné třídy typu *tisknúti*. Jak napovídá jeden z názvů (aorist tematický), aorist asigmatický se původně tvořil pomocí kmenotvorné přípony **-o-/-e-* (velmi podobné prézentní kmenotvorné příponě), k níž se připojovaly osobní koncovky. Nicméně tato vnitřní struktura aoristu asigmatického byla ve stč. již neprůhledná. Koncovky aoristu asigmatického ve stč. demonstruje následující tabulka (původní formy jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.	sg.	du.	pl.
1.	*-**Ø***	**-**ově*** / **-ova*	***-om*** / ***-ome*** / ***-omy***
2.	*-**e***	**-**eta***	**-**ete***
3.	*-**e***	*-**eta***	*-**u*** / *-ú*

Koncovky obsahující *-e-* působily 1. palatalizaci velár, jak ukazují následující sg. formy slovesa *moci*: 1. os. *moh*, 2. os. a 3. os. *može*. Způsob derivace aoristu sigmatického svědčí o jeho starobylosti, neboť se formoval nikoli z infinitivního kmene, nýbrž ze základu infinitivního kmene: slovesa typu *péci* a *vésti* tvořila formy aoristu asigmatického ze základu *pek-*/*ved-*, slovesa typu *tisknúti* ze základu *tisk-* (tj. zbaveného infinitivní kmenotvorné přípony): sg. 1. os. *tisk*, 2. a 3. os. *tišče*.

U sloves obsahujících původně (tj. v psl.) uvnitř slovního kořene přední nosovku *-ę-* docházelo ve stč. v jednotlivých osobách k alternacím, které závisely na tom, jestli byl koncový kořenný konsonant tvrdý, nebo měkký, např. u slovesa *táhnúti, táhnu, táhneš*: sg. 1. os. *tah*, 2. a 3. os. *těže*. Některá slovesa měla v singulárových formách aoristu zdlouženou kořennou souhlásku (*uvéde, otjíde*). Slovesa I. třídy typů *mřieti* a *pieti* aorist asigmatický netvořila. Podobně se ve stč. obvykle netvořil aorist asigmatický sloves II. třídy, jejichž konsonant před *-n-* zanikl (např. **usъpnǫti* > stč. *usnúti*, **tьrpnǫti* > stč. *trnúti*). Avšak existuje několik stč. výjimek, jako je sloveso *hnúti sě* s labiálou *-b-* na konci kořene (**gyb-nǫ-ti*), jehož historicky doložená forma 3. os. sg. aoristu zní *hbe sě*. Sloveso *jíti, jdu, jdeš*, jehož kořen obsahoval samohlásku *i*, po které následovala nulová infinitivní kmenotvorná přípona, tvořilo aoristové formy od základu rozšířeného o sufix *-d-*: sg. 1. os. *ji-d-Ø*, 2. a 3. os. *ji-d-e*. Atematická slovesa formy aorist asigmatický netvořila.

AORIST SIGMATICKÝ (SLABÝ, SLOŽENÝ)

Aorist sigmatický se vyznačoval tím, že jeho afixy obsahovaly původně *s*-ový sufix. Ve stč. koncovkách 1. os. sg., 1. os. pl. a 1. os. du. se ovšem toto *-s-* nevyskytovalo, neboť bylo již v předhistorické době nahrazeno *ch*-ovou variantou (jak ilustruje následující tabulka). Nepůvodní *-ch-* se v aoristových koncovkách ustálilo v důsledku změny *s* > *ch*, která proběhla v pozici po *i, u, r, k* v období rané psl. Jelikož se původní *-s-* mohlo v aoristových koncovkách nacházet také v pozicích, v nichž nenásledovalo po *i, u, r, k*, zůstaly v psl. u malé skupiny sloves zachovány staré *s*-ové podoby (obvykle jako varianty afixů *ch*-ových). Existenci *s*-ových a *ch*-ových forem aoristových koncovek vedle sebe ještě dobře dokládá stsl., i když v ní převládají již tvary *ch*-ové. Neetymologické koncovky obsahující *-ch-* časem plně nahrazují starší formy *s*-ové, a tak se ve stč. v 1. os. sg., du. a pl. vyskytují již jen podoby obsahující *-ch-*, včetně fonologických kontextů, ve kterých by se podle pravidel hláskových změn vyskytovat neměly (*ukryti*: sg. 1. os. *ukrych; vybrati*: pl. 1. os. *vybrachom*). Formy obsahující tyto sekundárně vzniklé formy aoristu sigmatického s nepůvodním *-ch-* se ve slavistice někdy nazývají aorist chiatický. Koncovky stč. aoristu sigmatického demonstruje následující tabulka (formy zděděné z psl. jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.	**sg.**	**du.**	**pl.**
1.	***-ch***	***-chově*** / *-chova*	***-chom*** / *-chomy* / *-chome*
2.	***-Ø***	***-sta*** / *-šta*	***-ste*** / *-šte*
3.	***-Ø***	*-sta* / *-šta*	*-chu*

Ne všechny stč. koncovky aoristu sigmatického prezentované v tabulce jsou kontinuanty původních psl. aoristových tvarů: některé z nich byly přejaty z imperfekta, a to na základě procesu vzájemného tvarového ovlivňování aoristu sigmatického a imperfekta:

1. Ve 3. os. pl. uchovávala stsl. původní psl. podobu **-šę*, kdežto stč. disponovala pouze formou *-chu* (původem od imperfekta: **-chǫ > -chu*).

2. Jak ve 2. os. pl., tak také ve 2. a 3. os. du. se vedle tradičních aoristových tvarů obsahujících *-s-* objevovaly podoby obsahující pod vlivem imperfekta *-š-*.

Infinitivní kmenotvorný vokál sloves tvořících aorist sigmatický byl patrně krátký, s výjimkou sloves, která podlehla stahování **lajachъ > lách, *sějachъ > siech.*

Formy aoristu sigmatického se tvořily z infinitivního kmene, např. sloveso *vybrati, vyberu, vybéřeš* tvořilo formy aoristu sigmatického z infinitivního kmene *vybr-a-* přidáním aoristových koncovek, jak znázorňuje následující tabulka:

os.	**sg.**	**du.**	**pl.**
1.	*vybrach*	*vybrachově / -ova*	*vybrachom / -ome / -omy*
2.	*vybra*	*vybrasta / -šta*	*vybraste / -šte*
3.	*vybra*	*vybrasta / -šta*	*vybrachu*

Aoristové tvary některých starobylých sloves se slovním základem končícím na souhlásku, tj. sloves I. třídy slovesné typu *nésti* a *péci* a II. třídy slovesné typu *tisknúti*, se od psl. vyznačovaly jistými zvláštnostmi (vesměs plynoucími z konsonantického zakončení jejich tvarotvorného základu): a) Tato slovesa netvořila formy 2. a 3. os. sg. aoristu sigmatického, na jejich místě se používaly formy aoristu asigmatického (tj. v případě

sloves *nésti, tisknúti* měla forma 2. a 3. os. podobu *nese, tišče*). b) Některá slovesa I. třídy tvořila v psl. formy ostatních osob přímo z inf. kmene končícího na souhlásku, což způsobilo řadu hláskových změn – tyto starobylé podoby aoristu sigmatického si ovšem do stč. zachovalo pouze sloveso *říci, řku, rčeš*: sg. 1. os. *ře-ch* (< **řek-Ø-sъ*); více viz tabulku č. 2. Ostatní slovesa tvořící v psl. aorist sigmatický mají ve stč. formy nové, nazývané aorist sigmatický mladší neboli aorist sigmatický sekundární. Těmto nehistorickým podobám aoristu sigmatického mladšího sloužila jako tvarotvorný základ forma 2. a 3. os. aoristu asigmatického, která se pojila s koncovkami aoristu sigmatického. V případě zmiňovaného slovesa *říci* byla tvarotvorným základem forma 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického podoba *řeče*, k níž se přidávaly koncovky aoristu sigmatického, např. 1. os. sg. *řeče-ch* (více viz níže položenou tabulku). Stč. sloveso *říci* tedy disponovalo třemi (byť ne zcela úplnými) sadami aoristových forem, jak dokumen-

tuje následující tabulka č. 2 (podoby s hvězdičkou nejsou ve stč. u slovesa *řéci* doloženy):

os.	aorist asigmatický	aorist sigmatický	aorist sigmatický starší
sg.			
1.	**řek*	*řěch*	*řečech*
2.	*řeče / rče*	–	–
3.	*řeče / rče*	–	–
du.			
1.	**řekově…*	**řěchově…*	**řečechově…*
2.	**řečeta*	*řěsta*	**řečesta*
3.	*řečeta*	*řěsta*	*řečesta*
pl.			
1.	**řekom*	*řěchom…*	**řečechom…*
2.	**řečete*	**řěste…*	**řečeste*
3.	*řekú*	*řěchu*	*řečechu*

Podobným způsobem tvořila formy aoristu sigmatického mladšího slovesa typu *tisknúti, tisknu, tiskneš*. Výchozím tvarotvorným základem byla podoba 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického *tišče*, k níž se připojovaly koncovky aoristu sigmatického, jak ukazuje následující tabulka:

os.	**sg.**	**du.**	**pl.**
1.	*tiščech*	**tiščechově…*	*tiščechom…*
2.	–	*tiščesta / -šta*	**tiščeste / *-ste*
3.	–	*tiščesta / -šta*	*tiščechu*

M. Komárek (2012) interpretuje tyto formy aoristu sigmatického mladšího s *-e-* na konci tvarotvorného základu jako vývojově výhodné, neboť umožňovaly sjednocení paradigmatu aoristu sigmatického na 1. os. sg. **vedechъ* – 3. os. sg. **vede* – 1. os. pl. **vedechom* (namísto jiho- a východoslovanského **vedochъ* – **vede* – **vedochomъ*).

Obvykle se soudí, že původně byl aorist (jak sigmatický, tak asigmatický) prostým minulým časem, který vyjadřoval minulý ukončený děj, popř. který sloužil k postupnému rozvíjení vyprávění, a to od sloves dokonavých i nedokonavých. Nicméně již v období stč. se tvořil převážně od sloves dokonavého vidu, s nimiž koresponduje původní aoristový význam ukončeného děje. Tato vývojová souvislost mezi aoristem a dokonavým videm se zvláště zesiluje v mladších památkách, tzn. ve fázi zániku aoristu.

Není dost dobře možné pozorovat zánik aoristu v mluveném jazyce, jisté však je, že aorist významně ustupuje z psaných památek během 15. stol. Za symptomy postupného zániku aoristu a také imperfekta lze považovat: a) absenci jednoduchých minulých časů v pásmu postav mladších stč. památek, b) distribuci

jednoduchých minulých časů a préterita v jazyce J. Husa, který syntetické minulé časy užívá v biblických citátech, kdežto v ostatních případech užívá analytického préterita. V památkách z 16. stol. se jednoduché minulé časy, a tudíž i aorist téměř nevyskytují. Právě z tohoto období pocházejí nesprávné analytické formy préterita skládající se z tvaru 3. os. sg. aoristu sigmatického (na místě *l*-ového participia) a auxiliáru préterita, tj. formy typu *zavola jest* namísto *zavolal jest*. Takové případy lze považovat za symptom faktu, že doboví uživatelé jazyka zcela ztratili povědomí o existenci syntetických minulých časů. Do nové č. se zachovaly dvě sady původně aoristových tvarů, které mají jen aoristovou formu, nikoli jeho gramatický význam: a) 3. os. sg. *vece* tvořená od slovesa **vecěti*, která má v nč. význam minulého i přítomného času a která je v současné češtině archaická, b) některé formy kondicionálového auxiliáru: sg. 1. os. *bych*, 3. os. *by*, pl. 1. os. *bychom*, 2. os. *byste* (více viz kondicionál).

IMPERFEKTUM

Imperfektum patří společně s oběma aoristy k jednoduchým minulým časům, které č. zdědila z psl. Na rozdíl od aoristů je původ slovanského imperfekta nejasný, jeho koncovky, obsahující *ch*-ový sufix, se nápadně podobají sekundárním formám aoristu sigmatického, jak se lze přesvědčit v následující tabulce zachycující stč. koncovky imperfekta:

os.	**sg.**	**du.**	**pl.**
1.	***-ch***	***-chově*** / *-chova*	***-chom*** / ***-chomy*** / ***-chome***
2.	***-še***	***-šta*** / *-sta*	***-šte*** / *-ste*
3.	***-še***	*-šta* / *-sta*	***-chu***

Variantní koncovky *-sta, -ste*, v tabulce uvedené v závorkách, jsou nepůvodní, stč. imperfektum je přijalo sekundárně z aoristu sigmatického, a to na základě tvarového vyrovnávání imperfekta a aoristu sigmatického. Koncovky imperfekta se připínaly ke kmeni, který byl ve stč. tvořen sufixem *-ie-* nebo *-á-*. Historické jazykovědné bohemistice činí potíže přiřadit tento „imperfektivní kmen" k prézentnímu nebo infinitivnímu slovesnému kmeni, tj. dvěma základním tvarotvorným základům českého slovesa. Tento stč. stav měl své praslovanské kořeny. V psl. bylo tvoření imperfekta velmi neobvyklé, neboť vyžadovalo hiát na hranici mezi slovesným kmenem a koncovkou: koncovky totiž v psl. vždy začínaly vokálem *a-* a připojovaly se k tvarotvornému základu („kmeni"), který končil na *-a* nebo *-ě*. Tento vokál *-a* nebo *-ě* na konci tvarotvorného základu imperfekta mohl být rozdílného původu: 1. byl infinitivní kmenotvornou příponou (**plak-a-ti → *plak-a-achъ; *trьp-ě-ti → *trьp-ě-achъ*); 2. byl vokalickým zakončením kořene sloves s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou (**zna-Ø-ti → *zna-achъ; *umě-Ø-ti → *umě-achъ*); 3. byl vývojovým kontinuantem specifického imperfektivního sufixu **-ē-*, kterým se tvořil tvarotvorný základ imperfekta těch sloves, která měla jiné zakončení než 1. nebo 2. Některá slovesa s tvarotvorným základem typu 3. (tj. s dodaným imperfektivním sufixem **-ē-*) mohla být překvapivě derivována ze základu kmene prézentního, a to obvykle v těch případech, ve kterých vokalické zakončení infinitivního kmene neumožňovalo derivaci pomocí **-ē-*: **pluti, plovǫ, plověšь* - sg. 1. os. **plov-ě-achъ*, 2. a 3. os. **plov-ě-aše; *kryti, kryjǫ, kryjěšь* - sg. 1. os. **kryj-a-achъ*, 2. a 3. os. **kryj-a-aše; *pęti, pьnǫ, pьnešь* - sg. 1. os. **pьn-ě-achъ*, 2. a 3. os. *pьn-ě-aše; *prositi, prošǫ, prosišь* - sg. 1. os. **proša-achъ* (< *+pros-i-a-achъ*), 2. a 3. os. *proša-aše* (< **pros-i-a-aše*). U některých sloves se již v psl. vytvořily dublety, tj. formy jak derivované z infinitivního kmene, tak také ze základu kmene prézentního:

**zъvati, zovǫ, zovešь* - sg. 1. os. *zъv-a-achъ* X *zov-ě-achъ*, 2. a 3. os. *zъv-a-aše* X *zov-ě-aše*.

Ve stč. se situace ještě více zkomplikovala, neboť sekvence **-ě-a-*, **-a-a-* nacházející se na hranici mezi tvarotvorným základem imperfekta a vokalickým začátkem koncovky podlehly sérii hláskových změn, které podstatně proměnily podobu vokálu na hranici mezi slovesným základem a afixem (změny jsou vyjmenovány podle relativní chronologie): kontrakci (2. os. sg. **umějaaše* > **umějáše*, **zъvaachъ* > **zъváchъ*), přehlásce *´a* > *ě* – v závislosti na konsonantickém okolí (**umějáše* > **umějē̄še*), viz níže, diftongizaci *ē̄* > *ie* (*umějē̄še* > *umějieše*) a monoftongizaci *ie* > *í* (*umějieše* > *umějíše*). Tak se podoba původního „kmenotvorného vokálu" zcela zastřela. Na základě uvedených hláskových změn se ve stč. vytvořily dvě podoby „quasiimperfektivního" kmenotvorného sufixu 1. *-á-*, 2. *-ie-* (> *-í-*), které jsou v důsledku kontrakce dlouhé. Oba sufixy jen zčásti odpovídají původní distribuci praslovanského **-a-*, **-ě-*. Důležitým faktorem provázejícím vývoj imperfekta sloves se stč. „kmenotvornou příponou" *-ie-* bylo to, že v jistých osobách nemohla proběhnout přehláska *´a* > *ě*, a to proto, že konsonant následující po **-á-* byl tvrdý (1. os. sg. **umějaachъ* > **umějáchъ* > **umějách*). V jiných osobách, ve kterých **-a-* předcházelo palatalizovanému konsonantu, však podmínky pro provedení přehlásky existovaly (srov. výše provedený výklad hláskového vývoje 2. os. sg. *umějieše*). Tak by u těchto sloves měly ve stč. vedle sebe existovat dvě podoby imperfektivního „kmene" **umějá-* X *umějie-*. Navzdory uvedeným zákonitostem hláskového vývoje se u těchto sloves ve stč. vyskytuje jen jedna forma „kmenotvorného vokálu": *-ie-* (*uměj-ie-ch*). Je proto nutné počítat s morfologickým procesem, který odstraňuje kmenovou alomorfii **uměj-á-* ~ *uměj-ie-*, a to ve prospěch podoby vzniklé na základě přehlásky (tj. *uměj-ie-*). Způsob stč. tvoření imperfekta se od psl. změnil ve způsobu flektivní derivace i v jiných případech, např. slovesa typu *prositi, prošu, prosíš*

nepodléhala již v imperfektu jotaci: namísto psl. **prošaachъ* bylo stč. *prosiech*.

Podobně jako v psl. se také ve stč. u některých slovesných typů tvořily dvě paralelní sady imperfektivních forem: 1. od infinitivního kmene končícího na *-á-*, *-ie-*; 2. od základu prézentního kmene rozšířeného formantem *-ie-*. Paralelní existenci dvou imperfektivních paradigmat jednoho slovesa dokumentuje následující tabulka:

Dvě sady forem imperfekta slovesa *bráti, beru, béřeš*

	Formy derivované z infinitivního kmene		
os.	**sg.**	**du.**	**pl.**
1.	*brách*	*bráchově / -chova*	*bráchom / -chomy / -chome)*
2.	*bráše*	*brášta / -sta*	*brášte / -ste*
3.	*bráše*	*brášta / -sta*	*bráchu*

	Formy derivované ze základu prézentního kmene sufixem *-ie-*		
os.	**sg.**	**du.**	**pl.**
1.	*beřiech*	*beřiechově / -chova*	*beřiechom / -chomy / -chome*
2.	*beřieše*	*beřiešta / -sta*	*beřiešte / -ste*
3.	*beřieše*	*beřiešta / -sta*	*beřiechu*

Významová stránka stč. imperfekta (podobně jako stč. aoristu) je dosud nedostatečně prozkoumána. V diachronně koncipované slavistice jsou aorist a imperfektum považovány za prosté minulé časy, které původně (tj. v praslovanštině) zařazovaly

děj/stav slovesa do minulosti, čímž se lišily od složeného perfekta, jehož význam byl rezultativní (viz oddíl préteritum). Podobným způsobem lze interpretovat významovou stránku aoristu a imperfekta v nejstarších stč. památkách, kde se užívaly jako vyprávěcí časy, tj. jako prostředky souvisle rozvíjeného vyprávění: imperfektum pak obvykle sloužilo k vyjadřování dějů/stavů, u nichž se pozornost soustřeďovala na jejich průběh: stav – *před starými těmi Aristotiles sedieše, jenž tehdy králév mistr bieše* ‚před těmi staršími seděl Aristoteles, který byl tehdy králův učitel'; děj – *ta rytieře prosiešta sv. Petra, aby z města postúpil* ‚ti rytíři prosili sv. Petra, aby opustil město'. Odtud bylo blízko k další funkci stč. imperfekta, a to minulého času děje/stavu průvodního k jinému minulému ději/stavu: *když jeho na popravu vediechu, jeden nemocný počě volati* ‚když ho vedli na popravu, začal jeden nemocný volat'. Kromě toho se stč. imperfektum mohlo odvozovat od dokonavých sloves, a tím se vyjadřovaly specifické gramatické významy: 1. opakovanosti děje: *ač uzřieše zloděje, běžieše s ním* ‚jestliže spatřil zloděje, utíkal za ním'; 2. nereálnosti (nefaktovosti) děje/stavu: *tu pan Jan z Strážě po nepřieteléch jědieše a ovšem po nich v hrad vendieše, by byl s ním most u přiekop neleťal* ‚tu pán Jan ze Stráže pronásledoval nepřátele a jistě by za nimi pronikl do hradu, kdyby se pod ním přikop nepropadl'. Někdy bylo užití imperfekta u slovesa dokonavého vidu motivováno rýmem: *vida to lev, že pán ležieše, žalostěmi velikými zařváše* ‚vida lev, že pán ležel, velikou žalostí zařval'. Distribuce staročeského imperfekta a aoristu se však během dalšího vývoje čím dál tím více řídila slovesným videm, a tak se stč. imperfektum tvořilo především od sloves nedokonavých.

Při nemožnosti zkoumat mluvenou podobu starší č. nelze podrobněji pozorovat proces zániku imperfekta v mluveném jazyce, jisté však je, že stejně jako aorist silně ustupuje z památek 15. stol. (např. J. Hus ho užívá jen v biblických citátech nebo parafrázích). Za jasný symptom jeho zániku lze považo-

vat případy, kdy je užito u dokonavých sloves namísto aoristu bez výše uvedených specifických gramatických významů opakovanosti nebo nereálnosti daného děje/stavu (někdy se hovoří o „hybridním aoristu“): *jakžkoli Žibřid na koni osedíše, však jej Štilfrid hluboce zabodíše* ‚ačkoli se Žibřid udržel v sedle, přesto ho Štilfrid probodl‘. V památkách 16. stol. se imperfektum již téměř nevyskytuje, popř. je jeho užití v jazyce předmětem dobových jazykovědných sporů (známa je např. polemika autorů prvních gramatik češtiny V. Filomatesa, který ho navrhuje v jazyce biblického překladu vůbec neužívat, a J. Blahoslava, který ho naopak doporučuje jako ekvivalent latinských imperfektivních forem). Za symptom zániku imperfekta lze považovat podobně jako v případě aoristu to, že se v památkách 16. stol. objevují chybně utvořené formy analytického préterita skládající se z imperfekta a auxiliáru typu *byl lovieše*, tj. formy, ve kterých je tvar imperfekta lovieše mylně chápán jako „participium“.

INFINITIV

Infinitiv byl tvořen koncovkou *-ti* z infinitivního kmene (od původu jde o ustrnulý pád deverbativního substantiva, nejspíše dativ). U sloves I. třídy typu *péci*, tj. s nulovou infinitivní příponou a kořenem zakončeným na veláru, měl infinitiv v důsledku jotace nepravidelnou formu vyznívající na *-ci* (**pek-ti* > **pec´i*). Infinitivní koncovka podléhala již od 14. století apokopě: *-ti* > *-ť*. V 15. století pak pod vlivem supina ztvrdla *-ť* ⟶ *-t*: sblížení forem supina a infinitivu byl výsledkem procesu postupného nahrazování supina formami infinitivu, které počalo již ve 14. století (viz níže). Ve spisovné češtině se vedle sebe dlouhou dobu vyskytovaly podoba plná *-ti* a zkrácená (ztvrdlá) *-t*. Teprve ve 20. století byla podoba *-t* kodifikací akceptována jako správná, což způsobilo velmi rychlou archaizaci slabičné formy *-ti*.

Ve vývoji infinitivní formy se prosadila celá řada analogických změn. Koncovka *-t* pronikla také do infinitivní formy sloves I. třídy typu *péci*: *péci* ⟶ *péct/píct, vléci* ⟶ *vléct/vlíct*. Formy typu *péct, vléct* po jistém zdráhání nakonec uznala moderní kodifikace češtiny. U sloves téže třídy typu *vésti* se v západní polovině českých dialektů v užším smyslu vytvořila nová forma tvarotvorného základu: *vést* ⟶ *vé-d-st* (podle prézentu *ved-u, ved-eš*) > *véct*; *ukrást* ⟶ *ukrá-t-st* > *ukráct*. Pod vlivem tohoto procesu se na podobném nářečním areálu ustálila nová podoba infinitivu *ject* namísto *jet* (zakončení kořene tohoto slovesa totiž není geneticky souhláskové: **je-ti*). Svou roli zde mohla sehrát inovovaná podoba sloves I. třídy typu *péci* ⟶ *péct*. Podoby typu *ukráct, véct* jsou pouze nářeční. V českých dialektech se zčásti zrcadlí starší jazykový stav: v malém areálu jihočeských dialektů na Prachaticku je uchována původní slabičná forma *-ti* (z tohoto důvodu jsou tyto dialekty nazývány tiťácké). Na východní polovině Moravy, ve moravskoslezských dialektech, v nářečích

podještědských a podkrkonošských zůstala zachována podoba infinitivní koncovky *-ť* (v slezských dialektech ve formě *-ć/-č*).

SUPINUM

Supinum je podobně jako infinitiv původem ustrnulý pád (zřejmě akuzativ) deverbativního substantiva (infinitiv a supinum se však vyvinuly z jiného typu substantiva odvozeného od slovesa). V psl. bylo supinum tvořeno koncovkou **-tъ*, která se připojovala k infinitivnímu kmeni, s výjimkou sloves I. třídy typu *péci*, jejichž zakončení nemělo podobu tvrdou, nýbrž měkkou (**pec´ь*). Supinum mělo v psl. a stč. velmi vyhraněnou funkci: bylo adverbiálním (účelovým) argumentem sloves pohybu. Jeho původní substantivní platnost se projevovala v tom, že bylo-li tvořeno z tranzitivních sloves, měnilo akuzativ pravého komplementu na genitiv (jak bývá demonstrováno na psl. větě **idǫ lovitь rybъ̱* ‚jdu lovit ryby‘).

Ve stč. bylo supinum dobře zachováno, nicméně na rozdíl od stsl. se tvořilo především od nedokonavých sloves. Případů s perfektivními slovesy typu *přišel jsi zatratit nás* je doloženo velmi málo. J. Gebauer (1929: 584) a F. Trávníček (1956: 165) ještě upozorňují na několik dokladů typu *byl jest jel navštěvovat Jorama* ‚byl navštívit Jorama‘, v nichž se nabízí perfektivní interpretace imperfektivních sloves. Stč. formy supina navazovaly na psl. stav: byly derivovány z infinitivního kmene tvrdou koncovkou *-t*, avšak u sloves typu *péci* mělo stč. supinum měkké zakončení *pec*. Jelikož je supinum s výjimkou sloves typu *péci* zakončeno tvrdou souhláskou, nenastaly u forem s infinitivním kmenem zakončeným na *´a, ´ä* podmínky příhodné pro přehlásku, a proto se ve stč. vyskytují formy supina *sázat, žat* (oproti infinitivům *sázěti, žieti* stejných sloves). Formální stránka supina

se liší od formální stránky infinitivu ještě v dalším momentu: infinitivům dvojslabičných sloves s dlouhou kořennou samohláskou odpovídají formy supina se samohláskou krátkou (*nésti – nest, péci – pec, spáti – spat*). Nelze však říci, že by se forma supina vyznačovala krácením, neboť u kontrahovaných sloves typu *bát* (< * *bojatъ*), *lát* (< * *lajatъ*), *stát* (< * *stojatъ*) a u sloves II. třídy typu *tisknút, minút* se rekonstruují dlouhé formy (ve stč. však supinum těchto sloves není doloženo).

Supinum se během stč. období postupně zaniklo – tento proces vyvrcholil v 15. stol. Průvodním jevem jeho zániku bylo zejména (vzájemné) funkční a morfologické ovlivňování supina s infinitivem: a) jak již bylo řečeno, apokopovaná forma infinitivu (*nésť*) byla kontaminována tvrdou podobou supina (*nest*), a tak se v 15. století prosadila forma infinitivu *-t* (*nést* – délka naznačuje, že u této formy infinitivu nelze uvažovat o prosté náhradě formou supina); b) infinitiv nahrazoval supinum ve funkci příslovečného určení účelu, přičemž odstranil jeho obligátní změnu akuzativu tranzitivních sloves na genitivní: stč. (*Maria*) *přišla viděti hrob*. Nahrazovaní supina infinitivem, které se prosadilo s výjimkou dolní lužické srbštiny a slovinštiny v celkovém areálu slovanských jazyků, je známo již ze stsl. a množí se ve stč. památkách 15. století. Supinum bylo konkurenčním prostředkem infinitivu, který však měl oproti supinu tu vývojovou výhodu, že se z ustrnulého pádu deverbativního substantiva proměnil v základní neurčitou slovesnou formu. Ojedinělé pokusy o oživení supina v češtině 1. pol. 19. stol. byly neúspěšné.

PARTICIPIUM *L*-OVÉ

V psl. se toto participium tvořilo z infinitivního kmene sufixy **-lъ, -la, -lo*. U sloves II.A podtřídy se forma příčestí zpravidla odvozovala od základu inf. kmene: **dvignǫti (dvig-nǫ-ti)*: *dvig- – *dvig-lъ* ‚zdvihl' s výjimkou některých sloves s jednoslabičným kořenem, která tvořila participium z plného kmene: **gъnǫti – *gъnǫ-lъ; *usъnǫti – *usъnǫ-lъ*. Slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou se vyznačovala redukovaným ablautovým stupněm kořenné samohlásky: **čisti – *čьtlъ, *umrěti – *umrьlъ*.

Stč. tvoření *l*-ového participia navazovalo plynule na psl. stav. V důsledku zániku a vokalizace jerů se u sloves I. třídy typu *vésti, péci*, jejichž kořen končil na souhlásku, dostala likvida v singuláru m. do neslabičné pozice: formy typu *vedl, pekl* byly tedy jednoslabičné. V následujícím vývoji byla tato neslabičná likvida odstraněna rozličnými způsoby: a) *-l* se stalo slabikotvorným: *ve-dl, pe-kl* (spisovná čeština a velká část moravských nářečí), b) *-l* zaniklo *pek, ved* (česká nářečí v užším smyslu a část nářečí slezskočeských), c) v dané slabice se objevil vkladný vokál *mohel/mohol/mohlu* (v okrajových nářečích, především východomoravských).

U sloves II. třídy typu *tisknúti* byla stejně jako v psl. forma *l*-ového příčestí tvořena ze základu infinitivního kmene: *tisknúti* (*tisk-nú-ti*): *tisk- – tiskl*. Nicméně u sloves, jejichž kořen byl tvořen jednou souhláskou, se *l*-ové participium odvozovalo od plného infinitivního kmene: *hnúti – hnul, lnúti – lnul*. V mladším vývoji se začaly formy plného kmene objevovat také u dalších sloves: *tisknouti – tiskl ⟶ tisknul*. Podobný vývoj lze sledovat u sloves typu *pieti*, jejichž infinitivní kmen byl unifikován s formami kmene prézentního: *jíti – jal ⟶ jmouti – jmul, píti – pjal ⟶ pnouti – pnul, začíti – začal ⟶ začnouti – začnul*.

U sloves s kmenem končícím na měkčící *´a* nedošlo v pozici před *-l, -la, -lo, -ly, -la* k přehlásce *´a* > *ě*, kdežto v plurálu m. před

-li tato změna proběhla. Tak se vytvořila stč. alternace kmenového vokálu: *držal, -a, -o* X *drželi; jal, -a, -o* X *jěli*. V následujícím vývoji lze pozorovat unifikační proces směřující ke sjednocení podoby infinitivního kmene: *držal – držali* X *držel – drželi; jal – jali X jel – jeli*. Rozdílné výsledky této unifikace lze pozorovat v dialektech češtiny (*klečal/klečál*). Poslední citovaný příklad (*klečál*) ukazuje, že ve formách participia se v českých dialektech objevují kvantitativní diference (jihočeské *klečíl, minoul* {< minúl}, slezskočeské *muh* {< *móh* < *móhl*}).

Toto participium se v češtině vyskytuje pouze v nominativu tvrdé jmenné deklinace (*o*- a *a*-kmenové) a je součástí analytických slovesných forem: préterita, antepréterita, kondicionálu a futura (viz tam). Formy *l*-ového příčestí jsou geneticky spjaty se slovotvorným typem deverbativních adjektiv tvořených z nepředmětových sloves vyjadřujících vlastnost plynoucí z vykonaného děje typu *došlý, zbloudilý, zmoklý*.

PARTICIPIUM *NT*-OVÉ

Participium *nt*-ové (přítomné činné) se v psl. tvořilo z prézentního kmene následujícími sufixy (vnitřní struktura participia byla zastřena hláskovými změnami, zejména jotací a nazalizací):

nom.	**m.**	**n.**	**f.**
I. a II. třída	**-a / -y*	**-ǫc´i*	**-a*
III. třída	**-(j)ę*	**-(j)ǫc´i*	**-(j)ę*
IV. třída	**-ę*	**-ęc´i*	**-ę*

Ve stč. se repertoár afixů tvořících participium v důsledku hláskových změn pozměnil (zejména jeho podobu přetvořila denazalizace a jotace):

	m.	**n.**	**f.**
I. a II. třída	*-a*	*-úci*	*-a*
III. třída, V. třída, I. třída typ *mazati*	*-ě*	*-úci*	*-ě*
IV. třída	*-ě*	*-ieci*	*-ě*

Na rozdíl od psl. se jmenné formy *nt*-ového participia: a) neskloňovaly, participium se vyskytovalo pouze ve tvarech nominativu a akuzativu, b) v pl. a du. se objevovaly pouze v podobě *-ce*. Po provedení přehlásek a monoftongizace *ie* > *í* splynuly typy pro slovesa III. a IV. třídy. V souladu s psl. stavem a na rozdíl od nč. se stč. participium *nt*-ové tvořilo jak od nedokonavých, tak dokonavých sloves (převažovaly však formy nedokonavých sloves). U sloves typu *mazati* byly staré formy *nt*-ového participia *maže, mažíc, mažíce* – homonymní se 3. os. sg. – postupně nahrazovány inovovanými formami *maz-aje, maz-ajíc, maz-ajíce*. Od 14. stol. se šířily apokopované tvary feminina a plurálu *-ci* > *-c, -ce* > *-c*, z nichž se ve spisovné češtině nakonec ustálila jen podoby feminina: *žena nesouc X ženy nesouce* (v češtině střední doby se apokopované formy sg. a pl. někdy odlišovaly pomocí kvantity: *žena jsuc* X *ženy jsouc*). Od 14. století se v sg. neutra namísto původní formy shodné s m. šířily formy ženského rodu: *dítě nesa* ⟶ *dítě nesouc*(*i*).

Od 15. stol. se ve stč. památkách začaly objevovat případy porušování kongruence. Od 16. a 17. stol. byla kongruence dodržována již jen v památkách vysokého stylu. To lze nepochybně považovat za svědectví zániku shodných participiálních forem v mluvených útvarech češtiny, která se odehrála v 15. a 16.

stol. Zbytky (nekongruentních) forem participia *nt*-ového se dochovaly v nářečích východní poloviny Moravy (typ *ida, přinda/přinďa* ‚jda, -ouc, -ouce / přišed, -ši, -še'). Zánik kongruentních forem participia *nt*-ového byl způsoben tím, že jako subjektový kopredikát náleželo do verbální části věty, a jako takové se postupně adverbializovalo (proces adverbializace je patrný na adaptaci některých participiálních forem vzniklých prefixací *stoje* → *v-stoje*).

Od 16. stol. byly kongruentní formy participia *nt*-ového prostředkem psaného jazyka. Ve spisovné češtině 17. a 18. stol. se rýsovala možnost vytvořit jednu, nekongruentní formu participia *nt*-ového, a to buď typu *nesouc*, anebo typu *nesouce*. Jelikož v tomto období vycházela velmi rychle z užívání participia *s*-ová, užívala se podobně jako ve stč. *nt*-ová participia jak od sloves nedokonavých, tak také dokonavých. Tuto distribuci *nt*-ových participií však obrozenci odmítli, a na místo toho kodifikovali tvoření *nt*-ového a také *s*-ového participia (tj. přechodníků) podle úzu památek vysokého stylu konce 16. století (tato pravidla definitivně zpřesnil J. Gebauer). Tím ovšem odsoudili přechodníky k zániku: v současné č. představují neužívaný jazykový prostředek, s jehož náležitým tvořením si neví rady mnozí aktivní uživatelé spisovné češtiny.

Nt-ové participium, resp. jeho forma uchovávající *-c-*, se stalo základem tvoření deverbálních adjektiv typu *trp-iec-í*, *volaj-úc-í*. Tyto formy se skloňovaly podle měkké složené deklinace. Hláskovými obměnami upravené formy s kmenotvornou příponou *nt*-ového participia se emancipovaly v samostatný slovotvorný prostředek: v nč. pozorujeme tento rozdíl na formách *hořící* X *horoucí, spící* X *spací, vřící* X *vroucí*.

PARTICIPIUM *S*-OVÉ

Stč. zdědila z psl. participium minulé činné, které se v rané psl. derivovalo pomocí sufixu **-us-* z infinitivního kmene. Podobně jako v psl. mělo dvě sady sufixů, jejichž distribuce se řídila zakončením infinitivního kmene:

nom. sg.	**m.**	**n.**	**f.**
se zavřeným kmenem	*-Ø*	*-ši*	*-a*
s otevřeným kmenem	*-v*	*-vši*	*-v*

Na rozdíl od psl. se formy *s*-ového participia sloves typu *prositi* tvořily z inf. kmene pomocí sufixů *-v, -vši, -vše* (*prosi-v, prosi-vši, prosi-vše*). Podobně jako u participia *nt*-ového také u participia *s*-ového a) zobecnila v pl. původně forma maskulina *-še*, b) byly původní formy neutra *dítě přines/prosiv* nahrazeny formami původně ženskými *dítě přinesši/prosivši* (v 16. stol.). Od 16. stol. se u sloves se zavřeným kmenem objevují analogické formy singuláru m. *nalez-v* (namísto *nalez*), *uved-v* (namísto *uved*). Tyto novotvary však nebyly do moderní spisovné č. přijaty. Slovesa I. třídy typu *pieti* se vyznačovala původními formami *pen, penši, penše*. Tyto formy byly nahrazeny novotvary na základě morfologického procesu: a) unifikace forem infinitivního kmene (*pjav, pjavši, pjavše*), b) přechodu těchto sloves do II. slovesné třídy a s tím souvisejícího přejetí infinitivní kmenotvorné přípony *-nu-* (*pnuv, pnuvši, pnuvše*). Podobně byly u sloves II. třídy typu *tisknúti* původní formy tvořené ze základu infinitivního kmene *tisk-Ø, tisk-ši, tisk-še* nahrazeny novotvary tvořenými z plné formy infinitivního kmene *tisk-nu-v, tisk-nu-vši, tisk-nu-vše*.

Z hlediska funkční morfologie je *s*-ové participium podobné participiu *nt*-ovému (tradičně bývají obě participia kla-

sifikována jako přechodníky), i když jeho funkční paleta není v mluvnickém systému staré a střední češtiny tak široká jako u participia *s*-ového. Na rozdíl od *nt*-ového participia není doloženo v akuzativu a není východiskem tvoření deverbativních adjektiv typu *dodavší, odmítnuvší, přinesší* (tyto formy jsou jazykovým importem z ruštiny, který byl realizován v 1. pol. 19. stol.). Participium *s*-ové ustupuje z památek češtiny střední doby v mnohem větší míře než participium *nt*-ové, v 19. století je jeho užívání obnoveno podle úzu památek vysokého stylu konce 16. stol. (viz výše).

PARTICIPIUM PASIVNÍ

V psl. se minulá trpná participia odvozovala z infinitivního kmene dvěma sadami sufixů:

1. **-nъ, -na, -no* (**-enъ, -ena, -eno*);
2. **-tъ, -ta, -to.*

Sufixy **-tъ, -ta, -to* se pojily ke slovesům s nulovým infinitivním tématem s kořenem končícím na *m, n, r, y, i*: **jęti* (< **jem-ti*) - **jętъ, -a, -o* ‚jatý'; **pęti* (< **pen-ti*) - **pętъ, -a, -o* ‚-pjatý/-pnutý': **otvrěsti* - **otvrьstъ, -a, -o* ‚otevřený', **kryti* - **kryta, -a, -o, *poviti* - **povitъ, -a, -o, *pěti* - **pětъ, -a, -o.* Tento sufix se vyskytoval také u sloves zakončených na infinitivní kmenotvornou příponou **-nǫ-*: **minǫti* - **minǫtъ, -a, -o* ‚minut'.

Sufix **-nъ, -na, -no* se v psl. připojoval k minulému kmeni tvořenému kmenotvorným sufixem *-a-, -ě-*: **zъvati* ⟶ **zъvanъ; *trьpěti* ⟶ **trьpěnъ, -a, -o.* Ostatní slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou s kořenem zakončeným na souhlásku (s výjimkou zakončení na *m, n, r*) a slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou *-i-* se tvořila sufixem **-enъ, -ena, -eno*: **nesti* - **nesenъ, -a, -o; *vesti* - *vedenъ, -a, -o.* U sloves typu **prositi* se sufix **-enъ, -ena, -eno* připojoval k infinitivnímu kmeni **prosi-*, čímž se sufix *-i-* dostal do neslabičné pozice, a tak se proměnil v neslabičné *j*, které způsobilo palatalizaci (jotaci předchozí souhlásky): **prositi* - **prosi-enъ* > **prosj-enъ* > **prošenъ.* Tímto způsobem se také tvořila slovesa II.A podtřídy, neboť jejich pasivní participium nebylo odvozováno z plného kmene, nýbrž ze základu infinitivního kmene: **dvignǫti* (*dvig-nǫ-ti*) - *dvig-* - **dviž-enъ, -a, -o* ‚zdvižen'.

U některých sloves se vyskytovaly redukované formy kořenné souhlásky: **otvrěsti* -**otvrьstъ, -a, -o* ‚otevřený', **rec´i* - **rьčenъ, -a, -o* (srov. nč. *vyřčen*).

I když byla distribuce těchto sufixů převážně řízena komplementárně (použití jednoho sufixu vylučovalo užití sufixu druhého), lze u některých psl. sloves stanovit konkurenci obou způsobů tvoření. Dvě možnosti tvoření vysvětlíme jako výsledek vývojové změny, tj. jako projev procesu, v němž jedna forma nahradila formu druhou: **biti - *bitъ/*bijenъ*; **minǫti - *minǫtъ/*-minovenъ*. Formy typu **bijenъ, *minovenъ* byly vývojově neproduktivní.

Ve stč. se však projevují jiné případy vývojových změn ve způsobu tvoření pasivních participií:

A/ U sloves typu *mřieti* došlo na prahu stč. doby k nahrazení *t*-ových forem formami *n*-ovými: *třieti* – stč. *trt, -a, -o* ⟶ *třěn, -a, -o; mřieti* – *mrt, -a, -o* (*úmrtie*) ⟶ *mřěn, -a, -o*. Tato změna se objevuje ve stč. také u některých jednoslabičných sloves jiných tříd: *věti* – *vát* ⟶ *ván, jěti* – *jět* ⟶ *jen* (tyto formy se v č. nakonec neprosadily).

Naproti tomu v moravských dialektech se lze setkat s výsledkem právě opačného procesu, vedoucího k nahrazení původních *n*-ových forem novými formami *t*-ovými (vytvořenými podle forem *l*-ového příčestí): *utřítý/utřetý* (*utřený*), *zavřítý/zavřetý* (*zavřený*).

B/ Slovesa II. třídy typu *tisknúti* a slovesa typu *pieti*, která přešla z I. do II. třídy, jako jinde ve tvarech tvořených od infinitivního kmene, podléhají vývojovému procesu, na jehož základě se unifikují formy infinitivního kmene. V souladu s ustálením inf. kmene se sufixem *-nú-* (> *-nou-*) se také mění sufix pasivního participia: *-pja-Ø-t* ⟶ *-p-nu-t, tišť-e-n* ⟶ *tisk-nu-t*.

C/ U sloves souhláskových I. třídy typu *nésti* se pod vlivem palatalizovaných forem IV. třídy typu *nošený, vožený* objevují

palatalizované novotvary *nešený, vežený*, jak ukazuje stč. forma *vznešený*.

Ve stč. docházelo k dloužení *-ě-* na konci infinitivního kmene: *viděn* → *vidien, otevřěn* → *otevřien*. Tyto podoby se vyskytují ještě v češtině střední doby, do současnosti se však zachovaly jen v některých dialektech (*otevříno, posečíno, vidíno*). K dloužení dochází také v případě *-a-*, které v pozici před tvrdou souhláskou nepodlehlo přehlásce: *držán* X *drženi, slyšán* X *slyšeni*.

DĚJOVÉ SUBSTANTIVUM

Stč. formy dějového substantiva se tvořily z pasivních participií pomocí sufixu *-ie* (tj. zakončení *ijo*-kmenové deklinace substantiv). Některé stč. formy substantiv se od nč. forem liší v samohláskové kvantitě. Před sufixem *t*-ovým je samohláska krátká, podobně je krátká samohláska před před *n*-ovým sufixem dvojslabičných infinitivů, pokud jejich kořenný vokál nevznikl kontrakcí: *zřieti – zřěnie, hnúti – hnutie, minúti – minutie, píti – pitie* X *dáti – dánie, láti – lánie, státi – stánie*. Avšak délka se vyskytuje také u vokálů dvojslabičných infinitivů, které kontrakcí nevznikly: *psáti – psánie, hnáti – hnánie*. Tříslabičná a delší substantiva měla sufix *-a-* krátký, jestliže byla předchozí slabika dlouhá: *kázanie, sbieranie, zpievanie*. Toto pravidlo bylo v střč. období odstraněno: *sbíraní* → *sbírání, zpívaní* → *zpívání*. Pouze v substantivu *kázaní* se krátkost držela jako tradicionalismus. V češtině střední doby se objevila tendence (do nč. nedochovaná) krátit kořenné *-i-* v slabice předcházející dlouhému kmenotvornému sufixu *-á-*: *sbirání, svitání*. Do nč. se dochovala délka dvojslabičných infinitivů vzniklá stažením (*přání, stání* X *lhaní, psaní*), s výjimkou *dání* (*rukou dáním*), u trojslabičných a delších substantiv bylo krácení odstraněno: *dívání, kázání, sbírání*.

PRÉTERITUM

Tvary préterita[16] byly v č. od jejích počátků tvořeny kombinací *l*-ového participia a prézentních forem slovesa *býti*. Podoby stč. préterita ilustruje následující tabulka (formy navazující na psl. stav jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.	
sg.	
1.	***jsem*** + ***dal, -a, -o***
2.	***jsi*** + ***dal, -a, -o***
3.	***jest*** / *je* + ***dal, -a, -o***
du.	
1.	***jsvě*** / *jsva* + ***dala, *-e, *-e***
2.	****jsta*** + ***dala, -e, -e***
3.	***jsta*** + ***dala, -e, *-e***
pl.	
1.	***jsme*** / ***jsmy*** + ***dali, -y, -a***
2.	***jste*** + ***dali, -y, -a***
3.	***sú*** / *jsú* + ***dali, -y, -a***

Obvykle se předpokládá, že v psl. měla kombinace prézentních forem slovesa *býti* s tvary *l*-ového participia platnost přísudku jmenného se sponou, jehož jmenná část dodávala danému přísudku rezultativní význam. Kombinace participia a prézent-

[16] V tomto termínu se ukrývá nebezpečí víceznačnosti: v paleoslovenistice se totiž termínem *préteritum* označují jednoduché minulé časy aorist a imperfektum.

ních forem slovesa *býti* tedy vyjadřovala stav, který byl výsledkem předchozího děje: původní psl. spojení **dalъ jesmь* lze tedy interpretovat ve významu ‚jsem davší', posléze ‚jsem ten, kdo dal' / ‚jsem dárce'. V období pozdní psl. byl význam přítomného času reanalyzován ve význam času minulého s perfektovým významem neboli perfektum. Spojení *l*-ového participia s prézentními formami slovesa *býti* mělo tedy jazykově ztvárňovat minulou událost, jejíž konsekvence se dotýkají okamžiku promluvy. Tento perfektový význam je zachycen ve staroslověnštině, i když je pravděpodobné, že byl vlastní jen staroslověnským nedurativním slovesům typu *umrьlъ jestъ* ‚umřel', zatímco analytické formy sloves durativních typu *žilъ jesi* ‚žils' měly význam tzv. komplexního aoristu. Perfektový význam složených slovesných forem typu *jsi sstúpil* se hledá a nachází také ve stč.: *Pavel <u>dal</u> <u>jest</u> zem´u, Nechci tobě ni jinému, | nebo <u>sem</u> <u>slíbila</u> býti v čistotě až do mé smrti*; *Avšak svědčí Písmo o tom, | jakože to město potom, | opět sě <u>jest</u> <u>opravilo</u>, | jakž, čsož tu pohanstva <u>bylo</u>, | to vše <u>přišlo</u> k svatéj vieře,…* Ve stč. se završil proces jazykové změny perfekta v základní minulý čas bez rezultativního významu – préteritum. Tento proces byl podpořen faktem, že jednoduché minulé časy (aorist asigmatický, aorist sigmatický a imperfektum) během 14. a 15. stol. zanikly. Za výhodu préterita před syntetickými minulými časy se obvykle považuje to, 1. že se mohlo tvořit jak od dokonavých, tak nedokonavých sloves, 2. netrpělo homonymií 2. a 3. os. sg. příznačnou pro oba typy aoristů, 3. shodovalo se s podmětem v gramatické kategorii rodu a čísla.

Pro další vývoj č. préterita je příznačná série proměn prézentních forem slovesa *býti*, která je interpretovatelná jako změna kopuly v auxiliár:

1. Již od 14. stol. začaly být sg. formy 3. os. *dal jest* (*je*) a pl. formy *dali sú* (*jsú*) nahrazovány formami s nulovou realizací auxiliáru (tj. v singuláru *dal*, v plurálu *dali*); starší formy typu *dal jest / dal je*, *dali sú* jsou od počátku 16. stol. vzác-

né. Nulová realizace auxiliáru 3. os. byla umožněna jednak tím, že forma 1. a 2. os. je obligatorně vyjádřena formou auxiliáru (sg. 1. os. *dal jsem* – 2. os. *dal jsi / dals* – 3. os. *dal Ø*; pl. 1. os. *dali jsme* – 2. os. *dali jste* – 3. os. *dali Ø*), jednak tím, že gramatická kategorie čísla je vyjádřena flexí *l*-ového participia.

2. Na rozdíl od stč. se v nč. auxiliárové formy slovesa *býti* nemohou pojit s negací: stč. věty typu *nejsem volal* jsou v nč. negramatické.
3. Na rozdíl od stč. jsou nč. auxiliární formy slovesa *býti* plně enklitické: stč. věty typu *jste-li vstali s Kristem* jsou v nč. negramatické.
4. Redukovaná podoba 2. os. sg. *js/s* měla distribuci zpravidla omezenu na préteritum: *Že js přěpustil* ‚žes dopustil', *uvedls ny* ‚uvedls nás'; od nejstarších dob je užití redukované formy *js/s* ve funkci lexikálního slovesa nebo spony velmi neobvyklé: *Zdrávas Maria*.
5. Od stč. období se v některých památkách objevila tendence využít kolísavý výskyt iniciálního *j-* k odlišení forem lexikálního a sponového *býti* od forem auxiliárních: *rozdělil sem, chodili sme* X *již jsem stár, jenž jsi v nebesích*. Tato tendence se projevila zejména v střč., a to pod vlivem gramatických výkladů J. Blahoslava, které respektovali překladatelé *Bible kralické*. Toto pravidlo se však v jazykovém úzu střč. neprosadilo. Zčásti je přítomno v mluvené formě moderní spisovné č.: i když se v pravopisných pravidlech současné spisovné č. předepisuje psát prézentní tvary slovesa *býti* pouze s náslovným *j-*, kolísavý výskyt *js-* X *s-* v běžně mluveném úzu toleruje nč. ortoepie v případě funkčního odlišení auxiliárních forem ([*byl sem veselí*]) od forem sponových a lexikálních ([*jsem veselí*], [*myslím tedy jsem*]).

V nespisovných útvarech nč., včetně jejích dialektů, je možno sledovat další projevy svébytného vývoje préterita, které

moderní spisovný jazyk (svou kodifikací založený na jazykové stavu č. 16. stol.) nereflektuje. Zejm. na území Čech a přilehlých částí západní Moravy se v 1. os. objevuje podobně jako ve 3. os. sg. a pl. nulová realizace auxiliáru. Pro vyjádření osoby je pak ovšem ve větě nutno realizovat osobní zájmeno: *Já tam včera byl*, *My tam včera byli*. Mluvené útvary č. nadto ukazují disparátní vývoj prézentních forem lexikálního a sponového slovesa *býti* na jedné straně a auxiliárních forem slovesa *býti* na straně druhé: moravská podoba 1. os. sg. *su* a regionální podoba 2. os. sg. *seš* (lokalizovaná na východní polovinu Čech a západní polovinu Moravy) se nemohou kombinovat s *l*-ovým participiem (*dal sem* × **dal su*; *dal si* / *dals* / *tys dal* x **dal seš*). V části č. dialektů na území severní Moravy a přiléhajících částí Slezska se vyskytuje enklitická forma auxiliáru 1. os. sg *-ch* / *-ech* / *-žech*: *jach šel, včerach tam šel, mělach kravu, jožech šel*: tato podoba vznikla nejspíš kontaminací starého aoristového *-ch* obsaženého ve formě č. kondicionálového auxiliáru s osobními koncovkami auxiliáru préterita. Kondicionálová forma je interpretovatelná kompozicionálně jako *by-ch*, tj. jako forma obsahující dva morfy: první vyjadřující gramatický význam kondicionálu, tj. *by-*, a druhý vyjadřující gramatický význam osoby a čísla, tj. *-ch*. Morf *-ch* vyjadřující 1. os. sg. se ve jmenovaných dialektech „osamostatnil“ a následně se stal ve formě 1. os. sg. préterita exponentem kategorie osoby a čísla (jako takový se pak stal součástí složených forem 1. os. sg. lexikálního slovesa *býti*: *jach je*).

ANTEPRÉTERITUM (PLUSQUAMPERFEKTUM)

Vedle préterita druhý stč. typ opisného minulého času. Sloužil k vyjádření předčasnosti v minulosti, tzn. signalizoval, že děj/stav slovesa ztvárněného plusquamperfektem se odehrál před jiným dějem/stavem (avšak je možné, že měl význam podobný perfektu, tj. vyjadřoval stav, který byl výsledkem děje, který se odehrál v dávné minulosti a který předcházel jinému minulému ději/stavu). Antepréteritum, jehož výskyt v jazyce náročné literární produkce podporovala snaha najít adekvátní ekvivalent latinské předlohy (plusquamperfekta), nebylo ve spisovné češtině nikdy příliš frekventovaným prostředkem. Bylo tvořeno kombinací minulých časů pomocného slovesa *býti* a *l*-ového participia. Variantnost podoby pomocného slovesa plynula z faktu, že se stč. vyznačovala bohatým systémem minulých časů:

	auxiliár ve formě préterita	**aux. ve formě imperfekta**	**aux. ve formě *bě*-aoristu**	**aux. ve formě *by*-aoristu**
os.	**sg.**			
1.	*byl jsem nesl*	*biech nesl*	*běch nesl*	*bych nesl*
2.	*byl jsi nesl*	*bieše nesl*	*bě nesl*	*by nesl*
3.	*byl (jest) nesl*	*bieše nesl*	*bě nesl*	*by nesl*

Antepréteritum typu *bych nesl* se stalo objektem procesu gramatikalizace kondicionálu (viz níže).

KONDICIONÁL

Tvary kondicionálu přítomného jsou, jak demonstruje následující tabulka, v č. od jejích počátků tvořeny kombinací participia *l*-ového a původně aoristových forem slovesa *býti* (tj. geneticky aoristu sigmatického derivovaného z ide. kmene **bhū-* – viz oddíl Antepréteritum).

os.	
sg.	
1.	*bych + dal, -la, -lo*
2.	*by + dal, -la, -lo*
3.	*by + dal, -la, -lo*
du.	
1.	*bych(o)vě / bych(o)va + dala, *-e, *-e*
2.	*bysta / byšta + dala, *-e, *-e*
3.	*bysta / byšta / by + dala, -e, *-e*
pl.	
1.	*bychom / bych(o)me / bych(o)my + dali, -ly, -la*
2.	*byšte / byste / by / by jste + dali, -ly, -la*
3.	*bychu / by + dali, -ly, -la*

Stč. auxiliár kondicionálu se tedy odlišoval od auxiliáru kondicionálu stsl., který měl specifické formy, jež jsou uvedeny v následující tabulce:

os.	sg.	du.	pl.
1.	*bimъ / bichъ*	**bivě / bichově*	*bimъ / bichomъ*
2.	*bi*	**bite / biste*	*biste*
3.	*bi*	**bite / biste*	*bǫ / bišę*

Vedle kondicionálu přítomného *bych dal* se ve stč. zřídka objevovaly formy kondicionálu minulého, které navíc obsahovaly kongruentní formu *l*-ového participia slovesa *býti byl, -a, -o*: *by ty byl chodil v cestě božie, byl by bydlil u věčném pokoji* BiblOl ‚Kdybys byl šel po cestě Boží, bydlel bys ve věčném pokoji‘. Kondicionál minulý byl v památkách 14. a 15. stol. vzácný a rozšířil se až v době pozdější (tento proces lze předpokládat spíše v psaném jazyce). Funkci kondicionálu minulého, který stejně jako v nč. vyjadřoval kontrafaktovost, tak obvykle plnil kondicionál přítomný.

Soudě podle původních funkcí jednotlivých komponentů se stč. kondicionál vyvinul z aoristového antepréterita (či plusquamperfekta – viz oddíl *Antepréteritum*). Jelikož je auxiliár kondicionálu původem sigmatický aorist slovesa *býti*, vyznačuje se jeho morfologie některými vlastnostmi typickými pro staročeský aorist; zejména to platí pro koncovky, které do aoristu pronikly z imperfekta (viz oddíl *Imperfektum*): a) variantní formy 2. a 3. os. du. a 2. os. pl. obsahující *-š-* (*byšte, byšta*); b) tvar 3. os. pl. *bychu* (namísto psl. **byšę*). Změna aoristového antepréterita v kondicionál patrně vrcholila v období rané stč., neboť si v některých stč. dokladech spojení aoristového auxiliáru a *l*-ového participia uchovává zbytky svého předminulého vyzna-

mu: (*Darius*) *tak sě by vypravil hirdě* ‚tak se byl hrdě vydal na cestu'. Součástí a také výsledkem procesu velmi komplikované a dosud nejasné proměny analytického aoristového antepréterita v analytický kondicionál byla kromě řady změn flektivní morfologie auxiliárního slovesa *býti* (viz dále) především a) ztráta časového rysu minulosti, b) proměna jeho slovosledu v typické postiniciální (Wackernagelovo) enklitikon, tj. enklitikon, které se obvykle klade za první přízvučný člen věty a které se nemůže spojit s negací.

Forma auxiliáru kondicionálu podlehla během historického vývoje č. řadě změn, které jsou mnohdy regionálně diferencované a které způsobují variantnost současné spisovné č. Následující tabulka zachycuje podstatné vývojové změny stč. auxiliáru kondicionálu, jak se projevují ve staré, střední a nové češtině (podoby s křížkem jsou současnou kodifikací hodnoceny jako nespisovné):

	střč.	**nč.**
os.		
sg.		
1.	*bych*	*bych* / ˣ*bysem* (ˣ*by jsem*)
2.	*bysi* (*by jsi*) / *bys*	*bys* (*by ses / sis*)/ ˣ*bysi* (ˣ*by jsi*)
3.	*by*	*by*
pl.		
1.	*bychom / bychme / bysme (by jsme)*	*bychom* / ˣ*bysme* (ˣ*by jsme*)
2.	*byste* (*by jste*) / *byšte*	*byste*
3.	*by*	*by*

Pro celkový vývoj auxiliáru kondicionálu v č. je příznačné přehodnocení jeho forem na dvě části: na část *by-*, která je exponentem slovesného způsobu, a na část, která je exponentem shodových kategorií osoby a čísla. Všechny změny auxiliáru kondicionálu jsou založeny jednak na zařazení jeho formální (původně aoristové) morfologie do konjugačního systému č., jednak na vzájemném vyrovnávání jednotlivých osobních forem:

1. Stč. kondicionálová forma 3. os. pl. *nesli bychu* byla nahrazena formou *nesli by* (podobně bývaly někdy ve stč. nahrazovány také plurálové formy *byste* a duálové formy *bysta* formou *by*). Po provedení této změny začala být shodová kategorie osoby ve 3. os. pl. auxiliáru kondicionálu realizována nulovou formou (číslo signalizoval kongruentní tvar participia). Tradiční podoba *nesli bychu* byla ve stč. řídká a zdá se, že zanikla již před rokem 1300.
2. V 1. os. pl. se vedle původní podoby *bychom* objevuje od nejstarších dob forma *bychme* (*bychmy*), která je interpretovatelná jako výsledek derivace z 1. os. sg. *bych* pomocí osobní plurálové koncovky 1. os. *-me*. Stejným způsobem se ve stč. utváří nové formy 1. os. du. *bychvě, bychva*, jejichž vnitřní struktura obsahuje (bi)morf *bych* a koncovku 1. os. du. *-va*, *-vě*.
3. Podobně je interpretovatelná vnitřní struktura novější formy *bysme* (objevující se v č. od 17. stol.), v tomto případě jako výsledek derivace provedené ze základu 2. os. pl. *byste*, tj. *bys-*, koncovkou 1. os. pl. *-me*.
4. Pro českou konjugaci netypická homonymie 2. a 3. os. sg. se ve stč. textech obvykle řešila vyjádřením zájmena 2. os. *ty*, tj. *Ty by nesl*: *že by ty zde byla*. Realizace subjektu však není v tomto kontextu závazná, jak ukazují doklady typu: *Pomni na den sobotní, aby jej světil*. Avšak od 17. stol. se na základě reanalýzy 2. os. pl. *byste* na *by-ste* objevuje ve 2. os. sg. podoba *by-si* (*by jsi*), která se záhy ustaluje ve formě *bys*.

Komponent auxiliáru kondicionálu *(j)si / s*, který je zřejmě původem auxiliár 2. os. sg. préterita *přišel jsi / přišels*, byl zpočátku pevně spjata s kondicionálovým *by*, jak dosvědčuje fakt, že se na rozdíl od nč. nemohla v č. 17. a 18. stol. kombinovat s enklitickými formami reflexiva: *…laskavý čtenáři… uvažúj, které jest to náboženství, z kterého bys se v hodinu smrti těšiti… mohl.* Teprve až v průběhu 19. stol. se ve spisovném jazyce rozšířilo, po jistých obtížích, umísťování *-s* za reflexivum: *Ráno bys mohl vstávat později* X *Ráno by ses mohl probudit později.*

5. Jakmile se v mluveném jazyce ustálily formy sg. 2. os. *by-si / by-s*, 3. os. *by-Ø*, pl. 1. os. *by-sme*, 2. os. *by-ste*, 3. os. *by-Ø*, vytvořily se podmínky pro další změnu: uvedené formy auxiliáru kondicionálu, jak již bylo řečeno, jsou zakončeny koncovkou nesoucí rys slovesné osoby a čísla, a tím se podobají formám auxiliáru préterita (sg. 2. os. *přišel by-si / by-s - přišel (j)si / s*, 3. os. *přišel by-Ø - přišel Ø*, pl. 1. os. *přišli by-sme - přišli* (*j*)*sme*, 2. os. *přišli by-ste - přišli* (*j*)*ste*, 3. os. *přišli by-Ø - přišli Ø*); po vzoru těchto tvarů auxiliáru kondicionálu se vytvořila nová forma 1. os. sg. *by-sem*, která je známá ze západních částí českých dialektů v užším smyslu a východních úseků slezských dialektů a která je v současné spisovné č. považována za výrazně substandardní.
6. Vliv auxiliárních forem préterita se uplatňuje ve střední a nové č. ještě v jednom momentu: po vzoru kolísání náslovného *j-* ve formách *přišel jsem / přišel sem, přišel jsi / si, přišli jsme / sme* se objevují formy obsahující *j* také v auxiliáru kondicionálu: sg. 1. os. *přišel by jsem*, 2. os. *přišel by jsi*, pl. 1. os. *přišli by jsme*, 2. os. *přišli by jste*. Tyto tvary, které se výjimečně objevují již od 15. stol. a které jsou zavrhovány již některými gramatikami č. střední doby (např. Rosovou *Čechořečností*), jsou současnou kodifikací příkře odmítány coby hyperkorektní.

7. O dekompozici původních aoristových forem auxiliáru kondicionálu a vydělení morfu *by* signalizujícího nefaktovost opět podávají další svědectví nespisovné mluvené útvary č.: v západní části českých dialektů v užším smyslu a východních úsecích moravskoslezských dialektů se v případě vyjádření zájmena 1. os. realizuje osobní koncovka v nulové formě: *já by-Ø nesl, my by-Ø nesli.*

Vývoj významu kondicionálu od stč. do nč. je velmi komplikovaný a diferencovaný v závislosti na modálním a syntaktickém statusu věty. Zjednodušeně lze říci, že kondicionál slouží ve stč. podobně jako v nč. převážně jako slovesná forma signalizující nereálnost (nefaktovost), tj. že daný děj/stav je hypotetický, nereálný či nějak podmíněný. Na rozdíl od současné č. se mnohem více uplatňoval ve větách, v nichž se vyjadřovalo, že daný děj/stav je zamýšlený, jeho realizace je žádoucí či že mluvčí má o jeho platnosti pochyby.

FUTURUM

Vývoj jazykových prostředků vyjadřujících v č. futurálnost lze chápat jako proces, který byl započat již v psl., která zřejmě svébytnou jaz. formou vyjadřující futurum nedisponovala (pokusy rekonstruovat *s*-ové formy futura jsou neprůkazné). Ve stč. se k vyjadřování futura užívaly:

I. Syntetické slovesné formy:

1. Obvykle se předpokládá, že ve stč. (podobně jako v nč.) mohly být ve futurálním významu interpretovány prézentní formy nedokonavých sloves. Ze stč. vět typu *A to jest často vídáno, že kdy jelen bude postřelen, hned běží do konopí a v usta nachvátá sěmence a v ránu položí a hned střěla vyskočí*

‚A to se často vidí, že když je jelen postřelen, hned vběhne do konopí, do tlamy nabere konopného semene, vloží ho do rány a střela hned vyskočí' lze usuzovat, že futurální interpretace prézentních forem nedokonavých sloves byla možná ve větách s jistým lexikálním obsazením či ve větách produkovaných v jistém kontextu. Takové užití prézentní slovesné formy lze chápat jako projev časového systému odlišujícího pouze vztah minulost – neminulost, event. empiričnost – neempiričnost: futurální význam prézentních forem nedokonavých sloves by pak byl interpretovatelný pomocí rysů [-minulost], [-empiričnost].

2. Futurální význam mají ve stč. stejně jako v nč. formálně prézentní tvary dokonavých sloves. Tím se stará i nová č. odlišují od psl. a současných jihoslovanských jaz., v nichž není futurální platnost prézentní formy dokonavého slovesa nutná. Obvykle se předpokládá, že se význam budoucího času prézentních forem dokonavých sloves krystalizoval u sloves ingresivních. Během završení procesu gramatikalizace vidu (ve 14. a 15. stol.) se futurální význam ustálil u všech formálně prézentních forem dokonavých sloves.

3. Mezi specifické stč. prostředky sloužící k vyjadřování futura nedokonavých sloves náleží také prefixy *po-* a *vz-* (prefix *vz-* se ve stč. památkách vyskytuje také v hláskových variantách: *z-/v-/u-*). Na jejich futurálnost ukazují mimo jiné doklady z variantních znění stč. překladů latinských předloh: *A mužie po cestách svých* ***pójdú*** BiblOl X *kráčeti budú* BiblPraž; *Ktož* ***vzbydlí*** *v stanu tvém* ŽaltWittb X *bude bydliti* ŽaltKlem, ŽaltPod. Také v tomto případě se zpravidla předpokládá, že futurální význam prefixů *vz-* a *po-* se vyvinul z jejich původního významu ingresivnosti. O tom, že se čistě futurální platnost obou prefixů ve stč. ještě neetablovala, svědčí skutečnost, že obě citovaná slovesa *pójdú* a *vzbydlí* se ve stč. vyskytují ve slovesných formách, které mají evident-

ně nefuturální význam (v infinitivu *A tak by nejměl sě dlúze zpoviedati, vypravuje, který hřiech z kterého pocházie, aneb co by zlého z toho* ***pojíti*** *mohlo* ‚A tak by se neměl zdlouha zpovídat, líče, který hřích z kterého pochází nebo co zlého by z toho mohlo vzejít'; v aoristu *To slovo řek, jide s nima, dav sě v poslušenstvie jima, vzbydli s nima v Nazaretě, jsa již v druhémnácte letě* ‚Jakmile pronesl svou řeč, odešel s nimi, byv poslušen svých rodičů, začal s nimi bydlet v Nazaretu, když měl dvanáct let'). U prefixu *vz-* však došlo již ve 14. stol. k velmi rychlému zániku jeho futurální funkce: tento proces je dáván do souvislosti s gramatikalizací vidu, která u formálně prézentních forem sloves derivovaných pomocí prefixu *vz-* vedla k funkční kolizí futurálních forem nedokonavých sloves a ingresivních forem sloves dokonavých (např. stč. forma 3. os. sg. *vzbojuje* mohla mít význam jak futurální, tak ingresivní). Futurální funkce prefixu *po-*, která je obvyklá u některých sloves pohybu či sloves s příbuzným významem, se dochovala do nč.; během historického vývoje se dokonce počet sloves tvořících futurum tímto způsobem mírně zvyšoval. Nicméně v nč. je množina sloves s prefixálním syntetickým futurem typu *ponesu* uzavřená (jde celkem o více než sto nč. sloves: *jít* - (*pójdu*>) *půjdu*, *nést* - *ponesu*).

II. Analytické slovesné formy:

Význam budoucího času se mohl vyjadřovat pomocí analytických konstrukcí obsahujících určitý tvar lexikálního/auxiliárního slovesa a neurčitou slovesnou formu plnovýznamového slovesa. Jednotlivé analytické konstrukce sloužící k vyjadřování budoucího času se začaly formovat až v období vydělování slovanských jazyků z pozdní psl., což naznačují: a) neustálený stav pro vyjadřování futura ve stsl., b) odlišné prostředky vyjadřování futura v konkrétních slovanských jazycích. Grama-

tický význam futurálnosti se v těchto konstrukcích vyvinul až sekundárně, a to na základě reanalýzy lexikálního významu určitého slovesa, jehož původní velmi obecný lexikální význam byl významu futurálnosti blízký (vyjadřoval změnu stavu, záměr či povinnost). Z těchto důvodů lze také ve stč. pozorovat konkurenční prostředky vyjadřování budoucnosti.

1. Syntaktické analytické formy, které jsou tvořeny kombinací modálního slovesa *chtieti, jmieti* a infinitivu plnovýznamového slovesa. Takové formy se tvoří jak od dokonavých, tak také nedokonavých sloves: dokonavé *Že chceš vždy v krčmě ležěti, dietky chtie hladem zemřieti* ‚Protože chceš pořád ležet v krčmě, děti zemřou hladem'; *věci, ješto přijíti mají*; nedokonavé *Oldřich počě mluviti: na které chcemy lesy jíti?* ‚Oldřich se zeptal: „Do kterých lesů půjdeme"?'; *Tvé sémě hostinno má býti v zemi nevlastní*, Tvoji potomci budou žít jako hosté v zemi, která nebude jejich'. Jak již bylo řečeno, tyto konstrukce získávaly futurální význam sekundárně a stále si uchovávaly zbytky svého lexikálního významu (jak ukazuje citovaný doklad *Že chceš vždy v krčmě ležěti, dietky chtie hladem zemřieti*, v němž má první sloveso chceš *ležěti* nepochybně modální význam, kdežto druhé *chtie zemřieti* význam futurální). O tom, že se u těchto sloves proces gramatikalizace nezavršil, svědčí gramatické vlastnosti modálních sloves: a) kombinace modálního slovesa a infinitivu plnovýznamového slovesa se užívalo také v dalších odlišných slovesných časech a slovesných způsobech, b) futurum se mohlo tvořit s infinitivem modálního slovesa: *Ač by počěli ot toho mně praviti přieliš mnoho a jáz budu-li jim chtieti ke všemu otpověděti, strach mě, by viece nezmohli mé milosti než pomohli* ‚budu-li jim chtít na všechno odpovědět'.
2. Morfologické analytické formy, které obsahují futurální formy slovesa *býti* a neurčitou slovesnou formu. Stč. podo-

by budoucího času slovesa *býti* demonstruje následující tabulka:

os.	**sg.**	**du.**	**pl.**
1.	*budu*	*budevě / -va*	*budeme / -em / -emy*
2.	*budeš*	*budeta*	*budete*
3.	*bude*	*budeta*	*budú*

Jak je z tabulky patrno, futurální formy slovesa *býti* mají tematickou strukturu: obsahují prézentní kmenotvorný sufix *-e-* a osobní koncovky (etymologicky viděno, kmenotvornou příponou je *-de-*). Tato forma obsahovala v psl. nazální infix **-n-*, což naznačuje rekonstruovaná podoba **bǫd-* (pakliže bychom přijali etymologickou sufixální interpretaci **-de-*, mohli bychom **-n-* interpretovat také jako sufix). Nazální infix dodával původně prézentnímu tvaru slovesa *býti* význam ingresivnosti. Tento ingresivní prézens vyjadřoval změnu stavu, a proto byl posléze reanalyzován jako futurum slovesa *býti*. Z futura slovesa *býti* se nakonec gramatikalizací vytvořil futurální auxiliár (interpretace původu futurálního auxiliáru **bǫd-*, její vnitřní struktury a významové stránky není v odborné literatuře pojímána takto jednoznačně). To, že tato forma je skutečným futurem slovesa *býti*, potvrzuje stč. i nč., neboť budoucí čas lexikálního a sponového slovesa *býti* se tvoří jen pomocí této futurální formy: *Jáz jich poslušna nebudu, ale donidž živa budu, plakati vždy budu dotud, jeho nenaleznu dokud* ‚Já jim nebudu poslušná, nýbrž dokud budu živá, budu stále plakat dotud, dokud ho nenaleznu'. Ve zcela výjimečných případech jsou ve stč. doloženy případy sponového a lexikálního futura *býti* obsahujícího také infinitiv: *když bude potřebno býti* ‚když to bude potřeba' Baw; *bude-li to býti, že obrové k nám přijíti mají skrze les neb hory, za jisté to věřte*

mi ‚že to nastane, že obrové k nám přijdou lesem nebo horami, to mi opravdu věřte' Baw. Ve faktu, že budoucí čas sponového a lexikálního slovesa *býti* se tvoří pouze pomocí *budu*, se někdy hledá důkaz toho, že futurum typu *budu zpívati* není analytickou slovesnou formou. Syntaktickou autonomnost futurálních forem by naznačovaly také zcela výjimečné stč. doklady, v nichž se prefix negace kombinuje s infinitivem: *nebáti sě budu* nebo s modální částicí: *v nichž sě nelzě bude skrýti* ‚v nichž se nebude možno ukrýt'. V drtivé většině dokladů se však negace pojí s futurální formou slovesa *býti*: *Nebudeš li činiti jako jiní, nebude na tě ijeden tbáti* ‚jestliže nebudeš tak činit jako ostatní lidé, nebude na tebe nikdo dbát'.

a) Již ve stč. byl základním prostředkem budoucího času nedokonavých sloves analytický tvar futura, která byl tvořen auxiliárním slovesem futura *budu/budeš/bude…* a infinitivem plnovýznamového slovesa. Tento typ tvoření analytického futura, který stsl. a patrně také psl. ještě neznaly a který je znám z většiny severoslovanských jazyků, je ve stč. již rozšířený. V kontextu nejstarších doložených vývojových fází severoslovanských jazyků jsou tyto podoby stč. futura nejstarší: pocházejí totiž ze 13. stol. Není zcela jasné, jestli se futurum typu *budu kupovati* konstituovalo na č. jazykovém území a odsud šířilo do ostatních severoslovanských jazyků, nebo se tento typ futura v jednotlivých severoslovanských jazycích vytvořil nezávisle na sobě. Někdy se vznik stč. futura dává do souvislosti se vznikem německého budoucího času, který se vyznačuje velmi podobnou strukturou auxiliár + infinitiv: *ich werde kaufen – budu kupovati* (*werden* mělo původně – podobně jako formy *budu, budeš…* – ingresivní význam, tj. ‚stát se'). Na základě pramenů je však zřejmé, že se české (západoslovanské) futurum ustálilo dříve než německé: české nejpozději ve 13. stol., německé až ve stol. 15. To vede některé autory k úvahám o možném vlivu českého analytického futura na vznik futura německého. Nicméně i zde lze

uvažovat o tom, že vznik a vývoj německého a západoslovanského futurum byl paralelní, tj. na sobě nezávislý.

2. Vedle toho se ve stč. ojediněle vyskytuje forma budoucího času, která je tvořena futurálními tvary slovesa *býti* a *l*-ovým participiem jak dokonavého, tak nedokonavého slovesa: *zda s neslýchal, ž máš umřieti, i budeš pykal* ‚budeš litovat'. Tato podoba futura je také ve velmi nízkém počtu dokladů známa již ze stsl. Není úplně jasné, jaký byl gramatický význam stč. futura typu *budu kupoval*: byly vysloveny názory, že představuje podobu futura II či futura exacta, které vyjadřuje předčasnost v budoucnosti nebo futurálního perfekta, která vyjadřuje budoucí stav, který bude výsledkem předchozího děje, či futura kondicionálu.

Z předloženého výkladu je zřejmé, že specifické prostředky futura se v češtině podobně jako v jiných moderních ide. jazycích konstituovaly až sekundárně. Viděno optikou obecné jazykovědy, rýsovaly se ve stč. dvě strategie gramatikalizace analytického futura, které plynuly z reanalýzy původně velmi obecného významu lexikálního slovesa: a) významu změny stavu (*budu*), b) významu povinnosti (*jmieti*) anebo záměru (*chtieti*). Čeština nakonec využila strategii první, založenou na reanalýze kdysi ingresivní formy **bǫd-*. V tomto směru odpovídal vývoj češtiny celkovému vývoji areálu severoslovanského a středoevropského. Jak již bylo řečeno, tento proces gramatikalizace analytických forem slovesa *budu, budeš,…* nedosáhl takového stupně morfologizace jako proces gramatikalizace kdysi modálních sloves, a tak si futurální formy českého slovesa byti uchovávají zbytky své lexikální samostatnosti. To je patrné na specifické distribuci nč. záporky větné negace (srov. nč. kontrast *nebudu zpívat*, ?*budu nezpívat*, ?*nebudu nezpívat* X *nezpíval jsem*, **zpíval nejsem*, **nezpíval nejsem*) a na faktu, že český auxiliár futura *budu, budeš…* nepodléhá procesu klitizace a eroze (srov. nč.

kontrast 2. os. sg. préteritum *zpíval jsi* / *zpívals* X futurum *zpívat budeš* / * *zpívat bdeš* / * *zpívat deš* / * *zpívat-eš*; srov. také formy srbochorvatského futura 2. os. sg. *hoćeš* > *-češ* ‚chceš', např. *pisa-ćeš* ‚budeš psát' doslova *psáti+chceš*). Tyto vlastnosti forem futura typu *budu zpívati* je proto možno chápat jako projev nezavršené gramatikalizace, tj. jako projev skutečnosti, že sloveso *budu* se v češtině v „čistý" morfologický auxiliár neproměnilo.

PASIVUM

Jak bylo řečeno v úvodu oddílu věnovaného konjugaci, obvykle se předpokládá, že stč. (podobně jako psl.) nedisponovala specifickými pasivními slovesnými formami. K tomuto účelu užívala prostředků, které měly původně jinou gramatickou funkci a význam:

I) Reflexivní forma slovesná typu *chválí sě*,

II) Participiální konstrukce se sponovým slovesem *býti* a formou minulého pasivního participia typu *byl / je / bývá / bude chválen / bit*.

Ad I) Vyjadřování pasiva pomocí reflexivní formy slovesné zdědila stč. z psl. Na rozdíl od současné češtiny bylo až do 19. století možno ve větách s reflexivní formou slovesnou vyjádřit původce děje: *krtsiechu sě* <u>*od něho*</u> *v Jordáně* BiblDrážď *babtisabantur ab eo in Iordane* ‚dávali se od něho v Jordánu křtít'. I když je reflexivní forma slovesná považována za tradiční prostředek pasivizace, jsou její formy ve stč. památkách frekventovány mnohem méně než formy participiální.

Ad II) Participiální konstrukce byly tvořeny kombinací jak určitých, tak neurčitých forem slovesa *býti* s příslušnými jmen-

nými formami minulého pasivního participia *t*-ového či *n*-ového. Participiální formy se mohly pojit téměř se všemi formami slovesa *býti*: 1. určitými a) *biech nesen* (sloveso *býti* ve formě imperfekta), b) *bych nesen* (sloveso *býti* ve formě aoristu), c) *byl jsem nesen* (sloveso *býti* ve formě prérerita), d) *jsem nesen* (sloveso *býti* ve formě prézentu), e) *budu nesen* (sloveso *býti* ve formě futura), f) *byl bych nesen* (sloveso *býti* ve formě *kondicionálu*), e) *budi* (*buď*) *nesen* (sloveso *býti* ve formě imperativu), 2. neurčité a) *jsa nesen* (sloveso *býti* ve formě přechodníku přítomného), b) *byv nesen* (sloveso *býti* ve formě přechodníku minulého), c) *býti nesen* (*nesenu*) (sloveso *býti* ve formě infinitivu). Poslední citovaná forma infinitivu má ve starší češtině variantu *býti nesenu*, která se původně objevovala v těch případech, v nichž bylo spojení *býti nesenu* součástí fráze s dativní kontrolou: *ktož by jiným*$_i$ *dal býti obmeškánu*$_i$ ‚kdo by jiným způsobil újmu'. Jelikož zakončení participia *-u* představovala koncovku jmenné deklinace, která u adjektiv (a tudíž i participií) v nestrukturních pádech v průběhu 15. století zanikla, začaly se tyto formy s dativním *-u* užívat v češtině střední doby také nekongruentně (jak ukazuje u právě citovaného dokladu porušení shody v čísle). Toto užití infinitivní formy *býti nesenu* se však do nč. nedochovalo. Ve starší češtině byly v participiální konstrukci běžně elidovány prézentní formy slovesa *býti*, jak svědčí doklady z Alexandreidy: *onomu krev z srdce teče, // seho kóň po sobě vleče, // onomu uťata ruka, // sen sě sotně drží luka* ‚tomu krev ze srdce teče, toho kůň za sebou vleče, tomu byla uťata ruka, ten sotva drží luk'. Užívání participiální konstrukce s elidovanou prézentní formou slovesa *býti* se ještě objevovalo v češtině 19. století: *Jen biblí a o biblí čteno a psáno* Jungmann.

Participiální konstrukce měly původně, tj. v psl. a patrně i ve stč. status rezultativních, tj. stavových, a nikoli dějových konstrukcí. U sloves dokonavého i nedokonavého vidu zachy-

covaly událost, která byla výsledkem děje, který této situaci předcházel, tzn. že jazykově ztvárňovaly situaci, jejíž presupozicí bylo, že byla výsledkem ukončeného / završeného děje. Stč. konstrukce typu *byl – jest – bude nesen* tedy měly původně význam, který by šlo parafrázovat nč. jako ‚byl – je – bude (při) nesený'. Vedle stavového významu těchto konstrukcí však ve stč. začal nově pronikat význam dějový. Na konstituování dějového, tj. skutečně pasivního významu participiální konstrukce měla ve stč. nepochybně přímý vliv latina. Jeho ustálení však neovlivnily syntetické formy latinského pasiva typu *laudor*, jelikož stč. podobnými formami nedisponovala, nýbrž analytické perfektivní formy typu *laudatus est*, které se svou perifrastickou strukturou (neurčitá forma slovesná *laudatus* + určitá forma slovesa *esse*) zmiňovaným domácím konstrukcím participiálním typu *jest chválen* podobala. Navíc obě konstrukce, tj. lat. *laudatus est* a stč. participiální konstrukce *jest chválen* spojoval rezultativní význam. Avšak na rozdíl od domácích rezultativních participiálních konstrukcí tyto latinské pasivní konstrukce *laudatus est* měly gramatický význam minulého času. A tak se ve stč. překladových památkách začalo užívat forem *jest chválen* ve významu minulého času, rekonstruovatelného ve významu nč. ‚byl (po)chválen': *dřěvo ješto vsazeno jest* ŽaltWittb *lignum quod planantum est*. Nehistorický význam minulého času u forem opisného pasiva typu *jest chválen* ‚byl (po)chválen' vnesený do češtiny vlivem latiny podporovaly ve stč. podobné analytické formy opisného préterita typu *chválil jsem*, které se stejně jako tvary opisného pasiva skládají z kongruentní formy participia a prézentní formy slovesa *býti*. Tak byla do českého konjugačního systému vnesena nejistota v časovém zařazení participiálních konstrukcí, která se přenesla do jeho ostatních časových forem: jelikož forma *jest chválen* měla význam minulý, pro vyjádření přítomného času pasiva se začalo užívat forem typu *bývá chválen*, což bylo umožněno faktem, že stč. forma *bývati* ještě neměla

iterativní význam (ten mohl být příležitostně vyjadřován formou imperfektivního novotvaru *budiech chválen*). Příležitostný prézentní význam stč. futurálních forem typu *bude chválen* je sporný. Od 16. století se začaly v minulém významu užívat formy typu *byl chválen*. Teprve v průběhu 17. a 18. století došlo k definitivnímu zařazení pasivních forem do časového systému českého slovesa: tzn. od tohoto období se v českém opisném pasivu ustaluje časová relace známá z nové češtiny: minulý čas = *byl chválen* – přítomný čas = *je chválen* – budoucí čas = *bude chválen*. S relikty původního stavu se však lze ještě setkat v češtině národního obrození: *Tito však národové již za nepamětných časův vpádem národův indoeuropských buď podmaněni, anebo ze sídel svých dále k severu vytlačeni jsou* Palacký ‚byli podmaněni… byli vytlačeni'. Interpretaci pasivních funkcí participiálních konstrukcí ve starší češtině komplikuje fakt, že měly a v nč. stále mají rezultativní význam, zvláště tehdy, je-li participium dokonavého vidu (*Byt je dva týdny zapečetěn*{*-ý*}). Přitom drtivá většina stč. dokladů participiálních konstrukcí je tvořena právě participii dokonavého vidu. Tato skutečnost vede některé autory k extrémnímu stanovisku, že čeština starší i nová neměla a nemá formu perifrastického pasiva a že participiální konstrukce typu *byl chválen – je chválen – bude chválen* je třeba chápat jako přísudek jmenný se sponou s rezultativním významem.

Stč. se lišila od nč. v některých způsobech vyjadřování tzv. deagentnosti (tradičně se v tomto případě hovoří tzv. neosobní pasivu – Havránek 1928 a 1937): v neosobních větách, v nichž byl z pozice podmětu odsunut agens, se zpravidla užívaly věty s nevyjádřeným všeobecným konatelem (nulovým podmětem) ve 3. os. sg.: *potom pak odtud přijde do království, řečeného Tomochaim* CestMil ‚přijde se'. Jen zřídka se ve stč. v této funkci objevují: a) reflexivní forma slovesná: *čte se o jednom v kronice římské* Štít; b) participiální konstrukce: *by na lov v hojnéj čsti jěno* LegPil

‚jelo se na hon v hojné nádheře‘. V nové češtině se v této funkci zpravidla užívá RFS.

ZKRATKY A ZNAČKY

C	konsonant
ind.	indikativ
lat.	latina, latinský
nč.	nová čeština, novočeský
něm.	němčina, německý
pč.	pračeština, pračeský
psl.	praslovanština, praslovanský
stč.	stará čeština, staročeský
střč.	střední čeština, středněčesk
stsl.	staroslověnština, staroslověnský
V	vokál
†	zaniklá (archaická) forma
*	nedoložená, tj. rekonstruovaná forma

SEZNAM LITERATURY

Syntetické práce věnované vývojovým východiskům staré češtiny (zejména praslovanštině, staroslověnštině a historické slavistice)

Bičovský, Jan. 2012. *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Bičovský, Jan. 2009. *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.

Erhart, Adolf. 1989. *Das indoeuropäische Verbalsystem*. Brno: UJEP.

Erhart, Adolf. 1993. *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.

Lamprecht, Arnošt. 1987. *Praslovanština*. Brno: UJEP.

Horálek, Karel, 1962. Úvod. In Komárek, M. *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví.* 2., upravené vyd. SPN: Praha, s. 7–16 (1. vyd., Praha: SPN, 1956).

Mareš, František Václav. 1999. *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen.* Frankfurt am Main: Peter Lang.

Mareš, František Václav. 2001. *Diachronische Morphologie des Ur- und Frühslavischen.* Frankfurt am Main – Wien: Peter Lang.

Stang, Christian S. 1942. *Das slavische und baltische Verbum.* Oslo: Jacob Dybwad.

Vavroušek, Petr. 2007. *O rekonstrukci praindoevropštiny.* Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Večerka, Radoslav. 2006. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků.* Olomouc – Praha: Euroslavica.

Syntetické práce, učebnice a cvičebnice věnované vývoji češtiny

Autrata, František Václav. 1913. *Uvedení do mluvnice staročeské.* 2., uprav. vyd., Olomouc: R. Prombergr.

Berger, Tilman. 2008. *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen: bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik.* München: Lincom Europa.

Dostál, Antonín. 1967. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví 2. Časování.* Praha: SPN.

FLAJŠHANS, Václav. 1924. *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny.* Praha: Česká grafická Unie.

Gebauer, Jan. 1874. O příčinách proměn jazykových, zvláště slovanských. *Listy filologické a paedagogické*, 1, s. 43–56.

Gebauer, Jan. 1878a. Ku kvantitě ve staročeských Zlomcích epických. *Listy filologické*, 5, s. 219–227.

Gebauer, Jan. 1878b. O významu jotace v rukopisech staročeských. *Listy filologické*, 5, s. 183–217.

Gebauer, Jan. 1894. *Historická mluvnice jazyka českého I, Hláskosloví.* Praha – Vídeň: F. Tempský (2., upravené vyd. 1963, Praha: ČSAV).

Gebauer, Jan. 1896. *Historická mluvnice jazyka českého III/1. Tvarosloví – skloňování.* Praha – Vídeň: F. Tempský (2., upravené vyd., Praha: ČSAV 1960).

Gebauer, Jan. 1898. *Historická mluvnice jazyka českého III/1. Tvarosloví – časování.* (2., upravené vyd., ed. Fr. Ryšánek, Praha: Unie 1909, 3. vyd., Praha: ČSAV 1958).

Gebauer, Jan. 1929. *Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba.* (Ed. , F. Trávníček), Praha: ČAVU.

Havránek, Bohuslav. 1936. Vývoj spisovného jazyka českého. In *Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský.* Praha: Sfinx.

Havránek, Bohuslav. 1980. *Vývoj českého spisovného jazyka.* 2., přepracované vyd., (ed. Porák, J.), Praha: Univerzita Karlova.

Havránek, Bohuslav – Hrabák, Josef, et al. 1957. *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Havránek, Bohuslav – Hrabák, Josef – Daňhelka, Jiří et al. 1963, 1964. *Výbor z české literatury doby husitské.* Svazek první a druhý. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Hujer, Oldřich. 1934. Vývoj jazyka československého. In *Československá vlastivěda III – Jazyk*, Praha: Sfinx.

Hujer, Oldřich. 1946. *Úvod do dějin jazyka českého.* 3. vydání, Praha: Jednota českých filologů.

Hujer, Oldřich. 1961. *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka.* Praha: Nakladatelství ČSAV.

Jireček, Josef. 1870. *Nákres mluvnice staročeské.* Praha: Nákladem Bedřicha Tempského.

Komárek, Miroslav. 1962. *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví.* 2., upravené vyd., SPN: Praha (1. vyd., Praha: SPN, 1956).

Komárek, Miroslav. 2012. *Dějiny českého jazyka.* Brno: Host. (Reedice starších prací, zejména Komárek, Miroslav. 1981. *Nástin morfologického vývoje českého jazyka.* Praha: SPN a Komárek, Miroslav. 1982. *Nástin fonologického vývoje českého jazyka.* Praha: SPN.)

Kučera, Karel – Fidlerová, Alena – Zikánová, Šárka. 2008. *Úvod do studia historického vývoje češtiny.* Praha: FF UK [(elektronická publikace].

Květ, B. František. 1860, 1864, 1869, 1883, . *Staročeská mluvnice.* Praha: Kober & Markgraf.

Lamprecht, Arnošt – Šlosar, Dušan – Bauer, Jaroslav. 1986. *Historická mluvnice češtiny.* Praha: SPN.

Pleskalová, Jana. 2001. *Stará čeština pro nefilology.* Brno: FF MU.

Pleskalová, Jana. et al. 2007. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky.* Praha: Academia.

Mann, Stuart E. *Czech Historical Grammar.* Hamburg: Helmut Buske Verlag.

Porák, Jaroslav. 1979. Chrestomatie k vývoji českého jazyka. Praha: SPN.

Porák, Jaroslav. 1990. *Cvičebnice staročeského tvarosloví.* Praha: SPN.

Šafařík, Pavel Josef. 1845. *Počátkové staročeské mluvnice*. Praha: C. k. dvorní knihtiskárna synů B. Háze.

Šafařík, Pavel Josef. 1847. Výklad některých grammatických forem v jazyku slovanském. *ČČM*, 21, s. 127–170.

Šafařík, Pavel Josef. 1847. *Elemente der altböhmischen Grammatik von P. J. Schafaři*k. Smoleř, E. – Jordan, J. P. (překlad). 2. vyd. 1867. Prag: Verlag von Friedrich Tempsky.

Šlosar, Dušan. 1972. *Stará čeština pro archiváře.* Brno: FF UJEP.

Šmilauer, Vladimír. 1954. *České historické tvarosloví s přídavkem skladebním.* Praha: SPN.

Šaur, Vladimír. 1993. *Od indoevropštiny k slezským nářečím.* Opava: SU.

Trávníček, František. 1935. *Historická mluvnice československá.* Praha: Melantrich.

Trávníček, František. 1956. *Historická mluvnice česká 3. Skladba.* Praha: SPN.

Vážný, Václav. 1964. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví 1. Skloňování.* Praha: SPN.

Večerka, Radoslav a kol. 1988. *Vývoj odborných zájmů o češtinu.* Brno: UJEP.

Vintr, Josef. 1977. *Die ältesten Tschechischen Evangeliare: Edition, Text- und Sprachanalyse der ersten Redaktion.* München: Otto Sagner.

Vintr, Josef. 2001. *Das Tschechische: Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte.* München: Otto Sagner.

ZUBATÝ, Josef. 1945. *Studie a články I – Výklady etymologické a lexikální.* Praha: Česká akademie věd a umění.

ZUBATÝ, Josef. 1954. *Studie a články II – Výklady tvaroslovné, syntaktické a jiné.* Praha: ČSAV.

Obecné práce o dějinách a periodizaci češtiny

Bělič, Jaromír. 1955. *Sedm kapitol o češtině*. Praha: SPN.

bayerová, Naděžda. 1979. *Gramatická terminologie předobrozenská*. Praha: SPN.

Cuřín, František. 1985. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN.

Dobrovský, Josef. 1792. *Geschichte der Böhmischen Sprache und Litteratur*. Praha: J. G. Calve (2. vydání 1818).

Grepl, Miroslav. 1958c. Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie. *SPFFBU*, A 6, Brno, s. 74–87.

Janečková, Marie – Alexová, Jarmila – Pospíšilová, Věra (eds.). 2010. *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI.

Jireček, Josef. 1861. Kriteria jazykoslovná k ustanovění věku staročeských památek. *Časopis Českého musea*, 35, s. 187–198.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). 2002. *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství LN.

Komárek, Miroslav. 1962. K dialektice jazykového vývoje. *Slavica Pragensia*, 4, s. 19–26.

Komárek, Miroslav. 2006. *Studie z diachronní lingvistiky*. Olomouc: UP.

Koupil, Ondřej. 2007. *Grammatykáři: gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum.

Kučera, Karel, 2001. The Development of Entropy and Redundancy in Czech from the 13th through the 20th Centuries. In Altmann, G. – Köhler, R. – Uhlířová, L. – Winner, G. (eds.) *Text as a Linguistic Paradigm: Levels, Constituents and Constructs. Quantitative Linguistics*, 60, Trier: Wissenschaftliche Verlag, s. 153–162.

Malicki, Jarosław. 2008. Periodizační body dějin jazyků ve Slezsku (středověk a raný novověk). In Gawrecki, D. (ed.) *K periodizaci dějin Slezska*. Opava: SU, s. 123–137.

Marvan, Jiří. 2006. *Cesty ke spisovné češtině – prvních tisíc let (800–1800): malý průvodce dějinami české lingvoekologie*. Ústí nad Labem: UJEP.

Marvan, Jiří. 1980. Změna a tradice: česká diachronie a její škola. *Wiener slawistischer Alamanach*, 5, s. 265–298.

Němec, Igor. 2006. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia.

Němec, Igor. 1989. Principy jazykového vývoje a historie češtiny. *Slovo a slovesnost,* 50, s. 81–96.

Novák, Pavel – Sgall, Petr. 1962. K otázce zákonů jazykového vývoje. *Slavica Pragensia*, 4, 1962, s. 27–34.

Pleskalová, Jana et al. 2007. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia.

Ryšánek, František. 1951. Příspěvek ke kritice staročeských textů. *Listy filologické*, 75, s. 190–203.

Ryšánek, František. 1953. Příspěvky ke kritice a výkladu staročeských textů. *Listy filologické*, 76, s. 120–140.

Ryšánek, František. 1955. Příspěvky ke kritice a výkladu staročeských textů. *Listy filologické*, 78, s. 210–215.

Skalička, Vladimír. 1960. *Vývoj jazyka.* Praha: SPN.

Skalička, Vladimír. 1962. Vztah vývoje jazyka k vývoji společnosti. In Vácha, J. (ed.) *Problémy marxistické jazykovědy.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 285–291.

Starý, Zdeněk. 1995. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.

Stich, Alexandr. 1996. O české literatuře starší, zvláště barokní. *Česká literatura*, 44, s. 443–458.

Stich, Alexandr. 1993. Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století). In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: FF UK, s. 49–56.

Stich, Alexandr. 1991. O počátcích moderní spisovné češtiny. *Naše řeč*, 74, s. 57–62.

Šlosar, Dušan. 2001. Česko-německé jazykové kontakty. In Koschmal, W. – Nekula, M. – Rogall, J. (eds.) *Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika*, Praha: Paseka, s. 105–109.

Šembera, Alois Vojtěch. 1878. *Dějiny řeči a literatury české*. 4. vyd., Vídeň: A. V. Šembera.

Šlosar, Dušan. 1996. Počátkové staročeské mluvnice Pavla Josefa Šafaříka. *Slavia*, 65, s. 123–127.

Šlosar, Dušan – Pleskalová, Jana. 1995. Specifičnost bohemistiky jakožto lingvistiky mateřského jazyka. B: Diachronní disciplíny. In *Univerzity na prahu nového tisíciletí II*. Brno: MU, s. 135–138.

Večerka, Radoslav. 1962. K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému. *Slavica Pragensia*, 4, s. 35–46.

Večerka, Radoslav – Šlosar, Dušan. 1979. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. 1. vyd., Praha: SPN.

Večerka, Radoslav – Šlosar, Dušan – Malčík, Petr – Dvořák, Jan. 2009. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. 2., přepracované vyd., Brno: Host.

Vykypělová, Taťána. 2013. *Wege zum Neutschechischen. Studien zur Geschichte der tschechischen Schriftsprache.* Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Weingart, Miloš. 1918. *Vývoj českého jazyka*. Praha: J. R. Vilímek.

Zikánová, Šárka. 2005. Latinské vlivy v humanistické češtině. In Pořízka, P. – Polách, V. P. (eds.): *Jazyky v kontaktu / jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 179–191.

Slovníky reflektující slovní zásobu starší češtiny

Bělič, Jaromír – Kamiš, Adolf – Kučera, Karel. 1979. *Malý staročeský slovník*. raha: Státní pedagogické nakladatelství.

Gebauer, Jan. 1970. *Slovník staročeský. 1. díl (A–J). 2. díl (K–N)*. 2. vyd., Praha: Academia.

Jungmann, Josef. 1834–1839. *Slovník česko-německý*. Praha: Matice.

Šimek, František. 1947. *Slovníček staré češtiny*. Praha: Matice česká.

Morfologie

BĚLIČ, Jaromír. 1969. K interferenci jevů hláskoslovných a tvaroslovných. Nářeční imperativy *chic, vrac, zaplac. Slavica Pragensia*, 11, 1969, s. 79–84.

Bergmann, František. 1921. K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických. *Listy filologické*, 48, s. 223–239.

Bláha, Ondřej. 2008. *Vyjadřování budoucnosti v současné češtině (se zřetelem k ostatním slovanským jazykům)*, Olomouc: Univerzita Palackého.

Čmejrková, Světla. 2005. Bychom, nebo bysme? *Naše řeč*, 88, s. 18–36.

Damborský, Jiří. 1967. *Participium l-ové ve slovanštině*. Warszawa: Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, 1967.

Dostál, Antonín. 1954. *Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Dostál, Antonín. 1966. Několik poznámek k staročeským préteritům. *Slavica Pragensia*, 8, s. 79–85.

Dvořák, Emil. 1970. *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha: Academia.

Dvořák, Emil. 1983. *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*. Praha: UK.

Ertl, Václav. 1924. Jich, jejich. *Naše řeč*, 8, s. 193–211.

Fidlerová, Alena. 1964. Vznik nové tranzitivnosti u sloves *provinititi, zaviniti. Listy filologické*, 87, s. 235–240.

Fidlerová, Alena. 1975. Nástin vývoje pomnožných jmen v češtině. *Slovo a slovesnost*, 36, s. 266–284.

FLAJŠHANS, Václav. 1890. Staročeské sklonění substantiv kmene *-u. Listy filologické*, 17, s. 138–148, 278–295, 372–379.

Giger, Markus. 2006. Typ *šel jest, šli sú* v slovenčine a češtine 16.–18. stor. In Nábělková, M. (ed.) *Česko-slovenská súčasnosť a česká slovakistika*, 7, s. 189–201.

Gladkova, Hana. 2005. *I*-kmenová substantiva ve staré češtině. Morfologická a slovotvorná analýza. In Nejedlý, P. – Vajdlová, M. (eds.): *Verba et historia*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 87–93.

Grepl. Miroslav. 1973. Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In Havránek, B, ed. *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha: Academia, s. 141–149.

Havránek, Bohuslav. 1928. *Genera verbi v slovanských jazycích 1*. Praha: Královská česká společnost nauk.

Havránek, Bohuslav. 1937. *Genera verbi v slovanských jazycích 2*. Praha: Královská česká společnost nauk.

Hujer, Oldřich. 1910. *Slovanská deklinace jmenná*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a uměn.

Jireček, Josef. 1864. O složených číslovkách staročeských. *Časopis Českého musea*, 38, s. 323–342.

Klimeš, Lumír. 1968. Přechodníky v historické próze 17. a 18. století. *Sborník PF v Plzni*, 8, s. 17–62.

Komárek, Miroslav. 1968. K vývoji morfémové stavby českého slovesa (Změny kmenových formantů a slovesných typů). In *Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů*. Praha, s. 27–36.

Komárek, Miroslav. 1972. Ke vzniku jihočeských a jihomoravských rozkazovacích tvarů typu proš. *Naše řeč*, 55, s. 78–81.

KOMÁREK, Miroslav. 1971. Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vidu. In *Miscellanea linguistica*. Ostrava: Profil, s. 107–112.

Komárek, Miroslav. 1981. Nástin morfologického vývoje českého jazyka. Praha: SPN. (V reedici Komárek, Miroslav. 2012. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.)

Kopečný, František. 1962a. Ke vzniku futurálního významu dokonavého prézentu. *Slavica Pragensia*, 4, s. 233–239.

Kopečný, František. 1975. O problematice příjmení typu *Kopal, Koupil* a věcech příbuzných. *Naše řeč*, 58, s. 152–160.

Kopečný, František. 1950. Povaha českého praeterita. *Naše řeč*, 34, s. 85–89.

Kopečný, František. 1954. Passivum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso In Bělič, J. et al. (eds.) *Studie a práce*

linguistické I. Praha: Československé akademie věd, s. 224–247.

Kopečný, František. 1955. Problém českého „příčestí minulého činného“ v historii českého mluvnictví. In *Sborník v čest na akademika A. Teodorov-Balan.* Sofia: Bălgarskata akademia na naukite, s. 293–300.

Kopečný, František. 1962b. *Slovesný vid v češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Křížková, Helena. 1960. *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha: SPN.

Kvítková, Naděžda. 1991. K užívání préterit ve staré češtině. *Listy filologické*, 114, s. 237–242.

Kvítková, Naděžda. 1979. Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila. *Listy filologické*, 102, s. 199–211.

Lamprecht, Arnošt. 1963. Vztah mezi fonologickým a morfologickým systémem ve slovanských jazycích. In *Čs. přednášky pro 5. mezinárodní sjezd slavistu v Sofii*. Praha: Československá akademie věd, s. 71–74.

Lamprecht, Arnošt. 1972. K zakončení nom. sg. *o*-kmenů v praslovanštině. In *SPFFBU*, A20, s. 63–66.

Liess, Elisabeth. Zur Entstehung des neuhochdeutschen analytischen Futurs. *Sprachwissenschaft*, 10, 1985, s. 250–273.

Machek, Václav. 1951. Slavisch bǫdǫ „ich werde sein“. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 21, s. 154–161.

Machek, Václav. 1962. K otázce tzv. prázdných předpon (Imperativy a futura s *po-* u Slovanů). *Slavica Pragensia*, s. 437–442.

Mareš, František Václav. 1978. Das slavische Konjugationssystem des Präsens in diachroner Sicht. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 24, , s. 175–209.

Mareš, František Václav. 1965. Vývoj české deklinace v době historické. *Jazykovědné aktuality*, 2–3, s. 33–34.

Mareš, František Václav. 1963. Vznik a raný vývoj slovanské deklinace. In *Čs. přednášky pro 5. mezinárodní sjezd slavistu v Sofii*. Praha: Československá akademie věd, s. 51–69.

Martínek, František. 2012. Die Grammatikalisierung des Ausdrucks buď im Alttschechischen. In Janyšková, I. – Karlíková, H. (eds.) *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics*. Praha: Nakladatelstí Lidovénoviny, („Studia etymologica Brunensia 15“), s. 435–445.

Marvan, Jiří. 1967. Zur Rolle der Kontraktion in der alttschechischen Nominaldeklination. *Scando-Slavica*, 13, s. 221–238.

Maslov, Jurij. S. 1954. Imperfekt glagolov soveršennogo vida v slavjanskich jazykach. In *Voprosy slavjanskogo jazykoznanija*, 1, s. 68–138.

Michálek, Emanuel.1962. Mylné interpretace staročeských jmen mláďat. *Listy filologické*, 85, s. 334–336.

Němec, Igor. 1964. A Diachronistic Approach to the Word-Formative System of the Czech Verb (Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa). In *Travaux linguistiques de Prague*, 1. Praha: Československá akademie věd, s. 173–182.

Němec, Igor. 1958. *Genese slovanského systému vidového*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Němec, Igor. 1962. Staročeské futurum typu *pójdu, ponesu* v poměru k préteritu. *Slavia*, 31, s. 27–33.

Oberpfalcer-Jílek, František. 1933. *Rod jmen v češtině*. Praha: UK.

Opatrný, Matěj. 1884. Aoristy sloves II. třídy ve staré češtině. *Listy filologické,* 11, s. 56–60.

Pacnerová, Ludmila. 1973. *L*-ová příčestí ve staré češtině (ve smyslu modálním a pasivním). In *Otázky slovanské syntaxe III*. Brno: UJEP, s. 377–379.

Petráčková, Věra. 1973. K deklinaci substantiv v češtině v 1. pol. 17. stol. *Studia Slavica Pragensia*, s. 75–81.

Pleskalová, Jana. 2003. Analogie v morfologickém vývoji českých a slovenských substantiv. In *BraSlav 2*. Bratislava: Kartprint, s. 241–248.

Porák, Jaroslav. 1968. K vývoji české konjugace. *Slavica Pragensia*, 10, s. 19–32.

Porák, Jaroslav. 1969. Některé aspekty třídění českých sloves. *Slavica Pragensia*, 11, s. 85–92.

Rocher-Skála, Karel. 1926. O vývoji české konjugace. *Sborník filologický*, 8, s. 1–38.

Rocher-Skála, Karel. 1934. *Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných.* Praha: Česká akademie věd a umění.

Rusínová, Zdenka. 1981. *Staročeská adverbia tvořená od slovesných základů. SPFFBU*, A 29, s. 85–104.

Rusínová, Zdenka. 1984. *Tvoření staročeských adverbií.* Brno: UJEP.

Sedláček, Miloslav. 1994. Ty jsi se (učil), ty jsi si (pamatoval)? *Naše řeč*, 77, s. 27–43.

Sgall, Petr. 1958. *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině.* Praha: Československá akademie věd.

Skalička, Vladimír. 1941. *Vývoj české deklinace: studie typologická.* Praha: Jednota českých matematiků a fysiků.

Smetánka, Emil. 1895. Adjektivná adverbia na *-o* a *-ě* v staročeštině. *Listy filologické*, 22, s. 91–130.

Širokova, Aleksandra. G. 1965. Iz istorii vozniknovenija i razvitija merkirovannych mnogokratnych gľagolov v češskom jazyke. *Vestnik moskovskogo universiteta*, *Filologija,* 2, s. 33–45.

Štícha, František. 1988. K vývoji zvratného pasíva ve spisovné češtině. *Listy filologické*, 111, s. 22–29.

Štícha, František. 1985. Poznámky o staročeskému pasívu. *Listy filologické*, 108, s. 77–82.

ŠULIKO, I. S. 1967. nekotorych izmenenijach v glagoľnych klassach drevnečešskogo jazyka. *Vestnik moskovskogo universiteta, Filologija*, 8, s. 36–46.

TRÁVNÍČEK, František. 1923. *Studie o českém vidu slovesném*. Praha: Česká akademie věd a umění.

Vajdlová, Miloslava. 2012. O formování nekmenového deklinačního typu *píseň* (se zaměřením na období staro- a středněčeské). In Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. – a Klímová, J. (eds.) *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha: Karolinum, s. 179–191.

Večerka, Radoslav. 1955. Poznámky k vyjadřování posesivity u zájmen 3. osoby v češtině. *SPFFBU*, A 3, s. 36–41.

Večerka, Radoslav. 1970. Zur Univerbierung der slavischen Zahlwörter der zweiten Zehnreihe. *Die Welt der Slaven*, 15, s. 225–234.

Vintr, Josef. 1984. Pasivní konstrukce ve staročeském žaltáři (Igor Němec sexagenario). *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 30, s. 105–114.

Vondrák, Václav. 1885. O genitivech na *-u* ve staré češtině. *Listy filologické*, 12, s. 253–269.

Vykypělová, Taťána. 2001. Podmínky zániku duálu v češtině. *SPFFBU*, A 49, s. 169–178.

Vykypělová, Taťána. 2002. Funkční paradigmatika staročeského čísla. In Hladká, Z.– Karlík, P. (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 4.* Praha: MU, s. 123–133.

Vykypělová, Taťána. 2004. K distribuci koncovek instrumentálu plurálu typu „hromovýma skutky" ve střední češtině. In Bayer, M. – Betsch, M. – Błaszczak, J. (eds.): *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 7.* München: Otto Sagner, 2004, s. 220–225.

Vykypělová, Taťána. 2004. Zur Intellektualisierung in der Morphologie. *SPFFBU*, A 52, s. 83–94.

Zubatý, Josef. 1980. *České sloveso.* Praha: Academia.

ZUBATÝ, Josef. 1915. K frekventativním odvozeninám s příponou *-váti* sloves 4. třídy. *Listy filologické*, 42, s. 227–239.

Internetové zdroje

DIAKORP = *Diachronní složka Českého národního korpusu*, dostupná na ucnk.ff.cuni.cz/diakorp.php.

ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*, dostupný na vokabular.ujc.cas.cz/.

VW = *Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*, dostupný na vokabular.ujc.cas.cz/.

VWSTB = *Staročeská textová banka*, dostupná na vokabular.ujc.cas.cz/.

Bibliografie české lingvistiky, dostupná na bibliografie.ujc.cas.cz/KLICSLOV/KL/K004020.HTM.

Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny, dostupná na madla.ujc.cas.cz/.

Historická mluvnice češtiny I

Pavel Kosek

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014
1. vydání, 2014
Sazba elektronické verze Milan Vilímek Jihlavský

ISBN 978-80-210-6907-7